

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabitləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

MÜNDƏRİCAT

CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGIYA

Emin Nağıyev AZƏRBAYCAN ERMƏNİ TERRORUNUN QURBANI KİMİ	5
Səidə Həsənzadə QADIN CİNAYƏTKARLIĞININ PROFİLAKTİKASI	11
Kamil Əliyev AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT MƏCƏLLƏSİNİN SANKSİYALARINDA CƏRİMƏ CƏZASI	20

KONSTITUSIYA HÜQUQU

Araz Qədiməliyev SOSIAL HÜQUQİ GERÇƏKLİYİN DƏYİŞDİRİLMƏSİ FORMASI KİMİ "İSLAHAT" KATEQORİYASININ ONTOLOJİ ÖLÇÜSÜ: NƏZƏRİ XARAKTERİSTİKA	26
--	----

İNSAN HÜQUQLARI

Gülnaz Rzayeva RƏQƏMSAL BƏRABƏRSİZLİYİN ARADAN QALDIRILMASI ÜZRƏ İSTİQAMƏTLƏR: ƏSAS İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİNATI	35
Günay Hacıyeva AZYAŞLI UŞAQLARI OLAN QADINLARIN XARİCİ ÖLKƏLƏRİN PENİTENSİYAR MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ SAXLANILMASININ VƏ YENİDƏN SOSİALLAŞMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	44

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

Namiq Kərimov AZƏRBAYCANIN ƏSAS İXRAC NEFT KƏMƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİ İLƏ BAĞLI APARILAN DANIŞIQLAR VƏ YEKUN QƏRARIN VERİLMƏSİ	50
Zahid Məmmədov, Hikmət Eyyazov, Şəfa Əliyev, Faruk Tuzcuoglu MODERN ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ ELMİ FƏALİYYƏT: YENİ ÇAĞIRIŞLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR	59

CİNAYƏT PROSESİ

Emin Əliyev AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İCRA OLUNMUŞ ƏLYAZMA MƏTNLƏRİN İCRAÇISININ PSIXOFİZIOLOJİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN KRİMİNALİSTİK MÜƏYYƏN OLUNMASINDA DURĞU VƏ RƏMZİ İŞARƏLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ	75
Allahverdi Mahmudov CİNAYƏTLƏRİN ARAŞDIRILMASINDA TAKTİKİ ƏMƏLIYYATIN, TAKTİKİ KOMBİNASİYANIN, TAKTİKİ RİSKİN TƏTBİQİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ	80

MÜLKİ HÜQUQ

Natiq Xəlilov AZƏRBAYCANDA MÜLKİ QANUNVERİCİLİYİN MƏCƏLLƏLƏŞDİRİLMƏSİ: TARİX, MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ.....	88
---	----

BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQ VƏ AVROPA HÜQUQU

Elmir Hübətov HÜQUQİ TƏMİNATLAR SİSTEMİNİN NƏZƏRİ VƏ HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ (AVROPA İNSAN HÜQUQLARI MƏHKƏMƏSİNDƏKİ MƏHKƏMƏ MÜDAFİƏSİ HÜQUQU NÜMUNƏSİNDƏ)	106
---	-----

AZƏRBAYCANIN HÜQUQ TARİXİ

Fizuli İbrahimzadə ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ƏBƏDİLİYİ	115
--	-----

DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARININ İNZİBATİ FƏALİYYƏTİ

Zümrüd Bayramova "GÜCLÜ TƏSİREDƏN MADDƏLƏRİN VƏ ONLARIN KÜLLİ MİQDARLARININ SİYAHISI"NA DAXİL OLAN – BROMİZOVAL VƏ KLONİDİNİN KRİMİNALİSTİK TƏDQIQI	119
--	-----

İNFORSIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Bəhram Zahidov İNFORSIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ – MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ	126
Hikmət Babayev GEN MÜHƏNDİSLİYİ – TƏNZİMLƏMƏNİN HÜQUQİ ƏSASLARI	140
Elnur Hübətov İNFORSIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ NƏDİR?	148

CONTENTS

CRIMINAL LAW AND KRIMINOLOGY

Emin Naghiyev AZERBAIJAN AS A VICTIM OF ARMENIAN TERRORISM	5
Saida Hasanzada ABOUT PREVENTION OF WOMAN'S CRIME	11
Kamil Aliyev PENALTY AS A TYPE OF PUNISHMENT IN THE SANCTIONS OF THE CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	20

CONSTITUTIONAL LAW

Araz Qadimaliyev THE ONTOLOGICAL DIMENSION OF THE "REFORM" CATEGORY AS A FORM OF CHANGING SOCIAL LEGAL REALITY: THEORETICAL CHARACTERISTICS	26
--	----

HUMAN RIGHTS

Gulnaz Rzayeva OVERCOMING DIGITAL INEQUALITY: ENSURING FUNDAMENTAL HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS	35
Gunay Hajiyeva FEATURES OF DETENTION AND RESOCIALIZATION OF WOMEN WITH UNDERAGE CHILDREN IN PENITENTIARY INSTITUTIONS OF FOREIGN COUNTRIES	44

INTERNATIONAL LAW

Namig Karimov. NEGOTIATIONS ON THE DETERMINATION OF THE MAIN EXPORT OIL PIPELINE OF AZERBAIJAN AND THE ISSUANCE OF A FINAL DECISION	50
Zahid Mammadov, Hikmet Eyvazov, Shafa Aliyev, Faruk Tuzchuoglu SCIENTIFIC ACTIVITIES IN MODERN UNIVERSITIES: NEW CHALLENGES AND PROSPECTS	59

CRIMINAL PROCESS

Emin Aliyev SIGNIFICANCE OF PUNCTUATION AND SYMBOLIC MARKS IN DEFINING PSYCHOPHYSICS PECULIARITIES OF MANUSCRIPT TEXTS THE PERFORMER FULFILLED IN AZERBAIJANI	75
Allahverdi Mahmudov SOME ISSUES OF TACTICAL OPERATION, TACTICAL COMBINATION AND APPLICATION OF TACTICAL RISK IN CRIME INVESTIGATION	80

CIVIL RIGHTS

Natig Khalilov LEGALIZATION OF CIVIL LEGISLATION IN AZERBAIJAN: HISTORY, CURRENT SITUATION AND PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT	88
---	----

PRIVATE INTERNATIONAL LAW AND EUROPEAN LAW

Elmir Humbatov THEORETICAL AND LEGAL ISSUES OF THE SYSTEM OF LEGAL GUARANTEES (ON THE EXAMPLE OF THE RIGHT FOR JUDICIAL PROTECTION IN THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS)	106
---	-----

HISTORY OF LAW OF AZERBAIJAN

Fizuli Ibrahimzade THE ETERNITY OF NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV	115
--	-----

ADMINISTRATIVE ACTIVITY OF LAW-ENFORCEMENT BODIES

Zumrud Bayramova CRIMINAL INVESTIGATION OF BROMIZOVAL AND CLONIDINE INCLUDED IN THE LIST OF POWERFUL DRUGS	119
---	-----

INFORMATION SECURITY

Bahram Zahidov INFORMATION SECURITY - AS AN INTEGRAL PART OF NATIONAL SECURITY	126
Hikmet Babayev GENE ENGINEERING - LEGAL FUNDAMENTALS OF REGULATION	140
Elnur Humbatov WHAT IS INTERNET LAW?	148

СОДЕРЖАНИЕ

УГОЛОВНОЕ ПРАВОИ КРИМИНОЛОГИЯ

Эмин Нагиев АЗЕРБАЙДЖАН – КАК ЖЕРТВА АРМЯНСКОГО ТЕРРОРА	5
Саяда Гасанзаде ОБ ПРОФИЛАКТИКЕ ЖЕНСКОГО ПРЕСТУПНОСТИ	11
Камиль Алиев ШТРАФ КАК ВИД НАКАЗАНИЯ В САНКЦИЯХ УГОЛОВНОГО КОДЕКСА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	20

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Араз Гадималиев ОНТОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ КАТЕГОРИИ «РЕФОРМА» КАК ФОРМА ИЗМЕНЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ	26
--	----

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

Гюльназ Рзаева ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ЦИФРОВОГО НЕРАВЕНСТВА: ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОСНОВНЫХ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА	35
Гюнай Гаджиева ОСОБЕННОСТИ СОДЕРЖАНИЯ И РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ ЖЕНЩИН С НЕСОВЕРШЕННОЛЕТ- НИМИ ДЕТЬМИ В ПЕНИТЕНЦИАРНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН	44

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Намик Керимов ПЕРЕГОВОРЫ ПО ОПРЕДЕЛЕНИЮ ОСНОВНОГО ЭКСПОРТНОГО НЕФТЕПРОВОДА АЗЕРБАЙДЖАНА И ВЫДАЧА ОКОНЧАТЕЛЬНОГО РЕШЕНИЯ	50
Захид Мамедов, Хикмет Эйвазов, Шафа Алиев, Фарук Тузчуоглу НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СОВРЕМЕННЫХ ВУЗАх: НОВЫЕ ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ...	59

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

Эмин Алиев ЗНАЧЕНИЕ ЗНАКОВ ПРЕПИНАНИЯ И СИМВОЛИКИ В ОПРЕДЕЛЕНИИ ПСИХОФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ИСПОЛНИТЕЛЯ РУКОПИСНЫХ ТЕКСТОВ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ	75
Аллахверди Махмудов НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ТАКТИЧЕСКОЙ ОПЕРАЦИЙ, ТАКТИЧЕСКОЙ КОМБИНАЦИИ, ТАКТИЧЕСКОГО РИСКА В РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ	80

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Натиг Халилов ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ ГРАЖДАНСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ИСТОРИЯ, СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ	88
---	----

МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО И ЕВРОПЕЙСКОЕ ПРАВО

Эльмир Гумбатов ТЕОРЕТИКО ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ СИСТЕМЫ ЮРИДИЧЕСКИХ ГАРАНТИЙ (НА ПРИМЕРЕ ПРАВА НА СУДЕБНУЮ ЗАЩИТУ В ЕВРОПЕЙСКОМ СУДЕ ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА)	106
--	-----

ИСТОРИЯ ПРАВА АЗЕРБАЙДЖАНА

Физули Ибрагимзаде ВЕЛИЧИЕ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА	115
---	-----

АДМИНИСТРАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Зумруд Байрамова УГОЛОВНОЕ РАССЛЕДОВАНИЕ БРОМИЗОВАЛА И КЛОНИДИНА, ВКЛЮЧЕННЫХ В СПИСОК СИЛЬНОДЕЙСТВУЮЩИХ ПРЕПАРАТОВ	119
--	-----

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

Бахрам Захидов ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ - КАК СОСТАВНОЙ ЧАСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	126
Хикмет Бабаев ГЕННАЯ ИНЖЕНЕРИЯ - ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ	140
Элнур Гумбатов ЧТО ТАКОЕ ЗАКОН ОБ ИНТЕРНЕТЕ?	148

Эмин Нагиев

Докторант кафедры Уголовного права и криминологии
Юридического факультета Бакинского Государственного Университета
naghiyevemin84@gmail.com

АЗЕРБАЙДЖАН – КАК ЖЕРТВА АРМЯНСКОГО ТЕРРОРА

Açar sözlər: terrorçuluq, terrorçu, terror, erməni terroru, terror aktı

Ключевые слова: терроризм, террорист, террор, армянский терроризм, террористический акт.

Key words: terrorism, terrorist, terror, armenian terrorism, terrorist act

Терроризм, является уголовным действием, ужасным понятием, объединяющим под термином «терроризм» самые опасные действия, которые могут нанести самый большой ущерб обществу, человечеству, совокупляющий ущерб, которые несколько уголовных действий могли бы нанести по отдельности.

Согласно одному из определений, терроризм-это умышленное уничтожение, повреждение, захват какого-либо объекта, включая физических лиц, либо иные насильственные действия в отношении них или угроза совершения таких действий с одновременным выдвиганием политических, экономических или других социально значимых требований. [3, 36].

В другом источнике под терроризмом понимаются акты насилия или акты угрозы совершения такого насилия с целью заставить совершать одни действия или же воздержаться от совершения других, или же нагнетание страха [2, 78].

А некоторые авторы отмечают, что «терроризм»-является очень сложным социальным явлением, для простого и практического определения [4, 10].

С точки зрения позиции профессора Ф. Самандарова, терроризм является одним из са-

мых опасных преступлений против общественной безопасности и общественного порядка, и он указал высокую социальную опасность терроризма в следующей форме:

- Терроризм часто связывается с массовым истреблением людей, причиняет неизлечимые телесные повреждения многим людям, наносит душевные и психические раны, становится причиной уничтожения материальных и духовных ценностей. Терроризм иногда бывает связанным с уничтожением людей, не имеющих никакой связи с конфликтом.

- Терроризм во многих случаях, бывает связан с организованными преступными группировками, в том числе с противозаконным оборотом наркотических средств и различного рода оружия.

- Те, кто встают на путь терроризма, для достижения своих целей могут также использовать ядерное оружие и другие оружия массового уничтожения.

- Терроризм-имеет возможность вызвать серьезные военные конфликты, совершать войны, создавать прочие национальные и религиозные конфликты.

- Становится причиной ухудшения общественно-политических и экономических условий известной страны, или же понижает уровень жизни населения в различных регионах [1, 279].

Если терроризм считается особо опасным актом для других государств, то для Азербайджана - он является тройне опасным.

Может возникнуть вопрос. Почему является тройне опасным?

Первое, в общем смысле, терроризм является опасным для человечества, наносит

ущерб мировой цивилизации, является опасным для каждого государства, и по этой причине, он является опасным и для нашего государства, совершение этого деяния является недопустимым со стороны государства, и считается строго наказуемым преступлением;

Второе, если в других государствах террористические акты совершаются определенными лицами, группировками и террористическими организациями, то наше государство находится по соседству с государством, которое поддерживает терроризм, посягает на наши земли, и которое многократно совершал террористические акты на территории нашей страны (например, в 1984 году в Баку, в 1989 году в Ханкенди, 20 ноября 1991 года в Ходжавенде, в 1993 году в Гадруте, 19 марта 1994 года в Баку и прочие);

Третьим, и самым опасным, является то, что Армения, которая является соседом нашей страны, с 1885 года является государством, где находятся террористические организации, и эти террористические организации совершили много терактов, которые нанесли серьезные ущербы во многих странах мира. К таким террористическим организациям можно отнести следующие: армянская террористическая организация «Арменакан», созданная в 1885 году, и совершившая вооруженные столкновения и террористические акты в таких регионах, как Ван, Муш, Битлис, Трабзон, в городе Стамбуле Турции, сотрудничающее с армянами, проживающими в Иране и России, «Социально-Демократическая Партия Гнчак», созданная в 1887 году братьями Назарбеками и несколькими другими студентами, которые обучались в Женеве, и которая считалась первой армянской политической партией, «Армянская Революционная Федерация», «Дашнакцутюн», которая была создана в 1890 году в Тбилиси и которая была организованной армянской политической организацией, «Армянская революционная армия», созданная в 1983 году, армянская террористическая организация «КСАГ» (Командосы Справедливости Армянскому Геноциду), которая существовала в 1975- 1982 годах, армянская террористи-

ческая группировка «Новое армянское сопротивление», совершившее в 1977 году несколько террористических актов в Бельгии, во Франции, Швейцарии и Италии, и против Турции, и армянскую террористическую организацию «АСАЛА», действующее в 1975-1991 годах и признанная Службой Безопасности Турции террористической организацией.

Достаточным является указать количество террористических актов, совершенных в 1975-1990 годах террористической организацией «АСАЛА», чтобы доказать насколько опасными являются армянские террористические организации. Так как, они только за 1981 года совершили 34 террористических актов, за 75-90 годы-более 140 терактов. Эти террористические акты были совершены в различных странах-в Турции, Ливии, Иране, Германии, Швейцарии, Испании, Италии, во Франции, в Дании, Нидерландах, Венгрии, Бельгии, Болгарии, Греции, Канаде, США и Великобритании, и большинство этих террористических актов были совершены против турецких правительственных чиновников. Из всего перечисленного становится ясно, что официальное использование термина «Армянский терроризм» в первый раз в ежемесячном бюллетене Государственного Департамента США, опубликованного в 1982 году, является неслучайным.

Больше всего от армянского терроризма пострадала Азербайджанская Республика. Так что, начиная с 1980 годов, террористическая война армянских террористических организаций, действующих в различных странах мира при материальной и организационной поддержке Армянского государства и армянской диаспоры, которые были совершены против Азербайджана, получили последовательный характер. С целью создания паники во время оккупации территории Нагорного Карабаха и 7 районов Азербайджана, и достижения массовых человеческих потерь, органы спецслужбы Армении совершили террористические акты на землях, расположенных вдали от территорий, где шли военные действия, в населенных пунктах, где проживало мирное население.

ние, и в результате этих актов погибло много невинных людей. Только за 1988-1991 годы в Карабахе и прилегающих к нему районах населенные пункты, где проживают азербайджанцы, 1650 раз были подвергнуты вооруженным нападениям со стороны армян. В результате погибло 383 человек, ранено 1028 человек, 1280 домов и прочих строений были сожжены, и разрушены. Рассмотрев статистику различных годов, мы сможем увидеть последствия тяжелых ущербов, нанесенных армянскими террористами. Так как, 16 сентября 1989 года был взорван пассажирский автобус, следовавший по маршруту «Тбилиси-Баку», 5 человек погибло, 25 были ранены, 18 февраля 1990 года был взорван автобус на 105-ом километре автомагистрали Евлах-Лачин, следовавший по маршруту «Шуша-Баку», погибло много людей, 11 июля 1990 года был взорван пассажирский автобус «Тертер-Кельбаджар», был осуществлен террористический акт против автомобильного кортежа, в котором находились мирные люди, в результате было убито 14 человек, 35 человек были ранены, 10 августа 1990 года был взорван пассажирский автомобиль, следовавший по маршруту «Тбилиси-Агдам», 20 человек погибло, 30 были ранены, организаторы преступления А.Аванесян и М. Татевосян были привлечены к уголовной ответственности. В тоже время на трассе «Шамкир-Гянджа» около села Надел Ханларского района был взорван автобус с государственным номерным знаком 43-80 АГФ марки «ЛАЗ», в результате 17 человек погибло, 26 были ранены, 30 ноября 1990 года недалеко от аэропорта Ханкенди был взорван пассажирский автобус, 2 человека погибли, 11 были ранены, 9 января 1991 года в результате террористического акта, совершенного против автомобиля, в котором находились корреспондент газеты «Молодежь Азербайджана», Салатын Аскерова, и 3 военнослужащих, были убиты 4 человек. Члены террористической группировки А. Мкртчян, Г. Петросян, А. Мангасарян и Г. Арустамян были привлечены к уголовной ответственности. 30 мая 1991 года рядом со станцией Хасавюрт Республики

Дагестан Российской Федерации был взорван пассажирский поезд, в результате погибло 11, 22 человек были ранены, 19 июня 1991 года на 106-ом километре автомобильной дороги «Евлах Лачин» был взорван автомобиль марки «УАЗ-469», принадлежащий воинской части 5459, погибло 3 человека, 3 были тяжело ранены, 31 июля 1991 года вблизи станции Тимиртау Республики Дагестан был взорван пассажирский поезд «Москва-Баку», в результате 1 человек погиб, 20 ранены, 2 августа 1991 года в селе Доланлар Гадрутского района был взорван автомобиль марки «ГАЗ-53», в результате 4 человека погибли, 8 были ранены, 21 августа 1991 года вблизи села Шадакт Гадрутского района был взорван автобус марки «КАВЗ» с государственным номерным знаком 70-30 АГО, в результате погибло 2 человека, 10 человек получили тяжелые телесные раны, 8 сентября 1991 года в результате обстрела автобуса «Агдам-Ходжавенд» 5 человек были убиты, 34 получили различного рода раны, и было доказано совершение террористического акта Хачатуряном Володей, Еремянном Саро, Чаляном Сашей, Арустамяном Армо. Армянские террористы, продолжали свои грязные дела, в это же время автобус, работающий по маршруту «Агдам-Гарадаглы» был подвергнут обстрелу, 8 человек погибло, 42 получили травмы различного рода. 26 сентября 1991 года армянские террористы взорвали автомобиль марки «ВАЗ-2106» с государственным номерным знаком Д72-07 АГна автомобильной дороге «Евлах Лачин», в результате 2 человека погибли, 14 были ранены, 19 октября 1991 года недалеко от села Сырхавенд Агдаринского района был взорван автомобиль марки «УАЗ-469», в результате 3 человека погибли, 2 были тяжело ранены, 20 ноября 1991 года близь села Гаракенд Ходжавендского района в результате обстрела вертолета «МИ-8», погибли экипаж вертолета и пассажиры-высокопоставленные государственные чиновники, наблюдатели от России и Казахстана-общее количество погибших составляло 22 человека. 26 декабря 1991 года на 4 километре дороги Шуша-Лачин были взорваны машины

«ЗИЛ- 130» и «Москвич», 5 человек погибло, 4 были ранены, 8 января 1992 года в результате террористического акта, совершенного на морском пароме, следовавшем по маршруту «Красноводск- Баку» из Туркмении, погибло 25 человек, 88 были ранены, 28 января 1992 года гражданский вертолет МИ-8, летающий по маршруту « Агдам- Шуша», был сбит вблизи города Шуша, и в результате погибло 44 человек, большинство из них были женщины и дети. В январе месяце 1992 года армянские террористические группировки зверски убили 80 человек в селе Каркиджахан, в феврале месяце 1992 года 77 человек в селе Гарадаглы Ходжавендского района, и 26 февраля 1992 года- 613 человек мирного населения в городе Ходжалы, 650 человек были тяжело ранены. 22 марта 1992 года автомобиль марки « УАЗ 469» с государственным номерным знаком 60-25 АЗУ был взорван на территории Газахского района, в результате погибло 3 человека, 2 были ранены, 28 марта того же года автомобиль марки «КАМАЗ- 5410» с государственным номерным знаком 40-53 АГШ был взорван, в результате этого происшествия погибло 3 человека, 2 были ранены, 18 апреля на 10 километре дороги «Газах-Джафарли» вооруженному нападению подверглась автомашина марки «Ваз», в результате были смертельно ранены 2 человека, 20 мая вблизи села Гаранчи Зангиланского района автомашина марки «УАЗ-469» государственным номерным знаком 80-33 АГД подверглась вооруженному нападению, в результате 2 человека погибли, 2 были ранены.

В течение двух месяцев 1992 года армяне совершили 230 нападений в Карабахе и в его окрестных районах. В результате погибло 117 человек, 155 были ранены, 190 домов и построек были разрушены, взорваны и сожжены. 28 февраля 1993 года около станции Гудермес на территории Северного Кавказа России был взорван пассажирский поезд «Кисловодск-Баку», в результате теракта погибли 11, ранены 18 человек, 2 июня того же года в результате взрыва вагона пассажирского поезда в Бакинском железнодорожном вокзале госу-

дарству был нанесен большой материальный ущерб. 22 июля 1993 года в результате подрыва, совершенного в Тертерском районе погибло 4, ранено 18 человек, в тот же день в результате подрыва в центре Газахского района 6 человек погибло, 10 человек были ранены. 30 августа того же года на территории Гадрутского района была взорвана машина марки «ЗИЛ», в результате данного теракта погибло 2 человека. Через несколько дней после этого происшествия пассажирский автобус марки «ГАЗ-66» был взорван, прямо на выезде из района, в результате погибло 4 человек, 8 получили тяжелые увечья различной степени тяжести. Армянские террористы в 1994 году все еще продолжали свои террористические действия, 1 февраля 1994 года совершили террористический акт в Бакинском железнодорожном вокзале в пассажирском поезде «Кисловодск-Баку», в результате этого происшествия погибло 3 человека, 20 были ранены, 18 марта около города Ханкенди был сбит самолет типа «Геркулес», принадлежащий Военно-Воздушным Силам Ирана, в результате этого террористического акта погибли 34 дипломата и их члены семьи. 19 марта 1994 года в результате подрыва на станции «20 Января» Бакинского метрополитена 14 человек погибли, 49 человек были тяжело ранены. Суд доказал, что террористическая акция была подготовлена органами спецслужб Армении, и осуществлена членами лезгинской группировки «Садвал». 13 апреля 1994 года вблизи станции «Дагестанские Огни» Республики Дагестан был взорван пассажирский поезд «Москва-Баку», 6 человек погибли, 3 были ранены, а 3 июля в результате взрыва на электропоезде между станциями «28 Мая» и «Гянджлик» погибло 13 человек, 42 человека получили ранения различной тяжести. Террористический акт был совершен гражданином Азербайджана Аслановым Азером Салман оглы, который 13 января 1994 года в боях за Нагорный Карабах попал в плен к армянам и позднее был завербован к секретному сотрудничеству органами спецслужб Армении. В ходе судебного расследования было установлено, что 14 января

1994 года один из идеологов армянских сепаратистов Зорий Балаян, встретился с военнопленным лезгинской национальности Азером Аслановым, заявив ему о необходимости совместной деятельности всех малочисленных народов в использования террора в борьбе против азербайджанцев. 9 июня 1994 года сотрудник органов спецслужб Армении по имени Артур, позвонив на квартиру А.Асланова в г. Баку, сообщил о том, что он жив и что для его более быстрого освобождения кому-нибудь из близких родственников необходимо срочно прибыть в Ереван. 16 июня 1994 года мать А.Асланова-Таджибат Асланова, прибыла в Ереван. Азеру Асланову сообщили о том, что жизнь его матери находится в опасности. Под давлением этих угроз органами спецслужб Армении, он был принужден к постоянному сотрудничеству под псевдонимом "Омер-75". А. Асланов прибыл в Азербайджан по маршруту "Ереван-Минеральные Воды - Баку". 3 июля 1994 года он осуществил террористический акт в поезде между станциями

Бакинского метрополитена "28 Мая" и "Гянджлик", а затем вернулся в Армению. Только после этого его мать, которая оставалась заложницей в Ереване, была освобождена.

В ходе следствия было установлено, что инструкторами террористического акта были сотрудники органов спецслужб Армении полковник Карен Багдасарян и капитан Сейран Саркисян [5].

Все вышеизложенное доказывает, что армянский терроризм является одной из систематических угроз и отдельных актов мести армянских националистических группировок и организаций. Армянский терроризм, будучи хорошо организованным терроризмом, является широким крылом и сетью международного терроризма.

Азербайджанская Республика, являясь сторонником стабильности во всем мире, осуждает терроризм, присоединяется ко всем мероприятиям и конвенциям по борьбе с терроризмом, и этим ратифицирует его.

Литература:

1. Самандаров Ф.Ю. Криминология. Учебник для Высших Учебных Заведений. Баку, Издательство Бакинского Университета, 2018, 428 стр.
2. Крылов Н.Б., Решетов Ю.А. Государственный терроризм-угроза международной безопасности // Советское государство и право. М: Наука, 1987, № 2, с.78-84
3. Назаркин М.В. Криминологическая характеристика и предупреждение терроризма. М: 2002, 197 с.
4. National Advisory Committee on Criminal Justice Standards and Goals, Disorders and Terrorism. Report of the Task Force on Disorders and Terrorism. Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1976, 665 p.
5. <http://www.human.gov.az/ru/view-page/44>

Nağıyev Emin

Azərbaycan erməni terrorunun qurbani kimi

XÜLASƏ

Təqdim etdiyim məqalə "Azərbaycan erməni terrorunun qurbani kimi" adlanır. Məqalədə əsas məqsəd erməni terrorçularının tarixən Azərbaycana vurduğu mənəvi və maddi ziyanı dünyaya çatdırmaq olduğu üçün terrorçuluğun termin olaraq anlayışı qısa verilib.

Məqalədə erməni terrorçu qruplarının adları çəkilir. Onların müxtəlif ölkələrdə törətdikləri

terrorçuluq əməlləri sadalanır.

Məqalədə Azərbaycan dövləti ilə qonşu olan Ermənistanın terrorçu qruplarının dəfələrlə etdikləri terrorçuluq əməlləri xronoloji ardıcılıqla və həmin əməllərin nəticəsində dəymiş zərərlərin nəticəsi konfrans iştirakçılarının diqqətinə çatdırılır.

Naghiyev Emin

Azerbaijan as a victim of Armenian terrorism

SUMMARY

The proposed article is called "Azerbaijan as a victim of Armenian terrorism". The main purpose of our article is to communicate to the whole world all the information about the Armenian terrorists in the course of the whole history of all material and moral sufferings, and for this reason the concept of the term "terrorism" is derived.

The article specifies the names of Armenian terrorist groups, listing terrorist acts committed in different parts of the world.

The article specifies the chronological sequence of terrorist acts, repeatedly committed by terrorist groups of the neighborhood with the Azerbaijanstate of Armenia, and the consequences of the acts committed, the information contained in the report.

Səidə Həsənzadə

Hüquq elmləri doktoru, AMEA-nın Hüquq və
İnsan Haqları İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
saidahasan@gmail.com

QADIN CİNAYƏTKARLIĞININ PROFİLAKTİKASI

Açar sözlər: profilaktika, statistika, cinayətkarlıq, ailə, qadın, uşaq.

Ключевые слова: профилактика, статистика, преступность, семья, женщина, ребенок.

Key words: prevention, statistics, crime, family, woman, child.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə ölkə əhalinin 1 yanvar 2013-cü il tarixə olan sayı 9356.5 min nəfər olmuşdur. Əhalinin 4966.2 min nəfəri və ya 53.1%-i şəhər, 4390.3 min nəfər və ya 46.9% -i kənd yerlərində yaşamışdır. Ölkə əhalisinin 4648.8 min nəfərini və ya 49.7%-ni kişilər, 4707.7 min nəfərini və ya 50.3%-ni qadınlar təşkil etmişlər. Bu da onu göstərir ki, qloballaşma kontekstində cəmiyyətdə baş verən ciddi iqtisadi, siyasi, sosial və digər proseslər nəticəsində kənd əhalisinin sayı tədricən şəhər əhalisinin sayına yaxınlaşdığı halda, qadınların sayı son illər kişilərin sayını üstələmişdir. Əhalinin orta gözlənilən ömür uzunluğu ölkə üzrə 73.9 il olduğu halda, kişilərin ömür uzunluğu 71.3 il, qadınların ömür uzunluğu 76.6 il təşkil etmişdir. Bu da dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələri ilə müqayisədə orta ömür yaşının ölkəmizdə əhəmiyyətli dərəcədə artdığını göstərir.

Təhlil edilən dövrdə ölkə əhalisinin sayında əmək qabiliyyətli insanların ümumi sayı 6473.6 min nəfər təşkil etmişdir. Bunun da 3263.5 min nəfəri və ya 50.4%-i kişilərin, 3210.1 min nəfəri və ya 49.6%-i qadınların payına düşür. Bütün bunlar onu göstərir ki, ölkədə dinamik şəkildə inkişaf edən tərəqqi ölkə əhalisinin sosial həyatında qadınların rolu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmiş, ölkənin ictimai-siyasi, sosial və iqtisadi həyatda onların rolu artmışdır. Təhlillər göstərir ki, ölkədə

illik əhali artımı bu dövrdə 119.5 min nəfər və ya hər min nəfərə düşən artım 13 nəfər, doğulanların sayı ildə 174.5 min nəfər və ya hər min nəfərə 19 nəfər təşkil etmişdir. Bu dövrdə rəsmi nigahların sayında əvvəlki illərə nisbətən azalma baş vermişdir. Ümumiyyətlə hər min nəfər düşən nigahların sayı əvvəlki illə müqayisədə təxminən 1.1% azalmışdırsa, boşananların sayı 2013-cü ildə 0.4 nəfər artmışdır. Buna münasib olaraq ölkədə hər min nəfərə düşən boşananların sayı faiz etibarilə cüzi də olsa, artmağa meyilli olmuşdur.[1, 12-34]

Təhlil edilən dövrdə dövlət həyatında, cəmiyyətdə və ailə münasibətlərində baş verən müsbət proseslər ayrı-ayrı təzahürlərə, sosial və kriminal proseslərə bu və ya digər dərəcədə öz təsirini göstərmişdir. Baş verən dəyişikliklər ailədə, o cümlədən qadınlar və uşaqlar tərəfindən törədilən cinayətlərin dinamikasında özünü göstərir. Məlumatlarından görünür ki, 1990-cı ildə 1075, 1991-ci ildə 935, 1992-ci ildə 670, 1993-cü ildə 727, 1994-cü ildə 902, 1995-ci ildə 1171, 1996-cı ildə 1172, 1997-ci ildə 1339, 1998-ci ildə 1296, 1999-cü ildə 1102, 2000-ci ildə 1180, 2001-ci ildə 1693, 2002-ci ildə 2419, 2003-cü ildə 2217, 2004-cü ildə 2358, 2005-ci ildə 2520, 2006-cı ildə 2675, 2007-ci ildə 2505, 2008-ci ildə 2573, 2009-cu ildə 2665, 2010-cu ildə 2318, 2011-ci ildə 2074, 2012-ci ildə 1677, 2013-cü ildə isə 1012 cinayət hadisəsi qadınlar tərəfindən törədilmişdir. Strukturuna görə qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlərin 36.1%-i dələduzluq, 14.1%-i sağlamlığa qəsdən yüngül zərər vurmaq, 8.6%-i oğurluq, 7.7%-i insan alveri, 4.9%-i narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, 3.9%-i xuliqanlıq, 1.4%-i qaçaqmalçılıq və qalanları digər növ cinayətlərə aid olmuşdur. Açılması təmin edilmiş cinayət işləri üzrə kriminal əməllərin 92.9%-i insan alveri,

61.4%-i fahişəliyə cəlb etmə, 25%-i dələduzluq, 10%-i qaçaqmalçılıq, 7.7% xuliqanlıq, 4.5%-i sağlamlığa yüngül zərər vurma, 3.8%-i oğurluq olmaqla qadınlar tərəfindən törədilmişdir. [1, 29-30]

Təhlillərdən aydın olur ki, qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayı ən az 213 hadisə olmaqla 1992-ci ildə, ən çox isə 2675 cinayət hadisəsi olmaqla 2006-cı ildə baş vermişdir. Məhkumluğun vəziyyəti təhlil edilərkən aydın olur ki, 1990-cı ildə 451, 1991-ci ildə 441, 1992-ci ildə 213, 1993-cü ildə 392, 1994-cü ildə 551, 1995-ci ildə 775, 1996-cı ildə 780, 1997-ci ildə 965, 1998-ci ildə 777, 1999-cu ildə 709, 2000-ci ildə 810, 2001-ci ildə 1293, 2002-ci ildə 1659, 2003-cü ildə 1146, 2004-cü ildə 1319, 2005-ci ildə 1272, 2006-cı ildə 1392, 2007-ci ildə 1380, 2008-ci ildə 1368, 2009-cu ildə 1189, 2010-cu ildə 1673, 2011-ci ildə 866, 2012-ci ildə 717, 2013-cü ildə isə 911 nəfər qadın müxtəlif cinayət əməlləri törətdiklərinə görə ölkənin məhkəmə orqanlarının hökmləri ilə müxtəlif cəzalara məhkum edilmişlər. Göründüyü kimi məhkum edilmiş qadınların ən az sayı 213 nəfər olmaqla 1992-ci ildə, ən çox sayı isə 1392 nəfər olmaqla 2006-cı ildə məhkum edilmişdir. Bütün bunlara müvafiq olaraq qadınlar tərəfindən törədilən cinayət hadisələri adam başına düşən hadisələrin sayına və adambashına düşən məhkumluq göstəricilərinə mütənəsib olaraq artmış və ya müvafiq olaraq azalmışdır.

Qadınlar tərəfindən törədilən oğurluq, dələduzluq, narkotik vasitələrin satışı, qəsdən adam öldürmə, qəsdən bədənə xəsarət yetirmə, insan alveri kimi cinayətlərin artması tendensiyası müşahidə edilmişdir. Son illər ölkədə ilk dəfə olaraq qadınlar tərəfindən törədilən narkotik cinayətlərin sayı azalmağa meyl etsə də, lakin onlar tərəfindən törədilən xuliqanlıq və dələduzluq kimi cinayətlərin intensiv surətdə artması müşahidə edilmişdir. Xuliqanlıq hərəkətlərinin baş verməsində sərxoşluğa meyli qadınların rolu fəaldırsa, dələduzluqla məşğul olan qadınların bu fəaliyyətə təhrik edilməsində kişilərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Ümumiyyətlə, təhlil edilən dövrdə qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlərin ümumi kütləsinin yarısından çoxu oğurluq, soyğunçuluq, quldurluq, dələduzluq və s. bu kimi tamah niyyəti ilə tö-

rədilən cinayətlər kateqoriyasına aid olmuşdur. Bu da bazar münasibətlərinə keçid şəraitində işsizliyin və yoxsulluğun artması kontekstində qadınların müxtəlif yollarla özgə əmlakını talamağa sövq edilməsi kimi özünü göstərir və cinayətlərin mühüm səbəblərindən biri kimi çıxış edir.

Qeydə alınmış cinayətlərin və cinayət törətmiş şəxslərin struktur göstəricilərinə görə təhlili göstərir ki, 2010-cu ildə məişət zəminində törədilən 1480 cinayət hadisəsinin 1157-i döymə, 208-i qəsdən sağlamlığa yüngül zərər vurma, 33-ü qəsdən sağlamlığa az zərər vurma, 30-u qəsdən adam öldürmə və ya adam öldürməyə cəhd, 9-u işgəncə vermə və s. bu kateqoriyadan olan cinayət əməllərinə aid olmuşdursa, 2011-ci ildə məişət zəminində törədilən 1782 cinayət hadisəsinin 1324-ü döymə, 313-i qəsdən sağlamlığa yüngül zərər vurma, 53-ü qəsdən sağlamlığa az zərər vurma, 39-u qəsdən adam öldürmə və ya adam öldürməyə cəhd, 11-i qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma, 6-ı işgəncə vermə əməllərinə aid olmuşdur. Görülmüş müəyyən kompleks tədbirlər nəticəsində 2012-ci ilə məişət zəminində baş verən hadisələrin sayı azalmış və bu qəbildən olan cəmi 1327 hadisə qeydə alınmışdır. Bunlardan da 375 hadisə qəsdən sağlamlığa yüngül zərər vurma, 49-u qəsdən sağlamlığa az zərər vurma, 27-i qəsdən adam öldürmə və ya adam öldürməyə cəhd, 10-u qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma və s. kimi cinayət əməllərinə aid olmuşdur. Təhlillər göstərir ki, kişi və qadın hüquqlarının bərabər olması konstitusiyon norma kimi təsbit edilməsinə baxmayaraq, işsizlik, yoxsulluq, sərxoşluq və digər amillər münaqişələrdə qadının rolunu fəallaşdırır. Bu gün Azərbaycan qadınının işləməyən, bütün gününü sərxoşluğa və tüfeyliyə sərf edib, ailəyə qayıtdıqda isə öz həyat yoldaşına və ya ailənin digər üzvlərinə qarşı zorakılıq edən, onları fasiləsiz olaraq incidən, təhqir edən, alçaldan kişilərin “şiltaqlıqları”na dözmək niyyətinin olmadığı müşahidə edilməkdədir. “Səbir kasası” dolan qadınlar, həyat yoldaşlarını qətlə yetirməkdən belə çəkinmirlər. 2010-cu ilin ilk on ayı ərzində öz ərinə öldürən qadınların sayı 30-u keçmişdir. Oxşar vəziyyət 2014-cü ilin birinci yarımilliyində də müşahidə edilməkdədir. Bu dövrdə zorakılığa dözməyərək, ərin öldürülməsi faktları artmağa meyilli olmuşdur.

Qəsdən adam öldürmə və adam öldürməyə cəhd hadisələri ilə əlaqədar olaraq 2010-cu ildə 39, 2011-ci ildə 30, 2012-ci ildə isə 27 hadisə məhz məişət şəraitində - evdə, ailədə törədilmişdir. 2012-ci ildə törədilmiş cinayətlər üzrə zərər çəkmiş 10391 nəfərin 3759 nəfərini və ya 36,2%-ni, 2013-cü ildə 18565 nəfər zərər çəkmiş şəxsin 5110 nəfəri (364 nəfər ölmüşdür) və ya 27.5%-i qadınlar, 634 nəfəri və ya 3.4%-i yetkinlik yaşına çatmamış şəxslər təşkil etmişlər. Təhlillər göstərir ki, 2012-ci ildə məhkum edilmiş 1677 qadının 22 nəfəri qəsdən adam öldürmə və qəsdən adam öldürməyə cəhd, 92 nəfər xuliqanlıq, 211 nəfəri tamah motivi ilə, o cümlədən oğurluq, soyğunçuluq, quldurluq, dələduzluq, 45 nəfər narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə məşğul olduğuna görə, 22 nəfər yol-nəqliyyat hadisələri törətdiklərinə görə məsuliyyətə cəlb edilmişlər. Təhlillər göstərir ki, 14-18 yaşlı uşaqlar arasında 1995-ci ildə 23, 2000-ci ildə 15, 2005-ci ildə 27, 2008-ci ildə 16, 2009-cu ildə 28, 2010-cu ildə 25, 2011-ci ildə 1, 2012-ci ildə 18, 2013-cü ildə isə 16 nəfəri yetkinlik yaşına çatmamış qız uşaqları olmuşlar. Bu uşaqlar içərisində hər iki valideyni olan və ailə tərbiyəsi almış uşaqlar əhəmiyyətli dərəcədə artmış, işləməyən, oxumayan və qrup formasında törədilən cinayətlər içərisində qızlar tərəfindən törədilən kriminal əməllərin sayı artmışdır. Bir fakta diqqət yetirmək əhəmiyyətlidir ki, 1996-cı ilə 393, 2000-ci ildə 186, 2005-ci ildə 56, 2008-ci ildə 61, 2009-cu ildə 86, 2010-cu ildə 60, 2011-ci ildə 62, 2012-ci ildə 45, 2013-cü ildə isə 51 nəfər qadın yalnız narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar olaraq cinayət əməlləri törətdiklərinə görə məsuliyyətinə cəlb edilmişdir. [2] İqtisadi sahədə cinayət törətmiş məhkumların sayında qadınlar 1995-ci ildə 8.3%, 2000-ci ildə 8.4%, 2005-ci ildə 4.1%, 2008-ci ildə 12.6%, 2009-cu ildə 8%, 2010-cu ildə 7.1%, 2011-ci ildə 7.4%, 2012-ci ildə 8.6%, 2013-cü ildə isə 9.2% təşkil etmişdir. Müvafiq olaraq həmin dövrdə məhkum olunmuş qadınların sayı da mütənasib qaydada artmağa meyilli olmuşdur.

Təhlillər göstərir ki, 2012-ci ildə birinci instansiya məhkəmələrinə daxil olan 164283 sənədin 1264-ü qadınların evdən köçürülməsinə, 1138-i

evə köçürməyə, 39213-ü aliment alınmasına dair olmuşdur. Əgər birinci instansiya məhkəmələrinin icraatına 2005-ci ildə daxil olan 8727 iş ailə münasibətləri ilə əlaqədar mübahisələrə aid olmuşdursa, bu rəqəm artaraq 2012-ci ildə 17074 təşkil etmişdir. Bunlardan 10063-ü nigah müqaviləsi, 1035-i atalıq faktının tanınması, 5144-ü ailə münasibətlərinin digər məsələləri ilə əlaqədar olan mübahisələrə aid olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, ailə və nigah münasibətləri ilə əlaqədar olaraq məhkəmə mübahisələrinin sayı sürətlə artmaqdadır. Vətəndaşlıq vəziyyətinin akt qeydiyyatının olmamasına dair məhkəmələrdə 2005-ci ildə 325, 2008-ci ildə 312, 2009-cu ildə 319, 2010-cu ildə 242, 2011-ci ildə 268, 2012-ci ildə 346, 2013-cü ildə 412 iddia qaldırılmış və ya iddiaların sayı ildən-ilə artmışdır. Bu da onun göstərir ki, ailə və nigah münasibətlərində maarifləndirmə tədbirlərinin gücləndirilməsinə böyük zərurət vardır. Təhlillər göstərir ki, bu qəbildən olan iddialar daha çox rayon və kənd yerlərində yaşayan şəxslər tərəfindən verilir. Ailə münasibətlərinin və mübahisələrinin məhkəmədən kənar, ağsaqqalların və ictimai təşkilatların rolu ilə həll edilməməsi nəticəsində, eləcə də münasibətlərin vaxtında qarşısının alınmaması üzündən ailələr dağılır, bəzən insanların həyatına son qoyulur, qətlə yetirilən kişi ölür, qadın həbsxanaya düşür və nəticədə ailə bütünlüklə dağılır, uşaqlar kimsəsiz qalır və müxtəlif hüquq pozuntularına yol verilməklə cəmiyyətin özündə ziddiyyətlər kəskinləşməyə və dərinləşməyə meyilli olur.

Təcrübə göstərir ki, ailə münasibətləri birdən-birə baş vermir. Mübahisələr və münasibətlər uzun müddət davam edir. Tərəflər müxtəlif hüquq-mühafizə, hakimiyyət və idarəçilik orqanlarına, məhkəmələrə müraciət edirlər. Son vaxtlar hətta müxtəlif televiziya və radio kanalları da belə münasibətlərə silsilə şəkildə verilişlər həsr etməyə həvəs göstərirlər. Müəyyən ailələrdə münasibətlər əsasən həll edilsə də, bəzən münasibətlər ailələrin dağılmasına gətirib çıxarır. Münasibətlərin ağır nəticələr verməsi halları da vardır. 25 may 2014-cü il tarixdə Masallı rayonunun Qəriblər kəndində illər uzununu ərinin zülmünə və zorakılığına məruz qalan üç uşaq anası Q. nəhayət ki, onu bıçaqla qətlə yetirməklə ərinin fasiləsiz və

amansız zülmünə son qoymuş, özünü polis orqanlarına təslim etmişdir. İllər uzununu davam edən bu zorakılıq hərəkətləri barədə ailə üzvləri, kənd ictimaiyyəti, hüquq-mühafizə orqanları kifayət qədər məlumatlı olsalar da, səmərəli profilaktiki tədbirlərin görülməməsi ağır nəticələr vermişdir.

Münaqişəli ailələrin uçotu çox vaxt tam aparılır. Onlarla səmərəli profilaktiki tədbirlər həyata keçirilmir. İctimaiyyətin bu problemə münasibətində laqeydlik müşahidə edilir. Mövcud olan imkanlardan heç də tam, sona qədər və səbirlə istifadə edilmir. Uşaqların və qadınların hüquqlarının etibarlı şəkildə qorunmaması, ailədaxili münaqişələrin şiddətlənməsinə və son nəticədə ailələrin dağılmasına gətirib çıxarır. Əgər şəhər mühitində ictimai nəzarətin zəifliyi üzündən belə münaqişələr çox vaxt uğursuzluqla nəticələnirsə, rayon və kənd yerlərində münaqişələrin “ağsaqqallar” tərəfindən həllində tarixi ənənələr öz müsbət rolunu oynayır. Təəssüf ki, belə müsbət təcrübədən az istifadə edilir. Hüquqi baxımdan çevik mexanizmlərin olmaması və bu sahəyə birbaşa gündəlik diqqətin həyata keçirilməməsi üzündən boşanmalar şəhər yerində daha çox artmaqdadır. Qanunvericilik eyni cinsdən olan şəxslərin evlənməsini qadağan etmir. Əxlaqsızlıq, əyyaşlıq, fahişəlik cəmiyyətdə az da olsa, müəyyən yer tutsa da, hələ ki sözün geniş mənasında ciddi qınaqla üzləşmir. Bütün bunlar ailə münasibətlərində müəyyən böhran vəziyyətinin yaranmasına əlverişli şərait yaradır.

Ailə cəmiyyətin özəyi olmaqla, ər-arvad arasında sabit ictimai birlik kimi hüquqi, əxlaqi, psixoloji, bioloji, təsərrüfat, estetik, məişət dəyərləri əsasında formalaşan ittifaq kimi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Mütərəqqi ictimai-siyasi quruluşlarda ailənin cəmiyyətin təşəkkülündə və inkişafında əvəzsiz rolu yüksək dəyərləndirilir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinə görə ailənin cəmiyyətin əsas özəyi kimi dövlətin xüsusi himayəsində olduğu təsbit olunmuşdur [3, 10]. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları baxımından ailə münasibətlərinin yaranması, möhkəmlənməsi, nikahın qeydi və xitam verilməsinin prinsipləri, ailə münasibətlərinin iştirakçılarının hüquq və vəzifələri, dövlət orqanlarının bu sahədəki əsas vəzifələri,

vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydə alınmasının hüquqi baxımdan tənzimlənməsi 28 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi tərəfindən həyata keçirilir [4, 4-7]. Ötən illərdə Məcəlləyə müvafiq dəyişikliklər və əlavələr edilməklə, o daha da mükəmməlləşdirilmiş, təkmilləşdirilmiş və beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılmışdır.

İnsan hüquq və azadlıqlarına xüsusi önəm verildiyi müstəqillik illərində Azərbaycan qadınının hüquqları, sözün əsl mənasında əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilmiş, ailədə və cəmiyyətdə qadınların rolu artmışdır. Bu gün çox hörmətli və nüfuzlu ailələr, nəsillər hər birimizin qürur yerinə çevrilmişdir. Çox təəssüf ki, mənfi hallar da az deyildir. Vaxtilə milli-mənəvi dəyərlərimizə uyğun olaraq öz həyat yoldaşına özündən yüksək “təbəqə” kimi baxan, ona müticəsinə tabeçilik göstərən, ailə münasibətlərində ərini şəriksiz üstünlüyünü qəbul edən Azərbaycan qadını, son illər cəmiyyətdə gedən global proseslər kontekstində ciddi dəyişikliklərə məruz qalmış, cəmiyyətdə və ailədə bir tərəfdən onun fəallığı son dərəcə artmış, digər tərəfdən isə ailə münasibətlərində, az da olsa, tənəzzül prosesləri sürətlənmişdir. İndi qadın nəinki öz həyat yoldaşından bərabərlik və üstünlük istəyir, habelə cəmiyyətdən daha geniş hüquqlar, vəzifələr, mövqelər tələb edir. Təəssüf ki, bəzi qadınların daha çox azadlığı, daha çox sərbəstliyi onların istədiyini etməyə hesablanır. “Açıq cəmiyyət” ənənələrinə sürətlə uyğunlaşmaq istəyən qadın özünə sərbəst olaraq həyat tərzini seçir, xaricə sərbəst gedir, özünə müsbət imic formalaşdırmağa çalışır. Bununla yanaşı və təəssüf ki, o, həm də milli adət-ənənələrimizə uyğun olmayan həyat tərzinə tədricən öyrəşir, sevgisində daha “müstəqil” olmağa çalışır. Bu gün çoxarvadlılıq və çoxsevgililik, çoxərliklik və ya çoxməşuqluluq kimi mənfi hallara cəmiyyətdə az da olsa, rast gəlmək mümkündür. Kütləvi informasiya vasitələrinə konkret bir dövr ərzində diqqət yetirilərsə, dediklərimizə dair onlarla fakta rast gəlmək mümkündür. Belə münasibətlərin son nəticəsi bəzən ağır cinayətlərə gətirib çıxarır. Başqa qadınlarla nikahsız münasibətlərin, nikahdan kənar gizli əlaqələrin bir gün üstü açıldıqda isə qətilər baş verir. Ən yaxşı halda isə boşanan tərəflərin nəticə

etibarilə ailələri dağılır, talelər çox vaxt pozulur və uşaqlar sahsız qalırlar [5, 34-40].

Mövcud qanunvericilik və hüquq-mühafizə sistemi bu münasibətləri ədalətli tənzim etməyə yetərli deyil. Eyni zamanda təəssüf hissi ilə qeyd edilməlidir ki, cəmiyyətimizdə bütün bu proseslərin diqqətlə, elmi cəhətdən öyrənilməsi, bu münasibətlərin nizama salınması, düzgün məcraya yönəldilməsi istiqamətində işlər o qədər də səmərəli və effektiv aparılmır. Ailələrin dağılmasının səbəbi fəlakət baş verdikdən sonra öyrənilməyə başlanılır ki, bu zaman da artıq hər şey gec olur, müsbət nəticə vermir və ailələrin dağılmasına gətirib çıxarır.

İnsan alveri cinayətlərində, uşaqlara qarşı törədilən müxtəlif kriminal əməllərdə, fahişəliyə cəlb etmədə qadınların rolu az da olsa artmaqdadır. Bununla belə son illər qadınlara qarşı törədilən zorakılıq cinayətləri də çoxalmışdır. Yalnız 2009-cu ildə qeydə alınmış cinayətlər üzrə zərərçəkən 11851 nəfərin 5248 nəfəri və ya 44%-i, ölənlər 1235 nəfərin 303 nəfəri və ya 24.5%-i, baş vermiş qətl hadisələrində ölənlər 192 nəfərin 70 nəfəri və ya 36.4%-i qadınlar olmuşlar. 2009-cu ildə insan alveri ilə bağlı qeydə alınmış 320 cinayət faktının 325 şəxs tərəfindən törədildiyi müəyyən edilmişdir [6, 39]. Bunlardan 5 nəfəri və ya 1.6%-i yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər, 188 nəfəri və ya 60.1%-i qadın, 6 nəfəri və ya 1.9%-i xarici ölkə vətəndaşları olmuş, 9 cinayət və ya 2.9%-i əvvəllər məhkum olunmuş şəxslər tərəfindən təkrar törədilmişdir. Əgər Bakı şəhərində 2008-ci ildə insan alveri ilə sıx bağlı olan 220 fakt, o cümlədən onlardan 48 fakt bilavasitə insan alveri, 163 fakt fahişəliyə cəlb etmə və ya əxlaqsız yuvalar saxlama olmuşdursa, 2009-cu ildə insan alveri ilə sıx bağlı olan qeydə alınmış 143 faktın 38-i bilavasitə insan alveri, 103 fakt fahişəliyə cəlb etmə və ya əxlaqsız yuvalar saxlama əməllərinə aid olmuşdur. Bu da keçən ilin eyni dövrünə nisbətən insan alveri ilə sıx bağlı olan cinayətlərin 77 və ya 35%, insan alveri cinayətlərinin 10 və ya 20.8%, fahişəliyə cəlb etmə və ya əxlaqsız yuvalar saxlama isə 60 və ya 36.8% azalmışdır. 2008-ci ildə bu qəbildən olan cinayətlərin açılma faizi 96.4% olmuşdursa, 2009-cu ildə 93.3% olmuş və ya bu cinayətlərin açılması vəziyyəti pisləşmişdir. 2009-

cu ildə qeydə alınmış insan alveri ilə sıx bağlı olan cinayətlərdən 83-ü və ya 59.3% cinayət, o cümlədən insan alveri cinayətlərindən 28-i və ya 96.6% cinayət, fahişəliyə cəlb etmə və ya əxlaqsız yuvalar saxlama cinayətlərindən 52-si və ya 49.1% cinayət, qadınlar tərəfindən 6-sı və ya 4.3% cinayət xarici ölkə vətəndaşları, 5-i və ya 3.6% cinayət əvvəllər məhkum olmuş şəxslər tərəfindən törədilmişdir. Bunlardan 1-i və ya 0.7% cinayət törədərkən yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər olmuşlar [6, 39-40].

Yetkinlik yaşına çatmayan 250-yə qədər gənc qızın cinayət törətməsi, yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında qrup altında sərxoşluq və narkomanlıq zəminində törədilən cinayətlərin artması müşahidə edilir. Ailə himayəsindən məhrum olan və valideynləri olmayan yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlər artmağa meyillidir. Ümumiləşmələr göstərir ki, 2001-ci ildən sonra 400-ə qədər qadın adam oğurluğunun, 1000-dən çox qadın isə insan alverinin qurbanı olmuşdur. Məhkum edilən qadınların ümumi cinayətkarlıqda payı 5.6%-dən 9.7%-ə qalxmışdır. Əgər 2000-ci ildə məhkəmədə baxılan ümumi işlərin 2260-ı aliment tələbi ilə əlaqədar olmuşdursa, 2009-cu ildə bu rəqəm 3 dəfədən çox artaraq 7526 olmuş, ailə münasibətlərinə dair məhkəmələrdə baxılan iddiaların sayı 11192 təşkil etmişdir. Bunlardan 552-si atalıq faktının tanınmasına, 662-si övladlığa götürmə və ya onun ləğvi, 113-ü valideynlik hüququndan məhrum etmə, 42-si valideynlik hüququnun məhdudlaşdırılması, 2297 iş isə ailə münasibətlərinin digər məsələlərinə aid olmuşdur. Göründüyü kimi əvvəlki illə müqayisədə məhkəmələrdə nikah müqavilələrinin pozulması və etibarsız hesab edilməsi, atalıq faktının müəyyən edilməsi, valideyn hüquqlarından məhrum etmə, valideynlik hüquqlarının məhdudlaşdırılması sahəsində iddialar da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, ailədaxili münasibətlər heç də asan yolla getmir, mübahisə və münaqişələrin artması ildən-ilə yüksələn xətt üzrə inkişaf edir. Yalnız bunu göstərmək kifayətdir ki, 2009-cu ildə məhkəmələrə daxil olmuş sənədlərdən 20220-si aliment alınmasına, 1048 iş isə nikah münasibətlərinin pozulması ilə əlaqədar olaraq evə köçürməyə dair olmuşdur [6, 71].

Bütün bu təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında 22 iyun 2010-cu il tarixdə “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi, beynəlxalq öhdəliklərdən qaynaqlansa da, lakin ailədaxili zorakılığın qarşısının alınması istiqamətində səylərin birləşdirilməsinə zərurət yaratmışdır. Bu gün ölkədə ailəyə və qadına münasibətdə aparılan düzgün siyasət problemlərin həll edilməsində və qanun pozuntularının qarşısının alınmasında ailənin, o cümlədən ananın rolunun artmasına böyük tələbat vardır. Bu isə cəmiyyətdə bütün qüvvələrin bu istiqamətdə səfərbər edilməsinə, ailənin rolunun artırılmasının olduqca əhəmiyyətli olduğunu bir daha təsdiq edir.

Məişət zəminində qadın cinayətkarlığının artması cəmiyyətdə və sosial mühitdə qadının rolunun və hüququnun genişləndirilməsi, mühüm sosial tənzim etmə institutu kimi adət və ənənələrin ciddi dəyişikliyə uğraması, işsizlik və yoxsulluğun artması, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin tənəzzülü, psixoloji sarsıntılar, kütləvi informasiya vasitələrində yabançı meyllərin təbliği, kişi nüfuzunun get-gedə aşağı düşməsi nəticəsində ənənəvi ailə başçısı rolunun azalması, ağısaqqallıq institutunun şəhər mühitində zəif işləməsi, ailə münacişələrinin maddi çətinliklər və yoxsulluq üzündən artması, hüquq mühafizə sistemində profilaktiki tədbirlərin tədricən zəifləməsi və digər çoxsaylı səbəblər bu kateqoriyadan olan kriminal əməllərin artmasına şərait yaradır. Buna görə də məişət zorakılığına qarşı mübarizədə ailənin və cəmiyyətdə qadının rolunun artırılması olduqca zəruri və aktualdır. [7, 587-588; 8, 56-60; 9 23-27; 10, 1-17]

“Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikasının yeni Qanunu bu sahədə problemin hüquqi tənzimlənməsi, xüsusilə belə zorakılıqların qarşısının alınması sahəsində ən mükəmməl normativ-hüquqi aktlardan biridir. Hər şeydən əvvəl qanun ilk dəfə olaraq “məişət zorakılığı”na, onun ayrı-ayrı növlərinə aydınlıq gətirmişdir. Göstərmişdir ki, məişət zorakılığı dedikdə, yaxın qohumluq münasibətlərdən birgə və ya əvvəllər birgə yaşamaqlarından sui-istifadə etməklə, bir şəxsin digər şəxsə qarşı qəsdən fiziki və mənəvi zərər vurması başa düşülür. Bu zorakılığın fiziki, psixi, cinsi, iqtisadi və

s. formaları fərqləndirilir. Qanun məişət zorakılığının qarşısının alınması sahəsində əsas prinsipləri müəyyən edərək, bu zaman insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə, qadınlara qarşı ayrıseçkiliyin qadağan olunmasına, şəxsi və ailə həyatına müdaxilənin yolverilməzliyinə, konfidensiallığa riayət edilməsinə, zərərçəkmiş şəxslərin pozulmuş hüquqlarının bərpasına, bu sahədə dövlət və qeyri-dövlət qurumlarının qarşılıqlı əməkdaşlığına xüsusi önəm verir. Ən müsbət cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, qanunvericilik yolu ilə məişət zorakılığının qarşısının alınması sahəsində kompleks tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbirlərin növləri, o cümlədən hüquqi, sosial, qabaqlayıcı və digər tədbirlər sistemi müəyyən edilmiş, təşkilati-hüquqi formalar təkmilləşdirilmişdir.

Məişət zorakılığı barədə ərizə və müraciətlərin baxılması və həll edilməsi qaydasını nəzərdə tutan yeni meyarları dövlət orqanlarının əsas vəzifələrini konkret olaraq müəyyənləşdirmişdir. Bu zaman cinayət-prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tədbirlərlə yanaşı, bu məzmunlu şikayətlər üzrə məişət zorakılığı ilə bağlı dövlətin görməli olduğu vəzifələrin sistemi konkretləşdirilmişdir. Qanunun icrası ilə bağlı ölkə prezidenti, cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə kompleks tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu sahədə məlumat bankının, reabilitasiya mərkəzlərinin, sığınacaqların, digər yardım mərkəzlərinin yaradılması, beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində nəzərdə tutulan tədbirlər heç şübhəsiz öz faydalı nəticələrini verəcəkdir.

Son illərin təcrübəsi göstərir ki, məişət zorakılığı sahəsində profilaktiki tədbirlərin gücləndirilməsi cəmiyyətdə ailənin və qadının nüfuzunun yüksəldilməsinə mühüm təsir göstərəcəkdir. Cəmiyyətin əsas özəyi olan ailə özündə qadın və uşaqla yanaşı, həm də kişiləri birləşdirməklə, əslində bütün cəmiyyəti əhatə edir. Ailədaxili münacişələr yetkinlik yaşına çatmayanların tərbiyəsini pozur, onların gələcək taleyini şübhə altında qoyur. Belə münacişələr ailəni pozur, sərxoşluğa, narkomanlığa, tamah və zorakı cinayətlərin artmasına münbit şərait yaradır, əmək məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir, cəmiyyətdə stabillik və

sakitliyi pozur. Psixoloji sarsıntılar, əsəb gərginliyi, intihar və qətilər yaradır. Ailəsi xoşbəxt olmayan cəmiyyətin mahiyyət etibarilə özünün xoşbəxtliyi mümkün deyildir. Buna görə də son illər ailə münəqişələrinə qarşı mümkün olan bütün profilaktiki tədbirlərin görülməsinə diqqət artırmaqdadır. Bu gün ailə və qadın problemləri ciddi surətdə, vaxtaşırı olaraq, sistemli şəkildə öyrənilməli və onların düzgün istiqamətə yönəldilməsi üçün qətiyyətli tədbirlər görülməlidir. Bu problemə qadının, ailənin, uşağın problemləri kimi yox, cəmiyyətin və Azərbaycan dövlətinin problemləri kimi baxmaq zəruridir.

Ailədaxili münəqişələrin və mübahisələrin hüquqi tənzimlənməsi hər şeydən əvvəl qadın hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması, etibarlı müdafiəsi və mühafizəsi problemlərinə diqqətin artırılmasını prioritet kimi qarşıya qoyur.

Cəmiyyətin özəyini təşkil edən ailənin, habelə qadın və uşaqların hüquq və azadlıqlarının qorunmasına, mənafeələrinin gözlənilməsinə diqqət artırılmalı, təşkilati-hüquqi tədbirlər və bu istiqamətdə dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin və effektivliyinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir. Yalnız belə olduqda bu sahədə uğurlar əldə etmək mümkündür. Buna görə də aşağıdakılara diqqət yetirilməsi təklif olunur:

- Ailə, Qadın və Uşaq problemləri üzrə Dövlət

Komitəsinin statusu artırılmalı, Komitənin rayon və şəhərlərdə, habelə regionlarda müvafiq səlahiyyətli qurumlarının yaradılması zəruridir;

- Ölkədə ailə, qadın və uşaq problemlərinin elmi-nəzəri tədqiqini mütəmadi olaraq tədqiq edən, öyrənən və müvafiq tövsiyələr verən xüsusi qurumun – elmi şöbənin, elmi mərkəzin və ya ailə problemləri institutunun yaradılması məsələsi nəzərdən keçirilməlidir;

- Ailə, qadın və uşaq hüquqlarının müdafiəsini təmin edən qanunların daha da təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq hüquq normalarına implementasiyası istiqamətində tədbirlər görülməlidir;

- Beynəlxalq səviyyədə müsbət təcrübə öyrənilməli və tətbiq edilməlidir;

- Ailə, qadın və uşaq hüquqlarının pozulması ilə bağlı vəziyyət vaxtaşırı olaraq təhlil edilməli, səbəb və şərait öyrənilməli, profilaktiki tədbirlərin gücləndirilməsinə diqqət artırılmalıdır;

- Kütləvi informasiya vasitələrində, xüsusilə televizyalarda və radiolarda ailə, qadın və uşaq hüquqları sahəsində maarifləndirici və hüquq təbliğatı xarakterli verilişlərin təşkilinə diqqət artırılmalıdır;

- Ailə, qadın və uşaq problemlərinin hüquqi, fəlsəfi, psixoloji, sosioloji baxımdan elmi-nəzəri tədqiqinə xüsusi yer ayrılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan qadınları və kişiləri, Bakı, 2013
2. "Reytinq" qəzeti. 23 yanvar 2011-ci il
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəş., 2011
4. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəş., 2011
5. Zahidov B.S. Qısqançlıq motivi ilə qəsdən adam öldürmə, onun cinayət-hüquqi və kriminoloji problemləri. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəş., 1998
6. Azərbaycan cinayətkarlığı və hüquqpozumları. Bakı, 2010
7. Криминалогия. М., «Норма», 2010
8. Aile Şurası "Aile ve Yoksulluk" bildiri. Ankara. 18-20 Mayıs 2004
9. Qadın hüquqları: beynəlxalq və milli qanunvericilikdə. Bakı, 2002
10. Ailə Məcəlləsinin yozumu. Bakı, "Qapp-poliqraf", 2005

Саида Гасанзаде

Аннотация**ОБ ПРОФИЛАКТИКЕ ЖЕНСКОГО ПРЕСТУПНОСТИ**

Международное право особенное внимание уделяет охране и защите прав женщин. В связи с этой проблемой в национальной правовой системе также проведено множество организационно-правовых мероприятий. До сих пор эта проблема не нашла своего решения в свете требований международного уголовного права. По поводу нарушения права женщин и детей должны быть предприняты необходимые меры и осуждение международным правом.

В годы независимости была создана база самых необходимых нормативно-правовых актов для экстремальных условий в период военного положения. Каждый из этих документов, регулирует вопросы и выполняет важную роль в области обеспечения отдельных аспектов безопасности и защиты прав женщин.

Меры целенаправленно и системно проводимые в нашей стране в сфере усиления защиты прав и свобод женщин имеют исключительно важное значение. С этой точки зрения, исследование особенностей, характеризующих права женщин, носит актуальный характер. По этой причине, на сегодняшний день исследование различий между женщинами и мужчинами с генетической, биологической, физиологической и правовой точки зрения, а также четкое определение системы прав, принадлежащей женщинам имеет очень важное значение. В статье, с творчеством применяя новейшие научные методы и методологии было дано новое понятие женщины, как представителя человеческого вида. Была указана социальная роль женщины, как представителя человеческого вида. Была указана социальная роль женщины в природе, семье и обществе, рассмотрены анатомические, генетические, физиологические, морфологические, эмоциональные, психические, физические качества, исследовано гистологическое строение половых желез, свойства обмена гормонов, присущие женщинам, рождение ребёнка, кормление его материнским молоком, комплекс других характеристик в совокупности включающих в себя иные стороны и свойства определяющие материнство и, в результате было дано заключение о женщине, как биологическом виде человеческого индивидуума. По этой причине, исключительно важное значение имеет установление международных стандартов индивидуальности женского пола, прав и свобод женщин, а также закрепление их во внутренней правовой системе государства. В статье были исследованы особенности, в комплексе характеризующие женщин и применены новые методы рассмотрения данного вопроса, а также дано статистика о женской преступности.

Saida Hasanzada

Summary**ABOUT PREVENTION OF WOMAN'S CRIME**

The international law pays a particular attention to protection and defence of women and children rights. In connection with this problem in the national law system the numerous organization – law measures have been undertaken. Up to now this problem has not found its solution in the light of the requirements of international criminal law. As regards to violation of women and children rights there should be undertaken the measures and condemned by the international law.

Systematical and complex measures have been implemented in the determining of the wide system of the woman rights and freedoms, in the implementation of the norms of international law to national legal norms after restoring the state independence of Azerbaijan. The Azerbaijan Republic Constitution has been accepted by referendum way, the rights and freedoms have been reflected in law documents. The creation of the national law system anew and forming of the mechanisms of defence continue today. In the system of this law the systematic work has been carrying out for reflectine the rights and freedoms of women in the national legislation according to international law. In the article the documents and referred the investigation work. For the first time the typical features of the rights of women have been shown in the article. The investigation of this problem proves that this problem has not been researched on the scientific level. In the article have been shown basic elements of the project of law about woman rights and the project of law have been presented to the experts. In the article has been clarified the urgent problems of the rights of women in the international and national law have and the offers given. It is possible to say by assurance the article is important as the investigation of the woman rights and freedoms.

Kamil Əliyev
Bakı Dövlət Universitetinin
Cinayət hüququ və kriminologiya
kafedrasının doktorantı

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT MƏCƏLLƏSİNİN SANKSIYALARINDA CƏRİMƏ CƏZASI

Açar sözlər: cərimə, cəza, cəza sistemi, cinayət, cinayət məsuliyyəti, əlavə cəza, əsas cəza, cinayət qanunvericiliyi.

Ключевые слова: штраф, наказание, система наказаний, преступление, уголовная ответственность, дополнительное наказание, основное наказание, уголовное законодательство.

Keywords: fine, punishment, punishment system, crime, criminal liability, additional punishment, basic punishment, criminal law.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu ildə qəbul edilmiş Cinayət Məcəlləsində cərimə cəzası mühüm yer tutur. Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində ayrı-ayrı cinayət əməllərinə görə “cərimə cəzasının” geniş şəkildə nəzərdə tutulması (214 sanksiyada) – cərimə cəzasının cəzanın bir növü kimi nə qədər əhəmiyyətli olmasının göstəricisidir. Belə ki, məcəlləmizin beş bölməsində, on səkkiz fəslində cərimə cəzasının adının çəkilməsi bunun bariz nümunəsi sayıla bilər. 1999-cu ildə qəbul edilmiş yeni cinayət məcəlləmizin (01 may 2006-cı ilə qədər olan dəyişikliklərlə) Xüsusi hissəsində cəmi “573 sanksiya” göstərilir. Qeyd etmək istərdik ki, onlardan “214 sanksiya” cərimə cəzasını nəzərdə tutmaqla, ümumilikdə göstərilən sanksiyaların 37%-ə qədərini təşkil edirdi. Cinayət Məcəlləsinin ilkin redaksiyasında Xüsusi hissəsinə 537 tərkib daxil idisə, 1 aprel 2014-cü ildə bu tərkiblərin sayı artıq 655 idi və konkret əmələ görə 655 sanksiya nəzərdə tutulmuşdur ki, bunlardan 257 sanksiyada cərimə nəzərdə tutulmuşdu. Bunlardan 243-ü əsas, 14-ü isə əlavə cəza kimi nəzərdə tutulmuşdu. Cinayət Məcəlləsində Xüsusi hissədə

nəzərdə tutulan 330 alternativ sanksiya vardır ki, hansı ki bu sanksiyaların 50,4%-ni təşkil edir və bu 330 alternativ sanksiyadan 242-də cərimə əsas cəza kimi çıxış edir. Yalnız bir sanksiyada (mad. 164) cərimə alternativsiz cəza kimi müəyyən edilmişdi.

Cinayət məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin bölmələri və fəsiləri üzrə təhlil aparsaq görərik ki, Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin “Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” adlanan VII bölməsində ümumiyyətlə cərimə cəzası nəzərdə tutulmayıb. Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin VII bölməsində (“Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər”) cərimə cəzasının ümumiyyətlə qeyd olunmaması, qeyd etdiyimiz bölmənin yüksək ictimai təhlükəliliyi ilə seçilən cinayətləri nəzərdə tutmasından irəli gəlir.

“Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər” adlanan VIII bölmənin fəsillərə görə təhlilində isə görərik ki, “Həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlər” adlanan XVIII fəsildə həyat əleyhinə olan cinayətlərin və sağlamlığa ağır və az ağır zərər vurma cinayətlərinin sanksiyalarında haqlı olaraq cərimə cəzası nəzərdə tutulmamışdır. Bu fəsildə cərimənin minimum həddi 500 manat (Qanunsuz abort etmə. mad.141.1), maksimum həddi isə 8000 manat (İnsan orqanlarının və ya toxumalarının alqı-satqısı və onların transplantasiya məqsədilə götürülməsinə məcbur etmə mad. 137.1) müəyyən edilmişdir. Bu bölmənin “Şəxsiyyətin azadlığı və ləyaqəti əleyhinə olan cinayətlər” adlanan XIX fəsildə insanların azadlığını məhdudlaşdırmağa yönələn cinayət əməllərinin sanksiyalarında cərimə cəzası nəzərdə tutulmamışdır. Burada cərimə yalnız insanların şərəf və ləyaqətini alçalmağa

yönlmiş əməllərin (Böhtan mad. 147 və Təhqir mad. 148) sanksiyalarında nəzərdə tutulmuşdu. Burada cərimənin minimum həddi 1000 manat, maksimum həddi isə 1500 manat müəyyən edilmişdir. “Şəxsiyyətin cinsi toxunulmazlığı və cinsi azadlığı əleyhinə olan cinayətlər” adlanan XX fəslində (maddə 149-153) cərimə cəzası müəyyən edilməmişdir. “İnsan və vətəndaşların konstitusiyaya hüquq və azadlıqları əleyhinə olan cinayətlər” adlanan XXI fəslində isə bütün maddələrində (mad.154-mad.169-1) cərimə cəzasının adı keçir. Bu fəsilə cərimənin minimum həddi 1000 manat, maksimum həddi isə 10 000 manat müəyyən edilmişdi. “Yetkinlik yaşına çatmayanlar və ailə münasibətləri əleyhinə olan cinayətlər” adlanan XXII fəsilə isə üç maddədə (mad. 174, 175, 176-1) nəzərdə tutulmuşdu. Fəsil üzrə cərimənin minimum həddi 1500 manat, maksimum həddi isə 4000 manat müəyyən edilmişdir.

“İqtisadi sahədə cinayətlər” adlanan IX bölmənin “Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər” adlanan XXIII fəslində (mad.177-mad.189-1) 177, 180, 181, 182, 183-cü maddələrdən başqada digər bütün maddələrdə cərimə cəzası nəzərdə tutulmuşdu. Bu fəsilə müəyyən edilən cərimə cəzasının minimum məbləği 1000 manat, maksimum məbləği isə 10 000 manatdır. IX bölmənin “İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər” adlanan XXIV fəslində (mad. 190-mad. 213-2) 201, 204, 206, 207, 208-ci maddələrindən başqada bütün maddələrdə cərimə cəzasının adı çəkilir. Bu fəsilə cərimə cəzasının minimum məbləği 1500 manat maksimum müddəti isə 15 000 manat müəyyən edilmişdir.

Cərimə cəza kimi “İctimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan cinayətlər” adlanan X bölmənin “İctimai təhlükəsizlik əleyhinə olan cinayətlər” adlanan XXV fəslində (mad.214-mad 233-3) 221, 223, 225, 227, 233, 233-2 və 233-3-cü maddələrdə nəzərdə tutulmuş, cərimənin minimum məbləği 1000 manat, maksimum məbləği isə 8000 manat (mad. 233. İctimai qaydanın pozulmasına səbəb olan hərəkətləri təşkil etmə və ya bu cür hərəkətlərdə fəal iştirak etmə) müəyyən edilib. Bu bölmənin “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər” adlanan XXVI fəslində (mad.234-mad.240) cərimə cəzası 234.5¹, 237 və 240-cı

maddələrində nəzərdə tutulub. Cərimənin minimum məbləği 1000 manat, maksimum məbləği isə 6000 manat (mad. 237. Qanunsuz olaraq tərkibində narkotik maddələr olan bitkiləri kultivasiya etmə) müəyyən edilmişdir. “İctimai mənəviyyət əleyhinə cinayətlər” adlanan XXVII fəsilə isə (mad.242-mad.246) 245-ci maddədən başqada (Qəbir üzərində təhqiredici hərəkət) bütün maddələrdə cərimə cəzası nəzərdə tutulmuş, cərimənin minimum məbləği 2000 manat maksimum məbləği isə 15 000 manat (mad. 244-1. Qumarxana təşkil etmə və ya saxlama) müəyyən edilmişdir. “Ekoloji cinayətlər” adlanan XXVIII fəsilə də (mad.247-mad.261) yalnız bir maddədən başqada (mad. 247. İşlərin yerinə yetirilməsi zamanı ətraf mühitin mühafizəsi (qorunması) qaydalarını pozma) bu fəslin bütün maddələrində nəzərdə tutulmuş, cərimənin minimum həddi 1000 manat, maksimum həddi isə 11 000 manat (maddə 259.3) müəyyən edilmişdi. “Hərəkət təhlükəsizliyi və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydaları əleyhinə olan cinayətlər” adlanan XXIX fəsilə (mad.262-mad.270) isə 262, 264, 269-cu maddələrdən başqada bütün maddələrdə cərimə cəzası mövcuddur və cərimənin minimum həddi 2000 manat, maksimum həddi isə 8000 manat (mad. 263-1. Yol hərəkəti və ya nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarını sərxoş halda və ya nəqliyyat vasitələrini idarə etmək hüququ olmayan şəxs tərəfindən pozma) müəyyən edilmişdir. “Kibercinayətlər” adlanan XXX fəsilə isə (mad. 271-mad. 273-2) bütün maddələrdə cərimə cəzası nəzərdə tutulmuş, minimum hədd 2000 manat, maksimum hədd 8000 manat (mad. 273-1.4.3) müəyyən olunmuşdur.

“Dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlər” adlanan XI bölmədə “Dövlətin konstitusiyaya quruluşunun əsasları və təhlükəsizliyi əleyhinə olan cinayətlər” adlanana XXXI fəsilə (mad. 274-mad.-mad. 285) cərimə cəzası yalnız 238-cü maddədə nəzərdə tutulmuşdu. “Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər” adlanan XXXII fəsilə isə (madd. 286-mad. 307) cərimə cəzası 287, 290, 291, 292, 304, 305-ci maddələrdən başqada bütün maddələrdə nəzərdə tutulmuşdu. Bu fəsilə cərimənin minimum məbləği 500 manat, maksimum məbləği isə 8000 manat müəyyən edilmişdir.

“Korupsiya cinayətləri və qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayətlər” adlanan XXXIII fəsildə (mad. 308-mad. 314-3) 311, 314-1, 314-2, 314-3- cü maddələrdən başqa bütün maddələrdə cərimə nəzərdə tutulmuşdu. Bu fəsildə minimum məbləğ 1500 manat, maksimum məbləğ isə 13 000 manat müəyyən edilmişdi. “İdarə etmə qaydası əleyhinə olan cinayətlər” adlanan XXXIV fəsildə isə (mad.315-mad. 326) 315, 317, 317-2, 319, 321, 323 və 324-cü maddələrindən başqa bütün maddələrdə cərimə cəzası nəzərdə tutulmuş və cərimənin minimum məbləği 500 manat, maksimum məbləği isə 8000 manat müəyyən edilmişdi.

Bir fəsildən ibarət olan (mad. 327-mad.353) “Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər” adlanan XII bölmədə cərimə cəzası yalnız 347, 348, 349-cu maddələrdə nəzərdə tutulmuş, fəsil üzrə minimum məbləğ 1000 manat, maksimum məbləğ isə 3000 manat müəyyən edilmişdir.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlinir ki, Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində VII bölmənin hər iki fəslində, VIII bölmənin 20-ci fəslində maddələrin sanksiyasında cərimə nəzərdə tutulmayıb.

Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin VIII bölməsinin 21-ci fəslində və X bölmənin 30-cu fəslində isə bütün maddələrdə cərimə cəzası nəzərdə tutulmuşdu.

Beləliklə, apardığımız bu təhlildən görüldüyü kimi cərimə cəzası ən çox 21-ci fəsildə (İnsan və vətəndaşların konstitusiyaya hüquq və azadlıqları əleyhinə olan cinayətlər), 24-cü fəsildə (İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər), 28-ci fəsildə (Ekoloji cinayətlər), 29-cu fəsildə (Hərəkət təhlükəsizliyi və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydaları əleyhinə olan cinayətlər), 30-cu fəsildə (Kibercinayətlər), 32-ci fəsildə (Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər), 34-cü fəsildə (İdarə etmə qaydası əleyhinə olan cinayətlər) nəzərdə tutulmuşdu. 21-ci fəslin (İnsan və vətəndaşların konstitusiyaya hüquq və azadlıqları əleyhinə olan cinayətlər) bütün sanksiyasında (82%) cərimə cəzası nəzərdə tutulub. 28-ci fəsildə (Ekoloji cinayətlər) bu göstərici 70%-dir.

Cinayət hüququnun Xüsusi hissəsində bütün bölmələr üzrə cərimə cəzasının aşağı həddinin

minimum məbləği 500 manat (mad. 289, 316-1), yuxarı həddinin maksimum məbləği isə 15 000 manat (mad. 200.3) müəyyən edilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar Azərbaycan Respublikasının məhkəmə təcrübəsində cərimə cəzasının tətbiq edilməsi xeyli artmışdır ki, bu da öz növbəsində müsbət hal hesab olunmaya bilməz.

Beləliklə, qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin 44-cü maddəsinin 1-ci bəndinə görə cərimə dedikdə, bu Cinayət Məcəlləsi müəyyən edilmiş hallarda və məbləğdə məhkəmə tərəfindən təyin edilən pul tənbehidir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 44-cü maddəsinin məzmununa görə cərimə cəzasının aşağıdakı əlamətlərini göstərmək olar:

- cərimə, cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə məhkəmənin hökmü ilə pul tənbehi kimi təyin edilir;

- cərimənin hədləri cinayət qanunu ilə müəyyən olunur və ixtiyarı ola bilməz;

- cərimə həm əsas, həm də əlavə cəza qismində tətbiq edilə bilər;

- cərimə təyin edilərkən məhkumun əmlak vəziyyəti nəzərə alınır;

- məhkum cəriməni ödəməkdən yayındıqda, cərimənin ictimai işlər, islah işləri, azadlığın məhdudlaşdırılması və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə əvəz edilməsinə yol verilir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi Kommentariyasına görə cərimə dedikdə, törədilmiş cinayətin ağırlığından və məhkumun əmlak vəziyyətindən asılı olaraq qanunla müəyyən edilmiş hallarda və məbləğdə məhkəmə tərəfindən tətbiq edilən pul tənbehidir [1, 120].

Başqa bir mənbədə də bu anlayışa bənzər anlayış verilmişdi. Həmin mənbəyə görə cərimə dedikdə, qanunla müəyyən edilən həddə məhkəmə tərəfindən məhkum barəsində tətbiq edilən pul tənbehidir [7, 436].

Cərimə məhkəmənin hökmü ilə cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə təyin edilən dövlət məcbur etmə tədbiri olub, şəxsin məhkəmə tərəfindən müəyyən edilən məbləğ pulu dövlətin nəfəne keçirilməsindən ibarətdir [4, 128].

Hüquq ensiklopedik lüğətdə cəriməyə aşağıdakı kimi anlayış verilmişdi: Cərimə-qanunda və

müqavilədə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada tətbiq edilən pul tənbehidir [6, 521].

Rusiya Federasiyasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyasında cəriməyə aşağıdakı kimi tərif verilmişdir: “cərimə qanunda və ya müqavilədə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada tətbiq edilən pul tənbehi, maddi təsir tədbiridir” [13, 136].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Cinayət Məcəlləsinin 44-cü maddəsi cəzalar sistemində birinci yerdə duran cərimə cəzasını nəzərdə tutur və 44.1-ci maddədə cərimənin anlayışı verilir.

CM-nin 43.2-ci maddəsinə əsasən, cərimə təqsirləndirilən şəxsə həm əsas cəza kimi, həm də əlavə cəza növü kimi tətbiq edilə bilər.

Əsas cəza – məhkəmə hökmü ilə müstəqil tətbiq edilə bilən cəza növüdür. Əsas cəza növü kimi cərimə cəzasının bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

- birincisi, cərimə bir dəfə tətbiq edilən haldır;
- ikincisi, cərimə məhkumun vəziyyətində maddi məhrumiyyətlərdən başqa hər hansı digər bir nəticəyə səbəb olmur;

- üçüncüsü, cərimə şərti tətbiq edilə bilməz.

Bu və ya digər əlamətlərə görə cərimə cinayət cəzası kimi inzibati tənbeh növü olan cərimədən aşağıdakı əlamətlərə görə fərqlənir:

- cərimə cinayət cəzası kimi qanunda nəzərdə tutulan hallarda cinayət sayılan əməli törədən təqsirli şəxslərə tətbiq edilir,

- cərimə də başqa cinayət cəzaları kimi yalnız məhkəmənin hökmü ilə dövlət adından tətbiq edilir və məhkumluq kimi hüquqi nəticələr yaradır [1, 121].

Cərimə - cəzanın bir növü kimi aşağıdakı hallarda tətbiq olunur:

- Məcəllənin Xüsusi hissəsində, tətbiq edilən maddənin sanksiyasında nəzərdə tutulan hallarda. Misal üçün; maddə 233, 237, 242 və sair;

- cinayətə görə müəyyən edilmiş cəzadan daha yüngül cəzanın tətbiqi zamanı (mad. 62);

- cəzanın çəkilmiş hissəsi daha yüngül cəza növü ilə əvəz edildikdə (mad. 77).

Cərimə təyin edilərkən məhkumun əmlak vəziyyətinin hökmən nəzərə alınması haqqında qanunun göstərişi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, məhkumun əmlak vəziyyəti-onun himayəsində olan şəxslər nəzərə

alınmaqla əmək haqlarından ibarətdir.

Cərimə cəzanın bir növü kimi, Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulan hallarda islah işindən başqa, bütün digər əsas cəza növlərinə qoşula bilər.

Başqa mənbələrdə isə bu fikri qüsurlu hesab edirlər və qeyd edirlər ki, məhkumun əmlak vəziyyəti qiymətləndirilərkən, ona məxsus olan bütün əmlak növləri, məsələn, şəxsi mülkiyyət formasında olan evi, maşını, həyətyanı sahədə əldə etdikləri məhsullar və digər gəlir növləri nəzərə alınmalıdır. Bununla yanaşı məhkumun himayəsində olan şəxsləri (yetkinlik yaşına çatmayan uşaqları, valideynləri və əmək qabiliyyəti olmayan digər şəxsləri) nəzərə almaq lazımdır [10, 43-44].

Təqsirli şəxsi cərimə cəzası təyin edilərkən, onun maddi vəziyyəti, öhdəsində yetkinlik yaşına çatmayanların, əmək qabiliyyəti olmayan digər şəxslərin olması və s. aydınlaşdırılmalıdır. Cərimə növündə cəza təyin edilərkən, məhkum edilənin əmək haqqının və ya başqa gəlirinin miqdarı hökm çıxarılan vaxt üçün hesablanmalıdır.

Məhkum edilənin əmək haqqının və ya başqa gəlirinin aşağı olması, ona əsas cəza kimi cərimə cəzası əvəzinə, sanksiyada nəzərdə tutulan başqa daha ağır cəza növü təyin edilməsi üçün əsas ola bilməz [3, 229].

Məhkumun əmlak vəziyyəti cərimə məbləğinin müəyyənedici meyarı kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cərimə cəzası məhkumun və onun yaxınlarının müflisləşməsi vasitəsinə çevrilməməlidir. Bu cəzanın məqsədlərinə ziddir. Belə ki, cərimə işsizlərə, çoxuşaqlı şəxslərə təyin edilə bilməz. Bu onların yoxsullaşmasına gətirib çıxara bilər. Lakin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Məhkəmələr tərəfindən cinayət cəzalarının təyin edilməsi təcrübəsi haqqında 25 iyun 2003-cü il tarixli 4 sayılı Qərarının 2-ci bəndində qeyd edildiyi kimi bu, sanksiyada nəzərdə tutulan başqa daha ağır cəza növü təyin edilməsi üçün əsas ola bilməz.

Məhkumun əmlak vəziyyətinin nəzərə alınması, yuxarıda göstərilənlərdən başqa, həmçinin onun ailəsinin maddi vəziyyətinə mənfi təsir edən amillərin aşkar edilməsini nəzərdə tutur. Məhkumun ailənin yeganə qazanc gətirən şəxsi olub-olmamasını, ailə üzvlərinin hansı maddi durumda

olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Cərimənin aşağı və yuxarı hədlərinin qanunla dəqiq müəyyən olunması cinayətin ağırlığı və məhkumun əmlak vəziyyətini nəzərə almaqla cəzanın fərdiləşdirilməsinə imkan verir, ona maddi təzyiq göstərilməsi yolu ilə cəzanın məqsədinə nail olunmasına kömək edir [4, 132].

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il Cinayət Məcəlləsinin ilkin redaksiyasının 44.2-ci maddəsində cərimə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş şərti maliyyə vahidi məbləğinin yüz mislindən, beş min mislinədək miqdarda məhkəmə tərəfindən müəyyən edilirdi. Şərti maliyyə vahidinin məhz bu məbləğdə təyin edilməsi dövlətin sosial-iqtisadi inkişafından, minimum əmək haqqının məbləğindən və digər səbəblərdən birbaşa asılıdır. Şərti maliyyə vahidinin məbləği qanunla köhnə manatla 5500 manat, yeni manatla 1 manat 10 qəpik müəyyən edilirdi. Cərimənin miqdarı köhnə Azərbaycan manatı ilə 550 000 manatdan 27 500 000 manata qədər həddində idi. Bu rəqəmlər yeni Azərbaycan manatı ilə müvafiq olaraq 110 manatdan 5500 manat təşkil edirdi. Azərbaycan Respublikasının 6 noyabr 2007-ci il tarixli qanunu ilə cərimənin yuxarı həddi şərti maliyyə vahidi məbləğinin on min mislinədək müəyyən edilirdi. Azərbaycan Respublikasının 16 may 2008-ci il tarixli qanunu ilə Cinayət Məcəlləsinin 44.2-ci maddəsinə edilən dəyişiklikdən sonra cərimənin miqdarı on min manatadək müəyyən edildi.

Azərbaycan Respublikasının 31 may 2017-ci il tarixli, 707-VQD nömrəli qanunla Cinayət Məcəlləsinin 44.2-ci maddəsinə edilən dəyişikliklə on min manatadək miqdarda cərimə iyirmi min manatadək miqdarda sözləri ilə əvəz edilərək aşağıdakı redaksiyada verilmişdi: cərimə törədilmiş cinayətin ağırlığı və məhkumun əmlak vəziyyəti nəzərə alınmaqla iyirmi min manatadək miqdarda və ya cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın (əldə edilmiş gəlirin) bir mislindən on mislinədək miqdarda müəyyən olunur.

Nəzərə alsaq ki, 85.2-ci maddədə yetkinlik yaşına çatmayanlara əlavə cəza təyin olunmasını qadağan edən göstəriş yoxdur, yetkinlik yaşına çatmayanlara cərimə əlavə cəza kimi təyin edilə bilər. Lakin hər halda əlavə cəza kimi cərimənin miqdarı qanunla müəyyən edilən 600 manatdan

çox olmamalıdır.

Cərimə cəzası sanksiyada nəzərdə tutulduğu halda cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın və ya əldə edilmiş gəlirin bir mislindən on mislinədək miqdarda da təyin edilə bilər. Burada vurulmuş ziyan cinayət nəticəsində hüquqi və ya fiziki şəxslərin məruz qaldıqları əmlak itkisində, ayrı-ayrı şəxslərin məruz qaldıqları əmlak itkisində, ayrı-ayrı şəxslərin sağlamlığına dəymiş zərərdə, habelə əldən çıxmış mənfəətdə və s. ifadə oluna bilər. Əldə edilmiş gəlir dedikdə, şəxsin cinayət törətməsi nəticəsində əldə etdiyi pul vəsaitlərinin, əmlakın və pulla ifadə oluna bilən digər maddi dəyərlərin və s. məcmusu başa düşülməlidir [1, 121].

Cinayət hüququ Xüsusi hissəsində vurulmuş ziyana görə (əldə edilmiş gəlirə görə) cərimə Cinayət Məcəlləsinin 190.2, 192, 193, 194.1-1, 195, 195-1, 196, 198, 199, 200-2, 201-1, 202-2, 203, 203-1, 205-2, 209, 210, 211, 212, 213, və 308-2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuşdu.

Yuxarıda apardığımız təhlil göstərir ki cərimə bir çox cinayətlərə görə təyin edilə bilər və təhlil zamanı onun da şahidi oluruq ki, cərimə sanksiyalarının böyük əksəriyyəti əmlak xarakterli əməllərə görə nəzərdə tutulmuşdur. Belə cinayəti törədərkən təqsirkar, bir qayda olaraq özgəsinin hesabına varlanmaq, hansısa maddi mənfəət əldə etmək niyyətində olur. Cərimənin tətbiq olunması ilə o, nəinki əldə gəlirdən məhrum olur, həm də müəyyən dərəcədə onun şəxsi maraqları boğulur. Digər cəza növlərindən fərqli olaraq, cərimə məhkumların şəxsi hüquq və azadlıqlarını az həcmdə məhdudlaşdırır və bununla da kifayət qədər yüngül cəza hesab olunur. Cərimə növündə cəzanın icrası zamanı məhkumlar həyatda mühüm əhəmiyyətə malik olan ailədən ayrılmır, davranışlarına müsbət təsir göstərən peşə fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Beləliklə, cərimə - dövlət büdcəsinin artım mənbəyindən biridir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə elə hesab olunur ki, cərimə cəzasının tətbiq olunmasının dövlət üçün böyük bir xeyri vardır. Bundan başqa, dövlətin digər cəzaları çəkmək üçün büdcədən ayırdığı vəsaitə burada ehtiyac duyulmur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / F.Y. Səməndərovun redaktəsi ilə. I hissə. Bakı: Hüquq Yayın evi, 2018, 704 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq yayın evi, 2017, 756 s.
3. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarları Məcmuəsi (1991-2008). Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2008, 380 s.
4. Cəfərov A.Ə. Əlavə cəzalar:nəzəri və təcrübi problemləri. Bakı: UnitPrint, 2009, 312 s.
5. Cinayət qanunları külliyyatı 1920-2000 / Almanax - B.C.Kərimov, F.Y.Xəlilov, S.O.Əliyevin redak. ilə. Bakı: Hüquq yayın evi, 2014, 1182 s.
6. Hüquq ensiklopedik lüğəti. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1991, 544 s.
7. Səməndərov F.Y. Cinayət hüquq. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 724 s.
8. Бородин С.В., Михлин А.С. Советское уголовное право в борьбе с преступностью// Советское государство и право, 1977, №10, с.137
9. Гальперин И.М., Мельникова Ю.Б. Дополнительные наказания в современных условиях борьбы с преступностью.// Советское государство и право, 1978, №7, с. 92
10. Гальперин И.М., Мельникова Ю.Б. Дополнительные наказания. М: Юридическая литература, 1981, 120 с.
11. Елисеев С.А. Применение штрафа за корыстные преступления//Вопросы повышения эффективности борьбы с преступностью. Томск: 1980, с.26-31
12. Карпец И.И. Наказание: социальные, правовые и криминологические проблемы. М: Юрид. лит, 1973, 287 с.
13. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. А.А. Чекалин. М: Юрайт-Издат, 2006, 1228 с.
14. Самедова Ш.Т.Проблемы уголовного права:классификация преступлений, дифференциация уголовной ответственности и построение санкций. Баку: Ecorpint, 2017, 744 с.

Камиль Алиев

ШТРАФ КАК ВИД НАКАЗАНИЯ В САНКЦИЯХ УГОЛОВНОГО КОДЕКСА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

В статье рассмотрены место и сущность штрафа как вида наказания в системе санкций Особенной части Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики 1999 года. Автор с учетом последних изменений в УК 1999 года считает, что несмотря на то, что число штрафов в санкциях было увеличено, все же альтернативные санкции ряда преступлений следовало бы также дополнить штрафом в виде как основного, так и дополнительного наказания.

Kamil Aliyev

PENALTY AS A TYPE OF PUNISHMENT IN THE SANCTIONS OF THE CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

The article considers the place and nature of the fine as a form of punishment in the sanctions system of the Special Part of the Criminal Code of the Azerbaijan Republic of 1999. The author, taking into account the latest changes in the Criminal Code of 1999, believes that despite the fact that the number of fines in sanctions has been increased, the alternative sanctions of a number of crimes should be supplemented with a fine in the form of both basic and additional punishment.

UOT: 34. 342. 324.4; 342.5;

Araz Qədiməliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Hüquq kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: arazqadimaliyev@mail.ru

SOSIAL HÜQUQİ GERÇƏKLIYIN DƏYİŞDİRİLMƏSİ FORMASI KİMİ “İSLAHAT” KATEQORİYASININ ONTOLOJİ ÖLÇÜSÜ: NƏZƏRİ XARAKTERİSTİKA

Açar sözlər: Konstitusiyaya hüquq, konstitusiyaya islahatları, konstitusiyaya dinamikası.

Ключевые слова: конституционное право, конституционные реформы, конституционная динамика

Key words: constitutional law, constitutional reforms, constitutional dynamics

Tarixi və müasir hadisələri tədqiq edərək görmək olar ki, tarixi əhəmiyyətə malik olan hadisələrin inkişaf etməyə başladığı müəyyən edici nöqtəni sadəcə insan ideyası deyil, obyektiv ilkin şərtlər və cəmiyyətin inkişafı və onun mütərəqqi vəzifələrinin həyata keçirilməsi zəruriliyi təşkil edir.

Keçmiş SSRİ dövlətlərinin taleyini köklü şəkildə dəyişmiş XX əsrin 90-cı illərində və XX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində baş vermiş siyasi hadisələr və onların hüquqi nəticələri cəmiyyətin əsas sosial-siyasi və iqtisadi institutlarında islahat proseslərinin təşəbbüskarları oldu. İslahat anlayışı sosial-siyasi modernləşmə, sosial transformasiya anlayışları ilə birlikdə istifadə edilməyə başladı. Son iyirmi il ərzində iqtisadi, siyasi, sosial və hüquqi sahələrdə eyni anda baş verən köklü dəyişikliklər baş verən dəyişmələrin səbəblərini və hərəkətverici qüvvələrini dərk etmək sahəsində tədqiqatçılar arasında fərqli fikirlər və nöqtəyi-nəzərlər formalaşdırmışdır.

Eyni zamanda, cəmiyyət və bütövlükdə sosial sistem müəllif tərəfindən daima dəyişən dinamik bir kateqoriya kimi başa düşülür. İctimai inkişaf determinantları onun birbaşa həyat fəaliyyəti ilə

obyektiv şəkildə müəyyən edilən məkanda tam-dəyərli inkişaf etməsinə maneələr törədən halların dəyişdirilməsinə can atmasını daima bizə xatırladır və dəlalət edir.[5, s. 88]

Sosial sistemlərin belə daima irəliləyən inkişafını müəyyən etmək üçün ona yönəldilmiş dəyişdirici fəaliyyətin predmeti haqqında müəyyən informasiyaya və konkret elmi biliklərə ehtiyac duyulur. Çünki ətraf gerçəkliyin dəyişdirilməsi ideyası özü “dəyişmək istəyirəm” və “necə dəyişməyi bilirəm və ya edə bilərəm” düsturuna birbaşa mütənasibdir.

Bəşəriyyət inkişafının tarixi yolunda ictimai quruluşun daha mükəmməl formalarının axtarışına dair çoxlu sayda nümunələr mövcuddur. Bununla yanaşı, biz cəmiyyətin sosial təşkilatlanmasının müasir ruhunu özündə cəmləşdirən fərqli ideyaları, konsepsiyaları, nəzəriyyələri müəyyənləşdirən bu və ya digər sivilizasiya dövrünün mənasını daima müşahidə edirik və tədqiq etməyə çalışırıq.

Sosialist ölkələrində, xüsusən də Azərbaycanda XX əsrin sonlarında baş vermiş müxtəlif sosial dəyişikliklər böhran vəziyyətində cəmiyyətin islah edilməsi istiqamətində xüsusi yolların mümkünlüyünü göstərdi. Belə variantlıq cəmiyyətdə baş verən islahat proseslərinin qavranılmasının qeyri-müəyyənliyinə bir çox cəhətdən təsir göstərmişdir. Müasir fənlərarası diskurslar çərçivəsində onların təhlilinin metodoloji çətinlikləri islahat, islahatçı və islahatçılıq anlayışlarının məzmununun müəyyənləşdirilməsində olan uyğunsuzluqdan və birmənalı olmamasından irəli gəlir. Onların mühüm əlamətlərinin islahedici dəyişik-

liklər halının mədəni-tarixi müxtəlifliyi ilə eyniləşdirilməsi hazırkı tədqiqatda islahatların real təcrübəsinin tamdəyərli şəkildə əks etdirilməsinə imkan verən metodoloji əsasın seçilməsi problemi təşkil edir.

Marksizm üçün ənənəvi olan və sosial inqilabın baş verməsinin təxirə salınması məqsədini gündən islahatın fəlsəfi bir şəkildə hakim təbəqənin rəqibinə güzəşti kimi qiymətləndirilməsi bir çox cəhətdən sovet cəmiyyətşünasları tərəfindən ictimai institutların, təsisatların və ya əlaqələrin islah olunması proseslərinə maraq göstərməməsi ilə şərtləndirilmişdir.

Elmi ədəbiyyatda ictimai istəklərin təsiri altında köklü surətdə baş verən dəyişikliklər dövrü islahatçı-tərəpənlər adlandırılır.[6, s. 4]

Tədqiqatçıların fikrinə əsasən belə sosial hadisənin mahiyyəti onun tarixi dinamikasında ictimai inkişaf determinantlarının biri kimi çıxış edən mənəvi-nəzəri və mənəvi-praktiki fəaliyyətdə özünü biruzə verir. Buna görə, fikrimizcə, tədqiqatımızın aktualığı bütövlükdə islahat proseslərinin ontologiyası, gnesiologiyası və aksiologiyası, xüsusən bir kateqoriya kimi islahat haqqında biliyə ehtiyacın yaranması ilə müəyyən edilir. Biliyin belə aspektlərinə tələbat demokratik, hüquqi, sosial və unitar dövlət kimi əsas konstitusiya məqsədləri və prinsiplərinə nail olmağa yönəlmiş milli dövlətçiliyin inkişafı, ictimai münasibətlər sisteminin təkamül-şərtlərində Azərbaycanda islahatların həyata keçirilməsinin obyektiv ehtiyacları ilə qoyulub. Azərbaycan dövlətçiliyinin müasir ictimai-siyasi və hüquqi inkişafı islahat proseslərinin öyrənilməsinin xüsusi parametrlərini formalaşdırır.

T.İ.Qriskeviç tərəfindən ifadə olunmuş transformasiya proseslərində hədd anlayışı tədqiqatın diqqətini ictimai institutların və ya münasibətlərin dəyişdirilməsi həddi probleminə yönəldir. [7, s. 48] Əgər islahatların növlərini nəzərdən keçirməyə davam etsək, islahat fenomeninin ontoloji xarakteristikasını müəyyənləşdirmək üçün elmi və arayış ədəbiyyatında onların müxtəlif təsnifatlarına və xarakteristikasına rast gəlmək olar. Ön plana siyasi islahat növü çıxır.

Elmi ədəbiyyatda siyasi islahat, bir qayda olaraq, öz məzmununa görə konstitusiya islahatının sinonimi kimi çıxış edir. Yəni məzmun, idarəçilik formasının dəyişdirilməsi (məsələn prezident idarəçilik formasından parlament idarəçilik forması-

na və ya qarışıq modelə və s.), siyasi və ya dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi mexanizmində dəyişikliklər. Bununla yanaşı, alimlər təkamül, inqilab, sosial-sistem və s. bu kimi islahatların mexanizmlərini vurğulayırlar.

Belə ki, Q.Y.Semiqinin fikrinə əsasən, siyasi islahat mövcud olan quruluşun əsaslarını dəyişdirmədən həyata keçirilən cəmiyyətin (münasibətlərin, qaydanın, institutların, təşkilatların) siyasi həyatının çevrilməsi, dəyişdirilməsi, yenidən qurulmasıdır. [8, s. 450] Bu alim hesab edir ki, siyasi islahatlar cəmiyyətin, onun siyasi və sosial institutlarının təkamül inkişafı ilə bağlıdır. Bu cəmiyyətin siyasi sisteminin, siyasi münasibətlərin dəyişdirilməsidir, yönəldilmiş və təşkil olunmuş siyasi dəyişikliklərdir. Onların istiqaməti mütərəqqi və ya repressiv xarakteri, dərinliyi isə onların radikallığını və effektivliyini müəyyənləşdirir. İstənilən islahat cəmiyyətin alt sistemlərinə innovasiyaların gətirilməsi üsulu və bütün cəmiyyətin modernləşməsidir. İslahatların miqyası və dərinliyi cəmiyyətin dinamikasını, onun adaptasiya olunmağa və dəyişikliklərə uyğunlaşma qabiliyyətini, cəmiyyətə xas olan inkişaf potensialını, onda ziddiyyətlərin və münaqişələrin müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması mexanizmlərinin tərtib edilməsini səciyyələndirir.[8, s. 451]

Öz növbəsində, A.M.Lopuxovun fikrincə, islahat inqilabdan fərqli olaraq, mövcud olan quruluşun əsaslarını qorumaqla ictimai həyatın, qaydaların, təsisatların hər hansı bir tərəfinin tədricən baş verən təkamül dəyişikliyi, yenidən qurulmasıdır. Müasir ictimai və siyasi elmlər böyük inqilablar kimi böyük islahatları ("yuxarıdan inqilabları") da sosial anomaliya kimi qəbul edir. Bu kəskin sosial problemlərin həll olunmasının hər iki üsulu "özünü-tənəzməyən vətəndaş cəmiyyətində daimi innovasiya prosesi"nin üzvi, sağlam praktikasına qarşı qoyulur. Artıq müalicəsiz buraxılmış xəstəliyi "terapevtik" olaraq islahatların köməyi ilə və ya "cərrahi müdaxilə" yolu ilə, yəni inqilabi üsullarla müalicə etmək deyil, elmin proqnozlaşdırdığı sosial problemlərin daimi profilaktikası ilə məşğul olmaq – budur müasir mütərəqqi siyasi elitaların əsas vəzifəsi.[9, s. 348]

Bununla yanaşı, siyasi islahatlar obyektiv olaraq inqilabın hazırlanmasına və ya onun qarşısının alınmasına cəhd edə bilər. Siyasi islahatlar, bir qayda olaraq, mütəmadi şəkildə inqilabın ar-

dınca gedir, onunla nəzərdə tutulur, inqilabi və islahatçı partiyaların proqram sənədlərinə daxil edilir.[5, s. 89] Hansı inqilabdan söhbət getməsindən asılı olmayaraq (sosial, siyasi, mədəni, elmi, texniki və s.), cəmiyyətin hansı inkişaf paradigmasına müraciət etməsinə baxmayaraq, inqilabın ideyalarını, onun şüarlarını, bəyannamələrini və proqramlarını məhz islahat prosesi həyata keçirir. Ardıcıl islahatların sistemli cəmi dəyişikliklərin miqyası və nəticələri baxımından inqilabla eyni əhəmiyyətə malik ola bilər.[10]

Elmi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, elmi qavrama nöqteyi-nəzərindən islahat hər hansı bir dəyişikliyin bütün adı mərhələlərini əhatə edən rəşional məqsədyönlü bir prosesdir: yeni obyektin düşünülməsi, məqsədin müəyyən edilməsi, resursların ayrılması, vasitə və metodların seçilməsi, məkanda və zamanda planlaşdırma, asılı və müstəqil dəyişənlərin və prosesin ehtimal olunan xarakterinin nəzərə alınması, icraçıların qruplaşdırılması, qərar qəbuletmə sxemi və s. Buna görə də islahatlar həmişə “yuxarıdan”, hakim qüvvələr, hakimiyyət tərəfindən aparılır və siyasətin, hər şeydən əvvəl, dövlət siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edir.[11, s. 11]

V.V.İlyinin və A.S.Panarinin fikrincə, islahatlar, o cümlədən siyasi islahatlar, inqilabın qarşısını alaraq və inqilabdan əvvəlki vəziyyətdə cəmiyyətdəki gərginliyi azaldaraq inqilabın (və ya əksinqilabın) alternatividir. Bununla yanaşı, islahatlar bütün cəhdlərlə inqilabın qarşısını almaqla belə ona obyektiv şəkildə töhfə verə bilər. Öz növbəsində struktur, ardıcıl və dərin islahatlar sistemi öz miqyası və nəticələrinə görə inqilaba bərabər əhəmiyyət daşıya bilər.[12, s. 11]

Bununla yanaşı elmi ədəbiyyatda siyasi islahatların üç üsulla həyata keçirilməsi haqqında mövqeyə də rast gəlinir. Birincisi, islahatlar “yuxarıdan”, siyasi hakimiyyət sisteminin dəyişdirilməsi zərurətini başa düşən və öz iradəsi üzrə, elə özləri tərəfindən tərtib edilən siyasi dəyişiklik proqramını həyata keçirən hakim sinif, təbəqə, qrup tərəfindən aparılır. Bu cür islahatların nümunəsi kimi Türkiyədə Atatürk tərəfindən həyata keçirilən dəyişiklikləri göstərmək olar. “Yuxarıdan” aparılan islahatlar heç də həmişə istənilən nəticəni vermir, onlar çox vaxt ölkəni geriyyə atır və ya onun tərəqqisinə maneə törədir. Bu islahatlar uğursuz ola bilər və cəmiyyət uzun bir durğunluq

dövrünə düşə bilər.

İkincisi, siyasi islahatlar öz hakimiyyətlərinin faydasızlığını dərk etmiş hakim siyasi qüvvələrin hakimiyyətdən əl çəkməsi, ondan imtina etməsi ilə bağlı ola bilər.

Üçüncüsü, siyasi islahatlar həm iqtidarda olan və həm də rejimə müxalif olan siyasi qüvvələrin birgə səyləri ilə hakimiyyətin tədricən islah olunmasını nəzərdə tutur.

Cəmiyyətin islah olunmasının bu üsulu – hakimiyyət münasibətlərinin tədricən, razılaşdırılmış dəyişikliklər və çevrilmələr, siyasi mədəniyyətin yeni nümunələrinin irəli sürülməsi, danışıqlar gedişatında qarşılıqlı imtiyazların, güzəştlərin axtarış yoludur.[13, s. 11]

Elmi ədəbiyyatda siyasi islahat növlərindən biri olan sosial islahat çox geniş tədqiq olunur. Bununla bağlı vurğulamaq istərdik ki, siyasi islahatların belə növü dövlət vətəndaşlarının yaşayış səviyyəsi anlayışına uyğun gəlir və dövlət institutları və mexanizmlərinin islah olunmasına yalnız dolay yolla toxuna bilər. Bir qayda olaraq bu növ dəyişikliklərin məzmunu və məqsədləri konkret iqtisadi fayda əldə etməkdir.

İ.T.Frolovun fikrincə islahat hazırkı quruluşun əsaslarının saxlanması maraqları naminə və ya belə əsasların dəyişdirilməsi maraqları naminə xalq kütlələrinin təzyiqi altında dövlət hakimiyyəti tərəfindən həyata keçirilən cəmiyyətdə (ictimai qaydalarda, münasibətlərdə, təsisatlarda, təşkilatlarda) hansısa bir struktur dəyişikliyi. Onun fikrincə, birinci halda islahat hakim siniflərin sosial inqilab təhlükəsinə qarşı “qoruyucu reaksiya” kimi çıxış edir; ikinci halda isə dərin islahatlar uğrunda mübarizə inqilabi proseslərin xüsusi forması ola bilər.

İslahatın mahiyyətini və mümkünlüyünü düzgün anlamaqla bağlı yaranan ən vacib və mürəkkəb sual onun inqilabla nisbətidir. Bu problemin həll edilməsində metafizik hədd mövcuddur: bir tərəfdən islahatın rolunun mütləqləşdirilməsi əsasında inqilabın reformist inkarı, digər tərəfdən köklü sosial problemlərin həllinin yeganə üsulu kimi inqilabdan yayındıran islahatların solçu inkarı. Müasir, bir çox hallarda qarşılıqlı əlaqəli, ziddiyyətli bir dünyada islahatın və inqilabın nisbəti yeni xüsusiyyətlər əldə edir. [14, s. 389]

Müasir sivilizasiyanın qlobal problemləri, mahiyyətcə, kəskin sosial kolliziyaların həllində zo-

rakı formalardan əl çəkməyin zəruriliyini dikte edir və labüd olan struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi üçün yeni vasitələr tələb edir. Xüsusən, inqilabın əlavə məhsulu kimi islahat haqqında təsəvvürün dəqiqləşdirilməsi və konkretləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. İnqilabın və islahatın bir birinə əks olması mütləq deyil, “bu hədd ölü deyil, canlı, çevik hədddir və onu hər bir ayrı, konkret halda müəyyən etməyi bacarmaq lazımdır”. [5, s.98]

Bununla əlaqədar müasir sosial demokratiya nümayəndələrinin bu qaldırılmış problematikaya yanaşması da maraq kəsb edir. Sosial-demokratik nəzəriyyənin ideoloji əsasları islahatı sosial-demokratik siyasətin həyata keçirilməsinin əsas metodu kimi nəzərdən keçirir ki, bu metod vasitəsilə kapitalist cəmiyyət demokratik sosializmə doğru təkamül etməlidir. İslahatlara sosial-demokratik baxış digər analoji mühafizəkar siyasi qüvvələrin baxışlarından kapitalist cəmiyyətinin bütün həyat sahələrini əhatə edən ictimai dəyişikliklərin məhz bu formasının tarixi ardıcıl və çoxplanlı tərtibatı ilə fərqlənir.

İslahatlar konsepsiyasının təşəkkülündə ilk mühüm addım islahatçılıq inqilabi hərəkətlərdən üstün tutan bernşteynizm istiqamətində tədqiqatlar olmuşdur. Müharibələrarası dövrdə mərkəzçi sosial demokratlar diqqəti kapitalizmin mövqelərini qoruyub saxlayan islahatlara (məsələn, seçmə milliləşdirmə), solçular isə onun əsaslarını zəiflədən islahatlara (iqtisadiyyatın idarəetməsində zəhmətkeşlərin iştirakı) cəlb edirdi.

XX əsrin ortalarında sosial demokratiya islahatları demokratik sosializmə gedən yolda vacib aralıq mərhələ sayılan “rifah dövlət”in möhkəmləndirilməsinin zəruri vasitəsi kimi nəzərdən keçirirdi.

XX əsrin sonlarında sosial-demokratik dairələrdə bir qayda olaraq iki növə – “sistemabitləşdirici”, yəni mövcüd quruluşu möhkəmləndirən islahatlara və “sistemdəyişdirici”, yəni mövcüd quruluşun demokratik sosializm ilə dəyişdirilməsinə aparan müasir bazar iqtisadiyyatının strukturlarına toxunan islahatlara bölünən islahatların konkret məzmunu haqqında kəskin müzakirələr gedirdi. [15, s. 266]

“İslahat” kateqoriyasının mahiyyət məzmunu probleminin tədqiq edilməsinə iqtisadi elmlər sahəsində də çoxlu sayda əsərlər həsr edilib. Bu tədqiqatların nəticələri də islahatlar fenomeninin

ontoloji, qnosoloji və aksioloji məzmununun başa düşülməsi üçün böyük nəzəri-metodoloji əhəmiyyətə malikdir. Bir qayda olaraq, iqtisadçı alimlər islahatların müasirməzmununu qloballaşma prosesləri ilə əlaqələndirirlər. Həqiqətən də, XXI əsrdə qloballaşma prosesləri ən çox tələb olunan hala çevrilir, bu da dəyişikliklərin bütün növlərinə, o cümlədən siyasi və hüquqi xarakterli dəyişikliklərə də öz təsirini göstərir.

K.A.Saqadiyevin qeyd etdiyi kimi, “qloballaşmanın hədəfi – demokratik cəmiyyətlərin özlərinin açıqlığına əsaslanan dünya iqtisadiyyatının ən mümkün açıqlığı və planetimizdə yaşayan insanların belə geniş və sıx qarşılıqlı əlaqədən maddi, sosial və mədəni faydalar əldə etməsidir. Bu hədəf – fantaziya, xəyal və ya uzaq bir perspektivdir? Tamamilə mümkündür. Lakin mən qloballaşma prosesinin fundamental dəyərini məhz onda görürəm”. [16, s. 200]

Burada bu qazax tədqiqatçısının fikrinə qoşulmaq və cəmiyyətin kompleks şəkildə islahatının müasir tendensiyaları ilə maksimal dərəcədə paralellər aparmaq olar. Bununla əlaqədar “iqtisadi islahat” anlayışının məzmununa aid bir sıra elmi mövqeləri göstərmək olar.

Belə ki, F.R.Qaynullin iqtisadi islahat anlayışı altında fəaliyyət göstərən iqtisadi sistem modeli strukturunun və ya onun ayrı-ayrı böyük bloklarının, hissələrinin belə strukturun dəyişmiş fəaliyyət göstərmə şərtlərinə uyğunlaşması məqsədilə dəyişdirilməsi üzrə tədbirlər sistemini nəzərdə tutur. [17, s. 17]

İqtisadi islahatı qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün iqtisadi proseslərin idarə olunması tədbirləri, alətləri, metod və yanaşmaları məcmusunu özündə ehtiva edən istehsalat sisteminin və sosial-iqtisadi münasibətlərin keyfiyyət dəyişiklikləri ilə nəticələnən davamlı bir proses kimi nəzərdən keçirən bir çox müasir alimlərin mövqeyi tamamilə ədalətlidir. Dövlətin sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində islahat aparma prosesinin mahiyyətini əsasında inkişaf etmə prinsipi və ümumi ünsiyyət prinsipi dayanan keyfiyyət dəyişikliklərinin daxili məzmunu kimi müəyyən etmək olar.

“Mahiyyət – predmetin bütün müxtəlif xüsusiyyət və əlaqələrinin vəhdətində ifadə olunan daxili məzundur”. [18, s. 11]

V.A.Parşenkonun fikrincə, islahat özünü sosial antaqonizmlərin kəskinləşməsində büruzə verən

cəmiyyətin istehsal qüvvələrinin artımı və köhnəlməmiş mühafizəkar istehsal münasibətləri sistemi arasında dərinləşən münaqişənin iqtisadi bünövrə kimi çıxış etdiyi cəmiyyətin tədrici keyfiyyət dəyişməsinin vahid prosesidir. [19, s. 17]

V.L.Kolomin hesab edir ki, islahat – əsasında inkişaf və ümumi əlaqə prinsipinin durduğu, inkişaf prosesinin özünün isə ən aşağıdan ən yüksəyə doğru hərəkət, köklü keyfiyyət çevrilişlərini nəzərdə tutan keyfiyyət dəyişikliyi, sıçrayışlı proses kimi nəzərdən keçirildiyi bir prosesdir. [20, s. 56]

N.N.Kolmakova islahatı sosial-iqtisadi inkişafın müəyyən bir təshihə, əsas vəzifəsi onun təkmilləşdirilməsi olan mövcud quruluşun dəqiq və səmərəli fəaliyyət göstərməsinin təmin etməsi kimi müəyyən edir. [21, s. 57]

Hüquq ədəbiyyatında olduğu kimi müasir iqtisadi ədəbiyyatda da iqtisadi islahatların dəqiq təsnifatı yoxdur, hər bir müəllif müəyyən bir vəziyyət üçün fərdi tipoloji sxemi və onun əsasında iqtisadi proseslərin dəyərləndirməsini təklif edir.

MDB və Şərqi Avropa ölkələrində baş verən planlı iqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatına transformasiya olunması, çevrilməsi proseslərinin keçid iqtisadiyyatının fəaliyyəti və inkişafı sahəsində dünya təcrübəsinin nəzəri və elmi ümumiləşdirilməsinin olmaması şəraitində keçid vəziyyətinin spesifik xüsusiyyəti ilə bağlı böyük problemlər ilə qarşılaşması haqqında S.S.Satubaldin və V.D.Markovun fikirlərinə qoşulmaq olar. [18, s. 8]

Müasir mərhələdə həm iqtisadi, həm də hüquq ədəbiyyatında ayrıca “islahat” kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsi və tədqiq edilməsi problemlərinə sistemli şəkildə baxılmır. Son zamanlar iqtisadi islahatlara onların aparılmasının beynəlxalq təcrübəsinin tətbiq edilməsi sahəsində və “sosial-iqtisadi sistemlərin transformasiya prosesi kimi postsovet iqtisadiyyatının islahat olunmasının xüsusiyyətləri” işığında baxılır”. [22, s. 7]

Dəfələrlə aparılan müşahidələr əsasında keçid dövrünün ictimai-siyasi və iqtisadi modelinin islahat olunmasının həyata keçirilməsi, toplanılmış dünya təcrübəsinin tədqiq edilməsinin aparılması üçün möhkəm nəzəri bazanın yaradılması zərurəti obyektiv olaraq formalaşmışdır. Cəmiyyətin və ictimai həyatın inkişafı tarixi sosial tənzimləmə sistemində baş verən dəyişikliklərlə müşahidə olunur. Bu prosesi sosial normaların yaranması və qüvvədən düşməsi, sosial tənzimləmə (dini, mənəvi, estetik, hü-

quq, siyasi və s.) sistemində onların nisbətinin, qarşılıqlı fəaliyyət formalarının, əhəmiyyətinin və rollarının dəyişməsi müşayiət edir. [23, s. 14]

Hüquq islahatı – hüquq sistemində ona sivilizasiya xarakteri vermək və hüquqi dövlət formalaşdırmaq məqsədi ilə həyata keçirilən köklü, radikal dəyişikliklər məcmusu, kompleksidir. Dövlətlərdə hüquqi islahatların aparılması zərurəti bir sıra amillərlə əlaqələndirilir: ilk növbədə bu hüquq sisteminə aiddir.

Hüquq sistemi – birincisi, statik, “donmuş” bir quruluşdur, onda çox çətin və yalnız cüzi, əhəmiyyətsiz dərəcədə təkamül dəyişikliyi baş verir; bu səbəbdən onu dəyişən şərtlərə uyğunlaşdırmaq üçün məqsədyönlü, cəmlənmiş səylər lazımdır. İkincisi, daxili hüquqi sistem həqiqətən radikal xarakterli dəyişikliklər tələb edir. Belə dəyişikliklər yalnız məqsədyönlü, düşünülmüş, planlaşdırılmış və uzunmüddətli fəaliyyət yolu ilə əldə edilə bilər.

Hüquq islahatının istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

- hüquq sisteminin normativ bazasını təşkil edən qanunvericiliyin islahatı;
- inzibati-siyasi islahat, ilk növbədə, məhkəmə sistemi daxil olmaqla hüquq mühafizə sisteminin islahatı;
- qanuna əməl edilməsinə, ona hörmət edilməsinin tərbiyəsinə, vətəndaşlarda yüksək hüquqşüurunun formalaşmasına yönəlmiş islahat. [24, s. 55]

“İslahat” anlayışının ümumi tərifinə əsaslanaraq müasir cəmiyyətdə dəyişikliklər parametrlərinə çatmaq zəruridir. Rusiyalı alim F.Safinin qeyd etdiyi kimi, hüquq islahatı o qədər də hüquq sahəsində islahat deyil, o, daha çox yeni ictimai ehtiyaclarla şərtlənən qanunvericilikdə geniş yeniliklərdir. [25, s. 11]

Hüquq islahatı anlayışını A.Yuşik də tədqiq etmişdir. O hüquq islahatının belə anlayışını vermişdir: “Bu xüsusi idarəçilik qərarıdır, onudövlət aparatının (dövlət hakimiyyətinin) vahidliyini, obyektiv olaraq budövlət aparatının fəaliyyətinin dəyişən şərtlərə uyğunlaşdırılması məqsədilə bərpa etməyə məcbur olan və həmçinin adı çəkilmiş fəaliyyətin şüurlu olaraq dəyişdirilməsində maraqlı olan ali dövlət hakimiyyəti (hökumətlik edən elita) qəbul edir; bu elə bir qərardır ki, onun həyata keçirilməsidövlət aparatının fəaliyyətini

yenidən quraraq yeni qanunçuluq rejiminin təsdiqlənməsi ilə nəticələnir, həmin hakimiyyətin həyata keçirdiyi dəyişikliklərin məqsədi kimi çıxış edir. [26, s. 88] Bu tərifin təhlili bu anlayışın hüquq islahatlarını yalnız aparatın fəaliyyət şərtlərindəki dəyişikliklərlə müəyyənləşdirdiyi üçün hüquq islahatının dərk edilməsində “dar yanaşma”-nı əks etdirdiyinə dair alim V.V.Lemakın fikrini bölüşməyə əsas verir.[27, s. 90]

Qeyd etmək olar ki, hal-hazırda hüquq elmində “hüquq islahatı” anlayışına dair vahid bir fikir yoxdur. Alimlərin çoxu hüquq islahatının tərifini verərək hüquq islahatının yalnız əsas elementlərini xarakterizə edirlər. Hüquq ədəbiyyatında əks olunan ümumi rəy ondan ibarətdir ki, hüquq islahatının əsas elementi dövlətçiliyin formalaşdırılmasının və fəaliyyət göstərməsinin və tamdövrli vətəndaş cəmiyyətin inkişafının bir sıra ən vacib istiqamətlərinin hüquqi təminatı məsələsidir, o cümlədən:

- konstitusiya quruluşu əsaslarının möhkəmləndirilməsi və qorunması;
- cəmiyyətdə insan hüquqları sisteminin, hər şeydən əvvəl, şəxsin hüquq və qanuni maraqlarının real təminatlarının qanunvericilik təminatı;
- dövlət idarəetməsinin islahatı;
- məhkəmə sisteminin və ədliyyə orqanlarının təşkil olunması və fəaliyyət göstərməsinin bütöv bir hüquqi bazasının yaradılması;
- dövlət hakimiyyəti orqanlarının normayaradıcılıq fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini təmin etmə;
- hüquq-mühafizə orqanlarının hüquqi bazasının və institusional islahatının formalaşdırılması;
- yerli idarəetmə sahəsində islahatın həyata keçirilməsinin prinsiplial istiqamət və formalarının tərtib edilməsi;
- hüquq tərbiyəsi sisteminin inkişafı, o cümlədən hüquq təhsil sisteminin və hüquq elminin gücləndirilməsi və s.[28, s. 102]

Belə ki, geniş elmi ədəbiyyatda və bizim tədqiqatda göstəriləndiyi kimi, islahatlara hökmranlıq edən elita tərəfindən planlaşdırılan və nəzarət edilən siyasi, sosial, hüquqi, iqtisadi, mədəni dəyişikliklər kimi baxılır. Onlar dəyişdirilməsi mümkün olan cəmiyyətin ən vacib parametrlərini əhatə edir. Belə islahatlar modernləşmə, nizamsızlığın azaldılması, narahatlığın aradan qaldırılması, yeni, daha dərin bir konsensusun müəyyən edilməsi, fəlakətdən qaçmaq cəhdi vasitəsilə cəmiyyətin sosial enerjisinin yüksəldilməsinə yönəldilir.

Bu aspektdən islahatlar hökmranlıq edən elita tərəfindən cəmiyyətə həm müvafiq siyasi, hüquqi, mədəni ideyaların, məsələn, azadlıq, fəaliyyətin daha yüksək səmərəliyi, həm də eyni zamanda müvafiq ictimai münasibətlərin, məsələn, dövlət, icma tərəfindən vergi qoymadan azad olma, vergini azaltma, müəssisələrin direktiv planlaşdırımdan azad etmə və s. gətirilməsi vasitəsilə sosial-mədəni, sosial-iqtisadi, siyasi-hüquqi ziddiyyətin aradan qaldırılması cəhdi kimi ifadə olunur. İslahatlar dövlət quruculuğunun müxtəlif sahələrini əhatə edə bilər, məsələn məhkəmə sistemini, inzibati-ərazi bölgüsünü, parlament islahatları və s.

Elmi doktrinada, hər şeydən əvvəl sosioloji doktrinada “islahatın dəyərləndirilməsi” konsepsiyası öz əksini tapmışdır. Bu konsepsiyaya əsasən islahatların aparıcı qüvvəsi kütləvi narahatçılığın artmasıdır, yəni əvvəllər rahat, vərdiş edilmiş, məqbul ictimai münasibətlərin, sosial-mədəni mühitin keyfiyyətə dəyişməsi, yad, düşmən, təhlükəli olması təsəvvürləridir. Bu islahatların qarşısına ümumi nizamsızlığa keçən, bəlkə də sosial fəlakətə aparan, cəmiyyəti qorxudan kütləvi narazılıq artıran prosesi azaltmaq, zəiflətmək, geriye çevirmək vəzifəsini qoyur. Buradan istənilən islahatı dual qarşıdurma yolu ilə dəyərləndirmək zərurəti yaranır: rahat vəziyyətin gücləndirilməsi.

Bununla yanaşı, islahatçının statusunun legitimliyinin tanınması və hakimiyyət-tabeçilik münasibətləri ilə yaranan subyektlərarası qarşılıqlı fəaliyyətin əlaqə mexanizmlərinə əsaslanan islahat prosesinin subyekt-obyekt qarşılıqlı fəaliyyətinin sistemlik və dinamiklik problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Elmi ədəbiyyatda tam ədalətli olaraq qeyd edilir ki:

- dövlət hakimiyyəti ilə birbaşa əlaqə;
- yalnız dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırılan, dəyişdirilən və ya ləğv edilən normalar sisteminin prosesin həyata keçirilməsi, realizasiyası;
- dövlətin məcbureddici qüvvəsi tərəfindən islahatın qorunması və dəstəklənməsi;
- ictimai-siyasi qüvvələrlə müqavilə bağlama proseduru vasitəsilə sosial qrupların maraqlarının təmsil etmək imkanı islahat prosesinin səciyyəvi əlamətləridir.[29, s. 6]

İslahatların mahiyyətini müəyyən edərək cəmiyyətdəki bütün yeniliklərə yuva xarakterli bir şey kimi baxan A.S.Axizerin mövqeyi də maraq

lıdır. Yəni, alimin fikrincə, bu yeniliklər eyni vaxtda və bütün cəmiyyət üzrə bərabər inkişaf etmir, artmanın hansısa bir nöqtəsindən inkişaf edir. Tərəqqi xarakterli yeniliklər müəyyən anklavlarda, ilk növbədə ən mədəni sivilizasiya mərkəzlərində yaranır. Kütləvi bərabərləşdiricilik tərəqqi xarakterli islahatların güclü düşmənidir. O bütün artma nöqtələrini ləğv etməyə çalışır, bununla da hər hansı bir inkişafı iflic vəziyyətinə salır. Məhz buna görə bərabərləşdiricilik və tərəqqi xarakterli islahatlar aparmaq cəhdi bir-birinə uyğun olmayan, bir-birini istisna edən hadisələr kimi çıxış edirlər. Buradan isə bir-birinə zidd olan iki məsələnin islahatçılar tərəfindən həll edilməsi zərurəti əmələ gəlir.[30, s. 173]

A.Məduşevskinin qeyd etdiyi kimi, islahatların həyata keçirilməsində ən çətin məqam fetişizmin bütün formalarından, mürəkkəb islahat yolunu onun bəlkə də vacib olan, lakin yeganə olmayan hansısa aspektinə, məsələn, iqtisadi islahata aparılmasına cəhd göstərməkdən imtina etmək zərurətidir. Fetişizmin bu növü çox təhlükəlidir, çünki o, cəmiyyətimizin əmtəə-pul münasibətlərinin primitiv səviyyədə olduğu iqtisadiyyatdan əvvəlki vəziyyətdə olmasını başa düşməyə mane olur. Xüsusi təşəbbüsün və s. səviyyəsinin olduqca aşağı olduğu belə cəmiyyətdə Qərb təcrübəsi əsasında işlənilib hazırlanmış iqtisadi kateqoriyalar utopizmin əlamətlərini əldə edir. [31, s. 11]

Tədqiqatımızla əlaqəli elmi doktrinaların mövqelərini ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar ki, ictimai proseslərin islahatı kimi və cəmiyyət sistemində obyektlərin institusional və struktur islahatları kimi obyekt üzrə; iqtisadi, sosial, siyasi, mənəvi, hüquqi islahatlar və ya onların bir-biri ilə birləşməsi kimi obyektin altsistemdə yerləşdirilməsi üzrə; təkamül, inqilab, modernləşdirmə və transformasiya proseslərində islahat kimi cəmiyyətin dəyişdirilməsinin əsas proseslərində islahat mexanizminin və prinsiplərinin istifadə edilməsi üzrə təsnif olunur.

İslahat obyektini kimi solumun həyat fəaliyyətinin iqtisadi, siyasi, hüquqi, sosial-mədəni və ekoloji sahələrində öz əksini tapmaq xüsusiyyətinə malik olan sosial institutlar, insanın sosial reallıq obyektləri ilə münasibətləri, əlaqələri və qarşılıqlı fəaliyyət vasitələri çıxış edir.

Elmi ədəbiyyatda “islahat həddi” anlayışı qeyd olunur. Bu anlayış islahat prosesində subyektin

obyektə onun dəyişdirilməsi məqsədilə təsirinin dayandığı nöqtə kimi müəyyən edilir. İslahatın aparılması dinamikasında ən son həddlərdə yerləşən nöqtələri formalaşdıran səbəblərin üç əsas qrupunu ayırmaq olar.

Birinci qrupa islahat subyektinin fəaliyyətindəki informasiya sərhədlərindən qaynaqlanan hadisələr daxildir.

İkinci qrupa obyektiv səbəblərlə və cəmiyyət sistemində islahat olunan obyektin fəaliyyətinin xüsusiyyəti ilə şərtlənən hadisələr daxildir.

Üçüncü qrupu insan fəaliyyətindəki qeyri-müəyyənliyin əsas tipləri ilə bağlı hadisələr təşkil edir.

Azərbaycan islahatçılığına xas olan əlamət ənənəçilik və bütün islahat prosesinə rəhbər şəxsiyyətin təsiridir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası yalnız dövlətin təşkilini deyil, həm də qeyri-dövlət sahələrini – sosial, iqtisadi quruluşun əsaslarını, cəmiyyətin mədəni həyatını əhatə edir¹ [3, s. 40], sosial inkişafı əsas amil hesab edir, dövlətin vətəndaşların sosial müdafiəsi qayğısına qaldığını bəyan edir². [4, s. 7] İ.M.Cəfərovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, 1995-ci il Konstitusiyasının mətni çox yığcam olsa da, onun hər bir müddəası Azərbaycan Respublikasının müxtəlif qanunlarında öz ətraflı əksini tapmaqla dərin məzmunu malikdir³. [2, s. 11]

Vətəndaş cəmiyyətini dövlət alətləri vasitəsilə inkişaf etdirmək istəyi müəyyən dərəcədə cəmiyyətin liberallaşdırılması prosesinə mane olur. Azərbaycanda idarəetmənin mərkəzsizləşdirilməsi ilə yanaşı, bölgələrin sərbəst və aktiv inkişafına imkan yaradılır. Öz növbəsində, dövlət subsidiyaları və mərkəzi hakimiyyətin dəstəyi hələ güclənməmiş bələdiyyə orqanlarına əhəmiyyətli dərəcədə dəstəkləyir.

Azərbaycanda hüquq islahatlarının əsas strategiyası cəmiyyətin və dövlətin iqtisadi inkişafının sosiallaşması, hər bir şəxs üçün layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsidir.

¹ Nəsirov, E.H. Konstitusiyanın əhəmiyyəti və əsas funksiyaları // -Bakı: Qanun, - 2017. № 01 (267), - s. 38-46.

² Qasimov, A.E. Cəza-icra hüququ. Dərslük / A.E. Qasimov. - Bakı: Avropa nəşriyyatı, - 2016. - 430 s.

³ Cəfərov, İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli / İ.M.Cəfərov. -Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2010. - 724 s.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Bakı: Qanun 2016, 34 s.
2. Cəfərov, İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli / İ.M.Cəfərov. -Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2010..
3. Nəsirov, E.H. Konstitusiyanın əhəmiyyəti və əsas funksiyaları // -Bakı: Qanun, - 2017. № 01 (267), - s. 38-46.
4. Qasimov, A.E. Cəza-icra hüququ. Dərslik / A.E. Qasimov. - Bakı: Avropa nəşriyyatı, - 2016. - 430 s.
5. Бутько Л.В. Конституционная реформа (Теорет.-правовой анализ) : Дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 :СПб., 1998 426 с.
6. Власов Ю.Н. Реформационные процессы в России. – М., 1998.
7. Грицкевич Т. И. Реформы в преобразовательных процессах общества (социально-философский анализ). – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2007.
8. *Новая философская энциклопедия. В четырех томах. / Ин-т философии РАН. Научно-ред. совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин. М., Мысль, 2010.*
9. *Словарь терминов и понятий по обществознанию. Автор-составитель А.М. Лопухов. 7-е изд. переп. и доп. М., 2013.*
10. *Кравченко И.И. Реформа. Новая философская энциклопедия. Электронная библиотека ИФ РАН.* Электронный ресурс. Режим доступа: <https://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/document/HASH0155bae06c519c326889cb55>
11. Данилов А.Н. Переходное общество. Проблемы системной трансформации. Минск, 1998;
12. Ильин В.В., Панарин А.С., Ахиезер А.С. Реформы и контрреформы в России. М., 1996;
13. Семигин Г.Ю. Социальное партнерство в современном мире. М., 1997;
14. *Философский словарь. Под ред. И.Т. Фролова. М., 1991. – С. 389.*
15. *Современная социал-демократия. Словарь-справочник. - М.: Политиздат, 1990.*
16. Сагадиев К.М. Экономика Казахстана: очерки актуальных проблем. - Алматы, 2004.
17. Гайнуллин Ф.Р. Экономическая политика: Учебное пособие. - Алматы: Республиканский издательский кабинет Казахской академии образования 1999.
18. Сатубалдин С. С., Марков В.Д. Опыт и практика реформирования экономики Казахстана. Ч. 1. Стратегия экономических реформ: соотношение внутренних и внешних факторов. Казахстан и мировой опыт рыночной трансформации. - Алматы, 1997.
19. Паршенко В.А. Материалист. – Л.: ЛГУ, 1999.
20. Коломин В.Л. Законы и категории материалистической диалектики. - М., 1993.
21. Колмакова Н.Н. Политические идеи современности. – М., 1996.
22. Орманбаев А.Ж. / Трансформация экономической системы обществ переходного периода: мировой опыт и Казахстан. Алматы, 2002.
23. Клычев Р.А. Проблемы взаимодействия социальных регуляторов общественных отношений и перспективы их конституционализации // Конституционное и муниципальное право. – 2016. – № 5.
24. Рахманина Т.Н., Юртаева Е.А. Тенденции развития структуры законодательства // Концепции развития российского законодательства / под ред. Т.Я. Хабриевой, Ю.А. Тихомирова. – М.: Эксмо, 2010.
25. Сафин Ф.М. Правовая реформа: проблемы реализации в субъектах Российской Федерации: Дис...канд. юр. наук.: 12.00.01. / Ф.М. Сафин – М., 1999.

26. Ющик О.И. Правовая реформа: загалне поняття, проблеми здійснення в Україні / О.И. Ющик. – К., 1997.
27. Лемак В.В. Правовая реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми: Дис... д-ра. юр. наук: 12.00.01. / В.В.Лемак – Х., 2003.
28. Сердюк В.О., Правовая реформа: теоретико-правові засади правового визначення терміну// Науковий вісник Ужгородського національного університету/ Серія ПРАВО. Випуск 23. Частина I. Том 1. 2013.
29. Грицкевич Т.И. Реформационный процесс как субъектно-объектное взаимодействие : дисс. докт. филос. наук: 09.00.11 / Татьяна Игоревна Грицкевич. – Новосибирск, 2011.
30. Ахиезер А.С. Научно-техническая революция и некоторые вопросы производства и управления. - М., 1974.
31. Медушевский А. Реформы и контрреформы в истории России//Коммунист.1991№2.

Araz Qadiməliyev

THE ONTOLOGICAL DIMENSION OF THE “REFORM” CATEGORY AS A FORM OF CHANGING SOCIAL LEGAL REALITY: THEORETICAL CHARACTERISTICS

Summary

The article considers the legal basis of the category "reform" as a form of change in social and legal validity in modernity. The main purpose is the scientific and methodological assessment of modern reforms, the study of theories related to reform and the generalization of the results of scientific research related to their application in practice. There is also a study of amendments and additions to other normative legal acts, including constitutional law. As a result of the research, both local and foreign experience on the subject was studied, and attitudes to the existing problems in this field were expressed. The existing legal literature, normative legal framework were analyzed, a number of recommendations and suggestions were made.

Araz Gadimaliyev

ОНТОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ КАТЕГОРИИ «РЕФОРМА» КАК ФОРМА ИЗМЕНЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Резюме

В статье рассматриваются правовые основы категории «реформа» как формы изменения социально-правовой действительности в современности. Основной целью является научно-методическая оценка современных реформ, изучение теорий, обобщение результатов научных исследований, связанных с их применением на практике. Также ведется изучение изменений и дополнений в другие нормативные правовые акты. Также ведется изучение изменений и дополнений в другие нормативные правовые акты, в том числе в конституционное право. В результате исследования был изучен как местный, так и зарубежный опыт в данной области, и было выражено отношение к существующим проблемам в этой области. Была проанализирована существующая юридическая литература, нормативно-правовая база, ряд рекомендаций и предложений.

Gülnaz Rzayeva

Bakı Dövlət Universiteti

“İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO

kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

(gulnazrzayeva@mail.ru)

RƏQƏMSAL BƏRABƏRSİZLİYİN ARADAN QALDIRILMASI ÜZRƏ İSTİQAMƏTLƏR: ƏSAS İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİNATI

Açar sözlər: rəqəmsal bərabərsizlik, informasiya bərabərsizliyi, insan hüquqları, beynəlxalq hüquqi tənzimləmə, milli-hüquqi tənzimləmə.

Ключевые слова: цифровое неравенство, информационное неравенство, права человека, международно-правовое регулирование, национально-правовое регулирование.

Keywords: digital inequality, information inequality, human rights, international regulation, national regulation.

Qlobal informasiya cəmiyyətinin qurulmasında əsas vəzifə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması və təminatıdır. Belə vəzifə hər kəsin informasiya və biliklərin yaradılması, əldə olunması, istehsalı, ötürülməsi və yayılmasında yaxından iştirak etdiyi halda realizə olunmuş sayıla bilər. Digər tərəfdən isə, hamı üçün açıq olan informasiya cəmiyyətinin başlıca inkişaf istiqaməti informasiyanın, ideya və biliklərin əlyətərliliyinin və hər kəsin həmin sahədə öz töhfəsini vermə imkanına malik olmasının təminatından ibarətdir. Problemin hər iki tərəfi rəqəmsal bərabərsizliyin qlobal informasiya cəmiyyətinin inkişafında başlıca maneə olduğunu və onun aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlərin aktuallığını bir daha təsdiq edir. Məqalədə rəqəmsal bərabərsizliyi şərtləndirən amillər ətrafı tədqiq edilir, bu problemin aradan qaldırılmasına dair təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Rəqəmsal bərabərsizliyin anlayışı və onu şərtləndirən amillərin qarşılıqlı təhlili

Qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşdığı və informasiyanın cəmiyyətin aparıcı qüvvəsinə

çevrildiyi bir şəraitdə aktual tədqiqat obyektlərindən biri də **“rəqəmsal bərabərsizlik”** (digital divide) hesab edilir. Müxtəlif mənbələrdə “informasiya bərabərsizliyi”, “rəqəmsal bərabərsizlik”, “rəqəmsal fərqlilik”, “rəqəmsal parçalanma”, “elektron uçurum” və s. kimi anlayışlardan istifadə olunur ki, bunlar hamısı mahiyyət etibarilə eyni mənə kəsb edir. İlk dövrlərdə daha çox “informasiya uçurumu” və “informasiya bərabərsizliyi” ifadələrinə rast gəlinirdisə, son dövrlərdə “rəqəmsal fərqlilik” və ya “rəqəmsal bərabərsizlik” terminlərinə müraciət edilir. Nədir rəqəmsal bərabərsizlik və onu hansı amillər şərtləndirir? – 2003-cü ildə Cenevrədə İnformasiya Cəmiyyəti Məsələləri üzrə Ümumdünya Sammitində qəbul edilmiş Prinsiplər Bəyannaməsinə əsaslanaraq, bu anlayışı geniş (qlobal) və dar (lokal) mənada şərh etmək olar. Bəyannamənin 10-cu maddəsində iştirakçı dövlətlər tam şəkildə qəbul edirlər ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlər arasında, eləcə də dövlətlərin öz daxilində informasiya texnologiyaları sahəsində inqilabın üstünlükləri bərabər səviyyədə paylanmamışdır [13]. Məhz belə qeyri-bərabər paylanma informasiya cəmiyyətində rəqəmsal bərabərsizliyi şərtləndirir. Çünki İKT-nin inkişaf tempi yüksək olan dövlətlərdə informasiyanın axtarışı, əldə olunması, yayılması və ötürülməsi daha asan və operativ həyata keçirilir ki, belə olan təqdirdə relevant informasiyaya çıxış zamanı problem yaranmır. Analoji hal cəmiyyətin üzvləri arasında da mövcuddur. İnformasiya mədəniyyətinə malik olan şəxslər digərlərinə nisbətən İKT-nin imkanlarından geniş şəkildə yararlanırlar və bu yolla cəmiyyətin həyatında ak-

tiv iştirak edə bilirlər. Deməli, “Kim informasiya malikdirsə, dünyaya malikdir” məşhur deyimi hələ də öz qüvvəsini itirməmişdir.

Beləliklə, rəqəmsal bərabərsizlik həm cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri, həm də dünya dövlətləri arasında müxtəlif meyarlardan (amillərdən) asılı olaraq informasiyaya çıxış, eləcə də İKT-dən istifadə zamanı yaranan fərqlilikdir. İnformasiyaya çıxışın əsas vasitəsi olan İnternet qlobal informasiya cəmiyyətinin ən mühüm atributu və əsas təkanverici qüvvəsidir. Bu baxımdan, İnternetə çıxış imkanlarının məhdud olması rəqəmsal bərabərsizliyi şərtləndirən vacib meyar rolunu oynayır. Dünya İnternet istifadəçilərinin regionlar üzrə sayını və nisbətini əks etdirən 30 iyun 2019-cu il tarixə olan son Statistik Məlumatda [6] da rəqəmsal fərqin səviyyəsinin yüksək olduğunu müşahidə edə bilirik.

Hüquq ədəbiyyatında rəqəmsal bərabərsizliyi şərtləndirən faktorlarla bağlı fərqli şərhələr rast gəlmək olar. Əksər tədqiqatçılar ənənəvi cəmiyyətdə baş verən prosesləri ön plana çəkərək, mövcud sinfi fərqlərin informasiya bazarına təsirindən bəhs edirlər [9, p.134]. Təbii ki, ənənəvi cəmiyyət öz sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni kolliziyaları ilə informasiya cəmiyyətinin inkişafına mane olur və eyni zamanda, informasiya bərabərsizliyini şərtləndirən başlıca faktor rolunda çıxış edir. Deməli, hər şeydən əvvəl, həmin kolliziyalar aradan qaldırılmalıdır ki, nəticədə rəqəmsal bərabərsizlik sahəsində də uğur əldə olunsun. Burada birinci növbədə, sosial-iqtisadi fərqlilik nəzərdən keçirilməlidir. Əgər iqtisadi bərabərsizlik gəlirlərə görə cəmiyyətdə mövcud olan differensiasiyayı nəzərdə tutursa, sosial bərabərsizlik həm maddi, həm də mənəvi resurslardan məhdud istifadə şərtlərini ehtiva edir. Bununla yanaşı, dövlətlərin qlobal səviyyədə inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş dövlətlərə ayrılması kimi iqtisadi prosesin də rəqəmsal bərabərsizliyə təsirini xüsusi vurğulamaq lazımdır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər bütün sahələrdə olduğu kimi İKT-nin tətbiqi sahəsində də qabaqcıl mövqeyi tuturlar.

Baxmayaraq ki, BMT-nin İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1969-cü il Konvensiyasında (International Convention

on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination) iştirakçı dövlətlər irqi ayrı-seçkiliyi pisləyir və təxirə salınmadan bütün mümkün vasitələrlə irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarını ləğv etmək siyasəti yürütməyi və bütün irqlər arasında qarşılıqlı anlaşmaya yardım göstərməyi öhdələrinə götürürlər, hələ də dünya əhalisində irqi fərqlilik tam aradan qaldırılmamışdır. Eyni zamanda, mədəni səviyyəyə görə mövcud bərabərsizlik rəqəmsal bərabərsizliyi də xarakterizə edən faktorlar sırasında xüsusi çəkiyə malikdir. Məhz ona görə də Cenevrə Prinsiplər Bəyannaməsində “Mədəni və linqvistik fərqlilik; mədəni irs və yerli kontent” əsas prinsiplərdən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bəyannamənin 52-54-cü maddələrinə müvafiq olaraq, informasiya cəmiyyəti mədəni və linqvistik müxtəlifliyə hörmətə əsaslanmalıdır. İKT-nin tətbiqi zamanı yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmalı, mədəni irs qorunub saxlanmalıdır. YUNESKO-nun “Mədəni müxtəliflik haqqında” 2 noyabr 2001-ci il tarixli Bəyannaməsində mədəni müxtəliflik bəşəriyyətin ümumi sərvəti kimi qəbul edilmişdir. Mədəni müxtəliflik beynəlxalq həmrəylik, incəsənət və insan hüquqları ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan İKT yeni rəqəmsal imkanlar yaradır: milli azlıqlar ənənələri, mədəniyyəti və problemləri haqqında məlumatların yer aldığı saytlar vasitəsi ilə özləri haqqında bütün dünyaya car çəkə bilirlər.

Məhz mədəni müxtəliflikdən irəli gələrək, son dövrlərdə rəqəmsal bərabərsizliklə yanaşı, “bilik uçurumu” anlayışı gündəmə gəlmişdir. YUNESKO-nun 2005-ci il Hesabatında istifadə olunan bu termin daha geniş məzmunla malik olması ilə xarakterizə edilir. Hətta, YUNESKO bəyan edir ki, rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması bilik uçurumunun da yox edilməsi demək deyil [10].

Ənənəvi cəmiyyətdə baş verən siyasi proseslərin rəqəmsal bərabərsizliyi artırması onların əsas faktorlar qismində şərhinə əsas verir. Dünyada baş verən müharibələr nəticəsində mühairbə zonalarında gərgin vəziyyətin hökm sürməsi İKT-nin inkişafını ikinci plana keçirir. Çünki, bir tərəfdən, müharibə iştirakçıları bütün maddi vəsaitini hərbi məqsədlərə yönəldir, digər tərəfdən isə dövlətlər baş verən partlayış və s. bu kimi silahlı münaqişələrin törətdiyi fəsadları aradan qaldırma-

ğa çalışırlar. Bu baxımdan, belə dövlətlərdə İnternetə çıxış imkanlarının normal təminatından danışımaq qeyri-mümkündür.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında belə bir qənaətə gəlmək olar ki, sonuncu informasiya inqilabı yeni cəmiyyətin – informasiya cəmiyyətinin formalaşması ilə nəticələnsə belə, ənənəvi cəmiyyətdə mövcud olan problemlər “varisliklə” informasiya cəmiyyətinə də keçmişdir. Əvvəlki münasibətlərin yeni forma alması həmin problemlərin daha fərqli kontekstdə üzə çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Ona görə də rəqəmsal bərabərsizliyi yalnız İKT-nin inkişafı aspektindən şərh etmək məsələyə birtərəfli yanaşma kimi qiymətləndirilə bilər. Əslində rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması üsulları ikili funksiya daşmalıdır. Bir tərəfdən, mövcud sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni ziddiyyətlər həll edilməli, digər tərəfdən isə İKT-nin inkişafına təkan verilməlidir. Hər iki istiqamətdə aparılan tədbirlər nəticə etibarilə, insan hüquq və azadlıqlarının təminatına xidmət edir. Belə ki, rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasının ən başlıca və vacib vəzifəsi bərabərlik hüququnun təmin olunmasıdır. 1948-ci il Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinə görə, bütün insanlar öz ləyaqətləri və hüquqları etibarilə azad və bərabər doğulurlar. Hər bir insan, irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dili, dini, siyasi və digər əqidələri, milli və sosial mənsubiyyəti, əmlak vəziyyəti, mənşəyi və digər vəziyyətlərinə görə heç bir fərq qoyulmadan hazırkı Bəyannamədə bəyan edilən bütün hüquqlara və bütün azadlıqlara malik olmalıdır [11]. Bundan əlavə, insanın mənsub olduğu ölkənin və ya ərazinin siyasi, hüquqi və beynəlxalq statusuna, bu ərazinin müstəqil, asılı, özünü idarə etməyən və ya suverenliyi hər hansı digər şəkildə məhdudlaşdıran ərazi olub-olmamasından asılı olmayaraq, heç bir fərq qoyulmamalıdır. Bərabərlik hüququ insanın əsas hüquq və azadlıqlarından biri olub, əksər hallarda digər hüquqların da normal həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Təsadüfi deyil ki, “bərabərlik” BMT-nin “Minilliyin Bəyannaməsində (8 sentyabr 2000-ci il) XXI əsrin fundamental dəyərləri sırasında əks olunur, habelə qlobal problemlərin sosial ədalət və bərabərlik kimi fundamental prinsiplər əsasında həll edilməsi vəzifə kimi müəyyənləşdirilir

[12]. Deməli, rəqəmsal bərabərsizliyin hökm sürməsi bilavasitə insanların bərabərlik hüququnu pozmuş olur. Ona görə də bu problemin aradan qaldırılması insan hüquqlarının təminatına zəmanət verir.

Qlobal rəqəmsal bərabərsizlik və onun aradan qaldırılması üzrə istiqamətlər

Qeyd etdiyimiz kimi, qlobal rəqəmsal bərabərsizlik dünya dövlətləri arasında İnternetə çıxış və İKT-dən istifadə imkanları ilə bağlı yaranan fərqlilikdir. Belə fərqliliyin aradan qaldırılması üzrə beynəlxalq və regional fəaliyyətin rolu xüsusi çəkiyə malikdir. Təsadüfi deyil ki, qlobal problemlər beynəlxalq hüququn problemləri sırasında qeyd olunur və həmin problemlərin həlli yeni beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin yaradılmasını və mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur [1, s. 51]. Hələ 22 iyul 2000-ci il tarixdə “Böyük Səkkizlik”¹ dövlətləri tərəfindən qəbul edilmiş “Qlobal İnformasiya Cəmiyyətinin Okinava Xartiyası”nda dövlətlərin daxilində və öz aralarında elektron-rəqəmsal fərqliliyin (informasiya bərabərsizliyinin) aradan qaldırılması qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biri kimi çıxış edirdi. “İnformasiya cəmiyyətinə doğru: prinsiplər, strategiyalar, prioritetlər” adlı 2002-ci il Buxarest Bəyannaməsi də müəyyən etdiyi prinsiplər əsasında elektron strategiyaların fəaliyyət planının işlənilməsi üçün prioritet mövzuları əks etdirirdi ki, burada “Elektron cəmiyyət: yerli kontentin və qoşulmaların genişləndirilməsi” xüsusi yer tuturdu.

Müasir informasiya cəmiyyətində qlobal rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması sahəsində daha böyük addımlar 2003-cü il Cenevrə Prinsiplər Bəyannaməsinin qəbulundan sonra başlandı. Bəyannaməyə görə, informasiya cəmiyyətinin bir çox komponentləri elmi-texniki nailiyyətlərin nəticəsi hesab olunur. Çünki İKT insan həyatının bütün sahələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Məhz İKT-nin inkişafı imkan verəcəkdir ki, zaman və məsafə ilə bağlı olan ənənəvi maneələrin cəmiyyətə təsiri zəifləsin və Yer kürəsinin istənilən nöqtəsində olan milyonlarla insan İKT-nin

¹ Almaniya, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Yaponiya, Kanada, Rusiya, İtaliya.

imkanlarından istifadə edə bilsin. Bu baxımdan, Bəyannamədə İKT son məqsəd kimi deyil, alət kimi qiymətləndirilir[13].

Prinsiplər Bəyannaməsinə müvafiq olaraq, informasiya cəmiyyətinin qurulmasında ən başlıca məqsədlərdən biri keçid iqtisadiyyatını yaşayan, inkişaf etməkdə olan və ya çox zəif inkişaf etmiş dövlətlərin də İKT-dən istifadə imkanlarını genişləndirmək və onların inkişafını təmin etməkdir. Şübhəsiz ki, qeyd olunan bütün məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün maraqlı tərəflər həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə həmrəy olmalıdırlar. Belə həmrəylik, tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq olmazsa, informasiya cəmiyyətinin normal inkişafını təmin etmək mümkün deyil. Prinsiplər Bəyannaməsi də bunu bəyan edərək, “İnkişaf məqsədilə İKT-nin tətbiqi üzrə dövlət idarəetmə orqanlarının və maraqlı tərəflərin birgə iştirakı” prinsipini müəyyənləşdirir. Burada maraqlı tərəflər dedikdə, özəl sektor, vətəndaş cəmiyyəti, BMT və başqa beynəlxalq təşkilatlar nəzərdə tutulur. İnformasiya cəmiyyətinin qurulması qeyd olunan tərəflərin tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq münasibətləri yaratmasını və bu cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynamasını tələb edir. Bununla yanaşı, bəyan olunan prinsiplər sırasında beynəlxalq və regional əməkdaşlıq prinsipinə də xüsusi önəm verilir. Çünki məhz bu prinsipə riayət olunması dünya dövlətləri arasında qlobal fərqlərin aradan qaldırılmasına kömək edə bilər. Prinsiplər Bəyannaməsinin 60-cı bəndində birbaşa olaraq, hər kəs üçün açıq olan qlobal informasiya cəmiyyətinin qurulması üzrə beynəlxalq və regional əməkdaşlıq inkişaf etdirilməli və bunun əsasında milli hüquqi tənzimləmə müəyyənləşdirilməlidir. Əgər söhbət qlobal bir cəmiyyətdən gedirsə, beynəlxalq əməkdaşlıq olmadan bu cəmiyyəti təsəvvür etmək mümkün deyil. Məhz bu prinsipin icrasının göstəricisidir ki, müxtəlif regionlar üzrə dövlətlər qarşılıqlı müqavilə və razılaşmalar imzalayırlar və İKT-nin inkişafı üzrə müxtəlif tədbirlər təşkil edirlər. Bu sahədə Azərbaycan Respublikasının da rolu az deyil. Belə ki, 2004-cü ilin 25-28 noyabr tarixlərində Bakıda keçirilən Rəqəmli uçurum və bilik iqtisadiyyatı üzrə Bakı Bəyannaməsinə xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bəyannamədə göstərilir ki, Avrasiya regionunun gələcəyi “rə-

qəmli uçurum”un aradan qaldırılması və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyata keçidi təmin edəcək fəaliyyət siyasətindən asılıdır. Bu siyasət biliklər iqtisadiyyatının imkanlarının hamıya açıq və əlyətər olmasını, həmçinin onun asılı olduğu informasiya infrastrukturunun təhlükəsizliyini, sağlamlığını və dayanıqlığını təmin etməlidir. Ona görə rəqəmli uçurum və bilik iqtisadiyyatı üzrə Qlobal Bakı konfransının iştirakçıları, bir çox prinsip və prioritetlər üzrə razılığa gəlmişlər: hökumətin liderliyi və təşəbbüskarlığı; özəl sektorla gücləndirilmiş əməkdaşlıq; vətəndaş cəmiyyəti ilə dialoq, məsləhətləşmələr və tərəfdaşlıq; vəlb olunma (İKT və informasiya inqilabının yaratdığı imkanlar bütün vətəndaşlara, xüsusilə də sosial cəhətdən aztəminatlı qruplara və şəxslərə mümkün və əlçatan olmalıdır. Bu məsələdə qadınlara, həmçinin təbii və insanın törətdiyi fəlakətlərdən zərərçəkmiş, münaqişələrdən sonrakı vəziyyətlərdəki qrup və cəmiyyətlərə xüsusi diqqət yetirməlidir.) və s.

“İKT inkişafı üçün maliyyə mexanizmləri” Beynəlxalq seminarı da Azərbaycan Respublikasında keçirilmişdir. 2005-ci ildə təşkil olunan bu seminar da əsasən İKT-in inkişafı ilə bağlı problemlər araşdırılmış və həmin problemlərin aradan qaldırılması yolları müzakirə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq tərəfdaşlıq və əməkdaşlıqla bağlı sənədlərin sayı çoxluq təşkil edir. Ən başlıca cəhət ondadır ki, bütün bu sənədlərdə, o cümlədən keçirilən seminar və konfranslarda ən vacib məsələlər kimi informasiya cəmiyyətində insan hüquqlarının təminatı, İKT-nin inkişafı və dövlətlərarası əməkdaşlıq, eləcə də İKT layihələrinin inkişafı üzrə donor dəstəyinin göstərilməsi ön plana çəkilir.

İnformasiya cəmiyyəti üzrə Ümumdünya sammitinin Cenevrə mərhələsində (2003) qəbul olunmuş Fəaliyyət Planında Rəqəmsal Həmrəylik üzrə Gündəlik (Digital Solidarity Agenda) müəyyən olunmuşdur ki, bunun məqsədi insan, maliyyə və texnoloji resursların səfərbər olması üçün şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Bu gündəliyin yerinə yetirilməsi üzrə milli, regional və beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq həyatı əhəmiyyət kəsb edən bir element kimi qiymətləndirilir.

Qlobal rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldı-

rılması üzrə tədbirlər informasiya cəmiyyətinin sonrakı inkişafında da davam etdirilirdi. Məsələn, Tunis Sammitində qəbul edilmiş “Tunis Öhdəliyi”ndə (15 noyabr 2005-ci il) iştirakçı dövlətlərin üzərinə götürdüyü öhdəliklər arasında informasiya cəmiyyətinin inkişaf səviyyəsini öyrənmək, rəqəmsal bərabərsizliyi aradan qaldırmaq üçün müvafiq monitoring və qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi də ön plana çəkilir. Bununla əlaqədar olaraq, bütün iştirakçılar informasiya əlyətərliyinin təmin olunması üçün birgə əməkdaşlığın xüsusi əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir və sonda qarşıya qoyulan vəzifə və öhdəliklərin tamlıqla icra olunacağına inandıqlarını bir daha xüsusi vurğulayırlar[14]. “WSIS+10” Sammitində qəbul olunan fəaliyyət konsepsiyasında 2015-ci ildən sonrakı dövr üçün qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biri də məhz rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması müəyyən edilmişdir və bu sahədə beynəlxalq tədbirlərin icrası davam etməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qlobal rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması tədbirləri ənənəvi cəmiyyətdə sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni problemlərin qarşısının alınması tədbirləri ilə paralel həyata keçirilməlidir. Bu, yuxarıda təqdim etdiyimiz sxemdə də aydın görünür: Ənənəvi cəmiyyətin qlobal informasiya cəmiyyətinə təsiri bu cəmiyyətdə mövcud problemlərin də təsirini ehtiva edir. Ona görə də hər iki istiqamətdə aparılan tədbirlər nəticədə ümumi məqsədə nail olunmasına xidmət edir. Məsələn, yoxsulluğun aradan qaldırılmasına dair BMT-nin fəaliyyəti mahiyyət etibarilə rəqəmsal bərabərsizliyin də səviyyəsinin aşağı düşməsinə müsbət təsirini göstərir. Məhz ona görə də artıq 1997-ci ildən başlayaraq BMT öz inkişaf proqramlarında yoxsulluğun müəyyən edilməsi meyarları sırasında informasiyaya çıxış imkanlarının məhdudluğunu da nəzərdə tutur. Eyni zamanda, “Avropa-2020” Strategiyasında rəqəmsal texnologiyaların inkişafı prioritet isitqamətlərdən biri kimi qeyd olunur.

Qlobal rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasında informasiya supermagistrallarının da mühüm əhəmiyyəti vardır. Hətta, bəzi müəlliflər 6-cı informasiya inqilabı kimi İnformasiya Supermagistrallarının (Information Highway, İnformasiya Superhighway) yaranmasını qeyd edirlər. Onlar

öz fikrini belə əsaslandırır ki, burada mahiyyət etibarilə yeni bir informasiya mənbəyi və ya təqdimatından söhbət getmir. Sadəcə olaraq, informasiya supermagistralı informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması prosesində daha sürətli təsir mexanizminə malikdir[9, p. 189].

İnformasiya supermagistralı termini ilk olaraq, 90-cı illərdə ABŞ-da Bill Klintonun prezidentliyi dövründə vitse-prezident Albert Qor tərəfindən gündəmə gətirildi. O zamankı dövrdə informasiya supermagistralı dedikdə, informasiya şəbəkələrinin, xüsusilə də İnternetin inqilabi inkişafı nəzərdə tutulurdu ki, kompüter texnologiyaları və optik xətlərin qarşılıqlı və ikitərəfli əlaqəsi nəticəsində modem-online sistemlərə nisbətən daha yüksək sürətlə siqnalların ötürülməsini təmin etmək olurdu. Bu da insanların istənilən interaktiv video, animasiyalara çıxışını asanlaşdırırdı.

Müasir anlamda informasiya supermagistralı elə telekommunikasiya infrastrukturudur ki, ayrı-ayrı telefon, faks, kompüter, kabel və sputnik əlaqələrinin birləşməsinə əsaslanır. Hal-hazırda informasiya supermagistralı yalnız ABŞ-da deyil, bütün dünyada istifadə olunur. Əgər bir vaxtlar, yəni 2008-ci ildə dünyada iki böyük informasiya supermagistralı (qərb-Qərbi Avropa və şimali Amerika; Şərq-Yaponiyadan Yeni Zelandiyaya qədər) var idisə, 2008-ci ildə Azərbaycan tərəfindən irəli sürülən təşəbbüs əsasında Transavraziya İnformasiya Supermagistralı – TASİM layihəsinin yaradılması BMT tərəfindən dəstəklənmiş və bu supermagistrallın yaradılması üzrə işlər sürətləndirilmişdir. Hesab olunur ki, TASİM-in yaradılmasında əsas məqsəd informasiya uçurumunun qarşısının alınmasıdır. TASİM supermagistralı Qərbi Avropadan Şərqi Asiyaya qədər 20 ölkəni əhatə edəcəkdir.

Hal-hazırda bəzi dövlətlərdə milli informasiya supermagistralı yaradılmışdır. Məsələn, Qazaxıstanda.

Rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması üzrə milli hüquqi tənzimləmə

Yuxarıda qeyd olunan beynəlxalq hüquqi tənzimləmə qlobal rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin onu da nəzərə almalıyıq ki, rəqəmsal bərabərsizlik yalnız qlobal deyil, həm də lokal səviyyədə

şərh olunmalıdır və bu anlayış eyni zamanda aşağıdakıları əhatə edir:

- Qadın və kişilərin bərabərsizliyi;
- Sağlam və sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin bərabərsizliyi;
- Yetkinlik yaşına çatmayanların və yetkin şəxslərin bərabərsizliyi;
- Kənd və şəhər arasında bərabərsizlik;
- Yaşlı və gənc nəsillər arasında bərabərsizlik;

Bu sıralamanı daha da artırmaq olar. Məsələn, savadlı və savadsız təbəqə arasında informasiya bərabərsizliyi və s. Hesab edirik ki, bunların hər biri üzrə ayrıca tədbirlər həyata keçirilməlidir. Ən başlıcası hər bir dövlətin milli siyasətinin əsas istiqaməti kimi İKT-nin inkişaf etdirilməsi və bütün sahələrin elektronlaşdırılmasına xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Bu sahədə potensialın möhkəmləndirilməsi əsas məsələlərdən biridir. Çünki İKT-dən məlumatı olmayan, eləcə də savadlılıq səviyyəsi aşağı olan şəxs informasiya cəmiyyətinin qurulması və inkişafında fəal iştirak edə bilməz. Bu isə nəticə etibarilə, informasiya cəmiyyətinin formalaşması prosesini ləngidə bilər. Ona görə də hər bir dövlət üzrə əhəlinin maarifləndirilməsi vacib amillərdən biridir. Bu sahədə təhsilin mühüm rolu vardır. Ona görə də ibtidai təhsildən başlayaraq, vətəndaşların savadlılıq və məlumatlılıq səviyyəsinin artırılması zəruridir və bu dövlətlərin milli strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi təsbit edilməlidir. Həmçinin, ənənəvi iş yerlərində İKT sahəsində yeni əməkdaşlar cəlb olunmalıdır ki, işçilərin İKT sahəsində yeniliklərə adaptasiya olunması təmin olunsun.

Əslində, bütün beynəlxalq hüquqi sənədlərdə dövlətlər üçün rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması üzrə görüləcək tədbirlər müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, Okinava Xartiyasının 10-cu maddəsinə görə, dövlətlərin strategiyalarında əsas məsələlərdən biri İKT-dən istifadəyə hər kəs üçün şərait yaradılmasına nail olmaqdır. Xartiyada göstərilir ki, dövlət İKT-dən ümumi istifadənin təmin edilməsi və insanlara kommunikasiya sahəsində xidmət göstərilməsi üçün münbit bazar şəraiti yaratmalı; geniş kütlə üçün açıq olan müəssisə və təşkilatlar vasitəsilə əlavə istifadə imkanları yaratmalı; geri qalmış şəhər, kənd və rayonlarda şəbəkə xidmətinin təkmilləşdirilməsinə diqqəti artırmalı; daha az sosial təminatlı insanların, o

cümlədən məhdud əmək qabiliyyətli və yaşlı insanların tələbatlarına xüsusi diqqət ayırmalı; İnternet şəbəkəsindən mobil istifadə, həmçinin pulsuz ümumi informasiya yığımindan və bütün istifadəçilər üçün açıq proqram təminatlarından daha geniş istifadə də daxil olmaqla “istifadə üçün münasib”, “maneəsiz” texnologiyaların gələcək inkişafına dəstək olmalıdır. Eyni zamanda, İKT-nin satışı bazarları təşkil olunmalı və müasir texnoloji avadanlıqların münasib qiymətlərlə əldə olunması üçün şərait yaradılmalıdır[8].

Həmçinin, Cenevrə Fəaliyyət Planında göstərilən nəzarət göstəriciləri də dövlətdaxili rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına yönəlmişdir: kəndlərdə İKT vasitəsilə bağlantının təminatı və kollektiv çıxış nöqtələrinin yaradılması; universitetlərdə, kolleclərdə, ibtidai və orta məktəblərdə İKT bağlantısının təminatı; bütün mərkəzi və yerli dövlət orqanlarının bağlantısının, eləcə də onlarda Web-saytların, elektron ünvanların yaradılmasının təminatı; ibtidai və orta məktəb proqramlarında informasiya cəmiyyətinin qurulması ilə bağlı dəyişikliklərin edilməsi (milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla); planetin bütün əhəlinin tele və radio yayımına çıxışının olmasını təmin etmək; kontentin inkişafını həvəsləndirmə, bütün dillərdə İnternetdən istifadə üçün texniki şərtlərin yaradılması və s.

Ümumilikdə, milli səviyyədə rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına dair tədbirlər planı eyni anda bir neçə təbəqə arasında rəqəmsal fərqi aradan qaldıra bilər. Məsələn, kəndlərdə İKT vasitəsilə bağlantının təminatı və kollektiv çıxış nöqtələrinin yaradılması bir tərəfdən kənd və şəhər arasında fərqi aradan qaldırır, digər tərəfdən isə, kəndlərdə geri qalmış düşüncə tərzinin qurbanı olan qadınların da cəmiyyətin aktiv üzvünə çevrilməsini şərtləndirə bilər.

Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına dair tədbirlərin təhlilinə əsasən, ölkə daxilində beynəlxalq hüquq normalarında əks olunan rəhbər müddəalar nəzərə alınmaqla böyük uğur əldə olunduğunu müşahidə etmək olar. Ona görə də rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması üzrə milli tənzimləməni öz respublikamızın təmsalında şərh etmək daha məqsəduşundur.

Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiya, Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiyanın əsas istiqamətləri üzrə planlaşdırılan və aparılan bütün tədbirlər ölkə daxilində informasiya cəmiyyətinin qurulması ilə yanaşı, rəqəmsal fərqlərin aradan qaldırılmasına yönəlməmişdir. Cari vəziyyətin təhlilinə istinadən, həmin tədbirləri şərti olaraq ümumi və xüsusi növlərə bölmək olar. Ümumi tədbirlər planı bütövlükdə bütün sahələr üzrə rəqəmsal fərqin “yox edilməsinə” xidmət edirsə, xüsusi tədbirlər konkret sosial xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla aparılır. Məsələn, elektron xidmətlərin sayının artırılması və bu yolla vətəndaşların dövlət orqanlarına çıxışını, eləcə də informasiyaya çıxışının asanlaşdırılması ümumilikdə respublika üzrə rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Əlilliyi olan şəxslərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların əlillik problemi ilə bağlı informasiya təminatının təşkili, onlara sosial və texniki yardımların göstərilməsi kimi tədbirlər isə həmin qrup şəxslərin informasiya əldə etmək hüququnu təmin edir və sağlam şəxslərlə yaranmış fərqlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir.

Ölkə daxilində rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlərin müvəffəqiyyətlə icrası onların mərhələlərlə planlaşdırılmasından irəli gəlir. Qeyd olunan Strategiyalarda nəzərdə tutulan fəaliyyət istiqamətlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə müxtəlif illər üzrə Dövlət Proqramları və Fəaliyyət Planı qəbul edilmişdir: Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan), Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan), Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı, Açıq hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı və s. Bütün bu proqram və planlar görülməyəcək tədbirləri məntiqi ardıcılıqla illər üzrə müəy-

yənləşdirmişdir və ona görə də həmin tədbirlərin hissə-hissə icrası nəticəsində kənd və şəhər arasında rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına, qadınların cəmiyyətin həyatında aktiv iştirakına, İKT sahəsində savadlı kadrların yetişdirilməsinə və s. bu kimi nəticələrə nail olunmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, informasiya cəmiyyətinin yaratdığı imkanlardan istifadə edən sadə və təndəş əmin olmalıdır ki, onun hüquq və azadlıqları qorunur və o, cinayətkar qəsdlərə məruz qalmayacaq. Məhz bu səbəbdən, kibercinayətlərlə mübarizə gücləndirilməli, spamlar və kibertəhlükəsizliklə bağlı məsələlər beynəlxalq və milli səviyyədə araşdırılmalıdır. Ona görə də Azərbaycan Respublikasında informasiya təhlükəsizliyi sahəsində görülən tədbirlər xüsusilə vurğulanmalıdır: “e-hökumət” infrastrukturunun informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi; elektron təhlükələr barədə ölkə səviyyəsində məlumatlandırmanın həyata keçirilməsi; kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsi istiqamətində müvafiq texniki və metodiki vasitələrin yaradılması, tövsiyələrin hazırlanması və metodiki dəstəyin göstərilməsi; uşaqların qanunazidd və təhlükəli kontentdən qorunması üçün “təhlükəsiz internet” mexanizminin işlənilməsi və tətbiqi; dövlət və qeyri-dövlət informasiya infrastrukturunu subyektlərinin kibertəhlükəsizlik üzrə fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi; əhalinin, özəl və digər qurumların kibertəhlükəsizlik sahəsində maarifləndirilməsi və informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması, bu sahədə ixtisaslı kadrların hazırlanması; ölkənin informasiya təhlükəsizliyi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın təmin olunması və s.

Beləliklə, respublikamızda bütün sferalar üzrə rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər yüksək inkişaf tempi ilə həyata keçirilir ki, bu da nəticə etibarilə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatına xidmət edir.

Nəticə

Müasir dövrün aktual problemlərindən olan rəqəmsal bərabərsizlik əsas insan hüquq və azadlıqlarının realizəsində başlıca maneələrdən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, informasiya cəmiyyətində hər kəsin informasiyaya çıxışının, yəni informasiyanın əlyətərliyinin tam təmin olunması nəti-

cə etibarilə hüquq və azadlıqların təminatına xidmət edir. Lakin rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər planı yalnız dövlətdaxili səviyyədə həyata keçirilərsə, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olmaz. Bu, informasiya məkanının və informasiya cəmiyyətinin qlobal xarakterindən irəli gəlir. Ona

görə də qeyd olunan problemin ilk növbədə, beynəlxalq səviyyədə həll olunması və milli hüquqi tənzimləmənin beynəlxalq normalara uzlaşdırılması məqsədmüvafiqdir. Eyni zamanda, ənənəvi cəmiyyətdə mövcud olan fərqliliklərin də aradan qaldırılması nəticə etibarilə, rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına gətirib çıxaracaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Dərslük. Bakı, 2009, s. 51.
2. Актуальные проблемы информационного права: Учебник. Под ред. Бучило И.Л., Лапина М.А. Москва: Юстиция, 2016, 534 с.
3. Городов О.А. Информационное право: Электронный учебник, Москва: Книжная индустрия, 2012, оперативная память 512 Мб.
4. Систематизация и кодификация информационного законодательства. / Отв. ред. И.Л.Бачило. Сб. науч. работ. М.: ИГП РАН-Изд-во "Канон+", 2015, 216 с.
5. Brasilina Passarelli. Joseph Straubhaar & Aurora Cuevas-Cerveró. Handbook of Research on Comparative Approaches to the Digital Age Revolution in Europe and the Americas. IGI Global, 1st edition, 2015, 530 p.
6. <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>
7. Irving Fang. A History of Mass Communication: Six Information Revolutions. Boston: Focal Press, 1997, 280 p.
8. Okinawa Charter on Global Information Society. Adopted at the Group of Eight (G-8) Summit in Late July 22, 2000. <https://www.mofa.go.jp/policy/economy/summit/2000/documents/charter.html> Accessed 10 August 2018
9. Shiller Hebert I. Information Inequality: The Deepening Social Crisis in America. New York: Routledge 1995, 149 p.
10. Towards knowledge societies. UNESCO World Report 2005, 220 s.
11. UN General Assembly Resolution 217 A. (1948). The Universal Declaration of Human Rights. Article 2. <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/> Accessed 03 August 2018
12. UN General Assembly Resolution 55/02. United Nations Millennium Declaration. Para. I-III, 2000, <http://www.un.org/millennium/declaration/ares552e.htm> Accessed 10 August 2018
13. World Summit on Information Society. (2003). Declaration of Principles - Building the Information Society: A global challenge in the new Millennium. Document WSIS-03/GENEVA/DOC/4-E (Geneva). <http://www.itu.int/net/wsis/docs/geneva/official/dop.html> Accessed 04 August 2018.
14. World Summit on Information Society. Tunis Agenda for the Information Society, 2005, <http://www.itu.int/net/wsis/docs2/tunis/off/6rev1.html> Accessed 10 August 2018.

Гюльназ Рзаева

ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ЦИФРОВОГО НЕРАВЕНСТВА: ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОСНОВНЫХ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

Основная цель создания глобального информационного общества - защищать и гарантировать права и свободы человека. Такую цель можно считать реализованной, если все члены общества принимают активное участие в создании, приобретении, производстве, передаче и

распространении информации и знаний. С другой стороны, основное направление развития информационного общества, которое открыто для всех, заключается в обеспечении доступности информации, идей и опыта и что каждый может внести свой вклад в эту область. Обе стороны проблемы подтверждают важность устранения цифрового неравенства как главного препятствия для развития глобального информационного общества. В статье рассмотрены факторы, создающие цифровое неравенство и были выдвинуты предложения и рекомендации для решения этой проблемы.

Gulnaz Rzayeva

OVERCOMING DIGITAL INEQUALITY: ENSURING FUNDAMENTAL HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

The main objective of the creation of global information society - to protect and ensure human rights and freedoms. This purpose can be considered realized if all members of society take an active part in the creation, distribution, production, use, integration and dissemination of information and knowledge. On the other hand, the main direction of development of information society which is opened for all consists in ensuring accessibility of information, the ideas and experience and that everyone can make the contribution to this area. Both sides of the problem confirm importance overcoming of digital inequality as the main obstacle for the development of global information society. In the article the factors creating digital inequality are considered and have been put forward the offer and the recommendation for the solution to this problem.

Günay Hacıyeva

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin

“İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasının müəllimi

agamirova-gadjyeva@mail.ru

AZYAŞLI UŞAQLARI OLAN QADINLARIN XARİCİ ÖLKƏLƏRİN PENİTENSİAR MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ SAXLANILMASININ VƏ YENİDƏN SOSİALLAŞMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: islah müəssisəsi; cəza; məhkum qadınlar; məhkum qadınların yenidən sosiallaşması; islah müəssisəsindəki uşaq evi.

Ключевые слова: исправительное учреждение; уголовное наказание; осужденные женщины; ресоциализация осужденных женщин; дом ребенка при исправительном учреждении.

Key words: penal institutions; criminal punishment; convicted women; resocialization of convicted women; a child's home in the penal institution.

Qadınlara tətbiq edilən cəzaların ən geniş yayılmış növlərindən biri azadlıqdan məhrumətdir. Qadınlar digər məhkumlardan spesifik xüsusiyyətlərin, ehtiyacın və problemlərin olması ilə fərqlənirlər. Belə ki, onların əksəriyyəti ana kateqoriyasına aiddir, azyaşlı uşaqları var. Son illər dünya üzrə islah müəssisələrinə daxil olan hamilə qadınların sayı artırmaqdadır. Müəssisələrin əksəriyyətində qadın-məhkumun uşaq ilə birlikdə qalmasına imkan yoxdur ki, bu da həm qadına, həm də uşağın fiziki, intellektual və mənəvi inkişafına mənfi təsir göstərir. Bununla yanaşı, 2020-ci ilə qədər Azərbaycanın cinayət-icra sisteminin inkişaf konsepsiyası uşağı olan qadınların hüquqi müdafiəsi mexanizminin işlənilməsinin zəruriliyini müəyyən edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinə uyğun olaraq ailə, analıq, ata və uşaqlığa dövlət tərəfindən dəstək

verilir, 34-cü maddədə isə analıq və uşaqlıq dövrünün dövlətin müdafiəsi altında olduğu göstərilir [1]. Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 49-50-ci maddələrinə əsasən, uşaqları ilə yaşamaqdan valideynlər uşaq ilə ünsiyyətdə olmaq, onun tərbiyəsində və təhsilində iştirak etmək hüququna malikdirlər [2].

Bu zaman məhkum qadın və anası ilə birlikdə islah müəssisəsində olan uşaqların hüquqi vəziyyəti lazımı qaydada tənzimlənməyib, qadın uşaq ilə birgə yaşamaq hüququnun həyata keçirilməsi mexanizmi göstərilməyib, azadlıqdan məhrumətdə yerlərində olan uşaqlara qarşı qadınların vəzifələri qanunvericiliklə müəyyən edilməyib. Bununla yanaşı, məhbuslarla rəftar üzrə Minimum Standart Qaydaların 23-cü Qaydasında qadın müəssisələrinin hamilə qadınlara qulluq üçün xüsusi yerlər müəyyənləşdirməsi göstərilir. Məhbus-analara körpələrini öz yanında saxlamağa icazə verildikdə, ixtisaslı personala malik uşaq otaqlarının yaradılması nəzərdə tutulmalıdır. Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 1469 (2000) "penitensiar müəssisələrdə ana və kiçik yaşlı uşaqların" tövsiyəsində islah müəssisələrində sosial xidmətə malik ümumi və yüngül rejimli kiçik blokların ayrılmasının, onlarda az sayda anaların saxlanılmasının vacibliyi göstərilir. Bu bloklarda uşaqlara qayğı onlar üçün uyğun olan şəraitdə təşkil etmək olardı. Uşaq Hüquqları Konvensiyasının 9-cu (3) maddəsində müəyyən edilir ki, iştirakçı dövlətlər valideynlərinin birindən və ya hər ikisindən ayrı düşmüş uşağın hər iki valideynlə

müntəzəm şəxsi münasibətlər və birbaşa əlaqələr saxlamaq hüququna hörmət bəsləyirlər, amma bu münasibətlərin və əlaqələrin uşağın ən yaxşı mənafeyinə zidd olduğu hallar istisna təşkil edir. Uşaq hüquqları və rifahı haqqında Afrika Xartiyasının 30-cu maddəsində (1999-cu il) azyaşlı uşaqları olan qadınların qalması üçün xüsusi alternativ müəssisələrin təşkili nəzərdə tutulur. BMT-nin 21.05.2015-ci il tarixində qəbul edilmiş Minimum standart qaydalarının 29-cu qaydasına (Mandelanın Qaydaları) əsasən məhbuslarla rəftara dair bildirilmişdir ki, uşağın valideynlərindən biri ilə həbsxanada qalmasına icazə verilməsi uşağın ən yüksək maraqlarına əsaslanmalıdır [3, s. 49]. Uşaqlara valideynlərindən biri ilə həbsxanada qalmağa icazə verilsə, zəruri olan məqamlar ortaya çıxır:

- uşaqların valideynləri tərəfindən qayğı göstərilmədiyi dövrlərdə yerləşdirilməli olan ixtisaslı kadrlara malik daxili və xarici qulluq xidmətlərinin mövcudluğunu təmin etmək;

- xüsusi uşaq tibbi-sanitariya xidmətini, o cümlədən qəbul zamanı sağlamlıq vəziyyətinin müayinəsini və mütəxəssislərin onların inkişafına daimi nəzarətini təmin etmək.

Bir çox xarici penitensiar sistem məhkum ananın övladları ilə birlikdə yaşamasını təmin edir. Danimarkada, qadının təkadamlıq kameraya məhkum edildiyi hallarda belə birgə yaşayış qanuni sayılır [5, s. 714].

Hindelbank (İsveçrə) təsisatında altı yaşayış qrupu, o cümlədən altı yerə hesablanmış ana və uşaq qrupu tərəfindən təqdim olunan azad edilmə üçün hazırlıq şöbəsi fəaliyyət göstərir. Bu bölmədə qadınlar üç yaşına qədər uşaqlarını tərbiyə edirlər. Hindelbank əməkdaşlarının əksəriyyəti peşəkar planda müəllimlər, sosial işçilərdir, tibbi təhsilə malikdirlər. Ana və uşaq yaşayış qrupunda tərbiyəçilərin peşəkar rəhbərliyi altında qadınlar uşaqları tərbiyə edirlər [9, s. 22-28].

Polşanın Qrudzendedə həbsxana idarəsində ana və uşaq evi birgə saxlanılmaq şərti ilə nəzərdə tutulub. Uşaq qadınlar tavandan divarın ortasına qədər şüşədən ibarət otaqlarda yaşayırlar ki, bunların da hər birində beş uşaq və ana çarpayı yerləşdirilmişdir. Burada məhkumların ev şəraitinə yaxın olan uşaqlarla saxlanması üçün rahat

kotteclər tikilmişdir.

Kanadada həmçinin uşaqları olan məhkum qadınların saxlanması üçün xüsusi evlər tikilir. Məsələn, Britaniya Kolumbiyası əyalətində məhkumlar uşaqları ilə birlikdə kotteclərdə on altı nəfərlik otaqlarda yaşayırlar, onların ərazisi saat qüllələri yoxdur. Qadınlara qonşu şəhərdə alış-veriş etməyə icazə verilir [8, s. 27-29].

Ana və uşağın evinin yerləşdiyi ərazidə Feht (Aşağı Saksoniya, Almaniya) qadınları üçün həbsxana təcrübəsini nümunə kimi göstərmək olar. Bu cür müəssisələr Bavariya, Baden-Vürtemberg, Berlin, Hessen, Şimali Reyn-Vestfaliya və Saksoniya torpaqlarında tapıla bilər, Almaniyada yalnız yeddi belə müəssisə var. İlk növbədə, bu müəssisəyə Aşağı Saksoniyadan olan cütlər (ana və uşaq) qəbul edilir, federal torpaqların müvafiq nazirlikləri ilə razılaşdırılır. Müəssisənin fəaliyyətinin məqsədi cəza çəkərkən ana və uşaqların ayrılmasının qarşısını almaq və uşağın inkişafında pozuntulara yol verməməkdir. Burada ana və uşaq arasında qarşılıqlı münasibətlərin möhkəmləndirilməsinə, onların yaş və inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla tərbiyə üzrə məhkumların bacarıqlarının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilir [7].

Ana və uşaq evi məktəbəqədər yaşlı uşaqların və azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş anaların (müstəsna hallarda həbsdə olan) qəbuluna xidmət edir və iki hissədən ibarətdir:

- birlikdə saxlanıldığı bağlı idarə (5 yer) bəndində məhbus-qadının olan uşağının yaşı üç ildən çox olmamalı;

- açıq bölmə (13 yerə qədər, bunlardan ikisi körpələri olan anaları saxlamaq üçün tək yataqdır). Açıq bölmədə məktəbəqədər yaşda uşaqları olan analar (altı yaşa qədər) yerləşə bilərlər.

Qapalı yaşayış sahəsi əsas həbsxana binasında yerləşir və buraya oturma otağı, yataq otağı, mətbəx, yeməxana, üç sanitariya-gigiyenik otaq (xüsusilə paltarın qurudulması üçün), oyun otağı, meydançanın damında terras daxildir. Açıq bölmə yaşayış evinə yerləşdirilib, üç tikilinin yerləşdiyi yüksək hasarsız 5 hektar sahəyə malikdir. Şöbəyə aşağıdakılar daxildir: 11 ikinəfərlik otaq iki ayrı otaq, böyük mətbəx, iki qonaq otağı, iki oyun otağı, iki anbar otağı, uşaq otağı, qadınlar üçün sanitariya zona, yardımçı otaq, böyük və kiçik konfrans

zalı, sənətkarlıq emalatxanası, uşaq meydançası və terrası. Şöbələr mərkəzdə yerləşir, burada hətta mağazalar və tibb mərkəzləri də mövcuddur. Qadınlara uşaq arabalarının, kifayət qədər uşaq geyimlərinin, əl üçün yataq və dəsmalların, kiçik ayaqaltıların, pərdələrin, süfrələrin, oyuncaqların olmasına icazə verilir. Ana və uşaq evində günün aşağıdakı qaydaları nəzərdə tutulmuşdur: yuxudan oyanma, uşaqlarla səhər yeməyi, məhkumların işi və uşaqların körpələr evində yerləşdirilməsi, nahar, sakit saat, asudə vaxt, şam yeməyi, uşaqların gecə yuxusu.

Məhkumun işdə olduğu dövrdə uşaqlar məhz onlar üçün nəzərdə tutulmuş oyun qruplarına, hərəkətli, barmaq oyunları, oxuma dərslərini təşkil edən təcrübəli tərbiyəçilərin nəzarəti altına göndərilir. Bu cür məşğələlər vasitəsilə uşağın sosial, dil və sensor bacarıqları əldə edilir. Bəzi oyunlar və məşğələlər uşağın maraqları və ehtiyacları nəzərə alınmaqla seçilir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir cütlük (ana-uşaq) bütün cəza müddəti ərzində tərbiyəçinin nəzarəti altındadır. Qayğı gecəgündüz həyata keçirilir. Tərbiyəçilər həmçinin məhkum olunmuş anaların uşaqları üçün oyun və təlimlərin təşkilində yardım göstərir, pedaqoji mövzularda, o cümlədən ev təsərrüfatının aparılması, ailə büdcəsinin məsələləri üzrə mühazirələr və seminarlar keçirilir.

Mütəmadi olaraq ana, tərbiyəçi və psixoloq arasında uşaqla qarşılıqlı münasibətlərlə bağlı söhbətlər aparılır. Uşaqlara müəssisənin hüduqlarından kənar müxtəlif dərnlərə (musiqi məktəbi, hovuz, idman bölmələri) getmək hüququ verilmişdir. Yaşda böyük olan uşaqlar, İşlər İdarəsi ilə razılaşdırılmaqla dövlət uşaq bağçalarına gedə bilirlər. Uşağın yerli və ya dövlət uşaq bağçasına yerləşdirilməsi ananın peşəkar fəaliyyəti və ya uşağın yaşına bağlıdır. Analar "güclü valideynlər– güclü uşaqlar" kurslarında iştirak edirlər, onların çərçivəsində uşaqlara ilkin yardım göstərmək, onlara yemək hazırlamaq öyrədilir. Hər bir ana uşaqla birlikdə xarici kursların üzvü olur (seçim əsasında) və uşaqla birgə asudə vaxtını təşkil etməyi, ona lazımı kömək göstərməyi öyrənir. Kurslar uşaq masajı, uşaqlar üçün gimnastika, musiqi məktəbi, üzgüçülük dərsləri, topla qrup oyunları, uşaqlar üçün əl işlərinin hazırlanması və

s. istiqamətlərdə aparılır. Bəzi hallarda onlara əlavə psixoloji və ya terapevtik yardım göstərilir.

Müəssisə heyəti həm mülki şəxslərin (tərbiyəçi, uşaq dayəsi, sertifikatlı sosial işçi və psixoloq, həkim, uşaq tibb bacısı, müəllim, inzibati heyət, ev işçisi), həm də pedaqoji və ya tibbi təhsili olan cəzaçəkmə müəssisələri işçilərinin iştirakını nəzərdə tutur. Bundan əlavə ümumi prosesə kənar mütəxəssislər də cəlb edilə bilər [10, s. 302-309].

Məhkum olunmuş uşaqların dövlət uşaq bağçalarına gəlmə təcrübəsi Hindistanın Karnataka ştatının islah müəssisələrində mövcuddur, hansılarda ki, körpələr evləri və uşaq bağçaları abadlaşdırılmışdır, öz valideynləri ilə birlikdə məhbusların uşaqları, həmçinin islah müəssisələrində çalışan əməkdaşların uşaqları üçün nəzərdə tutulub. Bu sxem ayrı-ayrı müəssisələrin təşkilinə vəsait xərclənməyə imkan verir və islah müəssisəsində yaşayan uşaqların sosial cəhətdən təcrid olunması probleminin kəskinliyini azaltmağa imkan verir. Beləliklə, onlar digər uşaqlarla ünsiyyət qura bilirlər [6].

Məhkum-anaların işdə olduğu müddətdə, uşaqlarının dövlət uşaq bağçalarına yerləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Belə kateqoriyadan olan uşaqlar üçün hər bir bölgədə kvota nəzərdə tutulmalıdır. Uşaq bağçasına baş çəkmək, uşağa xarici dünya ilə, həmyaşıdları ilə ünsiyyətdə olmaq, lazımı tibbi, pedaqoji yardım almaq, hərtərəfli inkişaf etmək imkanı verilməlidir. Bu müddəə gələcəkdə yerli qanunda öz əksini tapmalıdır.

Beləliklə, xarici penitensiar müəssisələrdə ana və uşaq evlərinin, ana bloklarının, kiçik bölmələrin, ana və uşaq qruplarının, ayrı-ayrı otaqların yaradılması yolu ilə ana və uşağın birgə yaşaması nəzərdə tutulur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, uşaq evinin hər bir islah müəssisəsində fəaliyyət göstərməsi arzuolunandır. Əlbəttə ki, bu, təşkilati və maliyyə planının bir sıra çətinlikləri ilə bağlıdır. Uşaq evləri müəssisənin yaşayış sahəsindən təcrid olunmuş şəkildə yerləşdirilməlidir. Onların tutduqları torpaq sahələri bir-birindən təcrid edilmiş bütün il ərzində gəzintilər keçirmək və uşaqların təmiz havada yatmaq üçün meydançalarla (qrupların sayına görə) təchiz olunur. Karantini keçmək üçün xüsusi otaq təşkil edilir, çarpayılının sayı uşaq evində yerlərin ştat sayından ən azı

10% təşkil edilməlidir. Analarla birlikdə uşaqların saxlanması üçün otaqlar, veranda və uşaqların gəzintiləri üçün ayrıca meydança mövcud olmalıdır. İzolyator ayrı-ayrı otaq qruplarında yerləşdirilməlidir və ayrıca girişə malik olmalıdır.

Bununla bağlı, psixoloqlar və pediatrlar hesab edirlər ki, ana və uşağın birgə yaşayışı təbii qidalanmanın optimallaşdırılmasına (körpəni bütün zəruri qidalarla təmin etməyə), uşağın fiziki, sinir-psixi inkişafına, ümumi xəstələnmənin, ölümün azalmasına, həmçinin məhkumda analıq hissinin inkişafına kömək edir. Bu baxımdan, beynəlxalq praktikada yer almış müəyyən təkliflərin yerli qanunvericilikdə tətbiqi məqsədə uyğun olardı. Beləliklə:

1. İmkan daxilində qadınlara azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı cəzaları təyin etməmək. Cəza çəkmənin alternativ tədbirlərini inkişaf etdirmək və təbliğ etmək. Məhkəmə hökm çıxararkən, uşağın maraqlarını da nəzərə almalıdır. Bu müddəalar Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 1469 (2000) "30.06.2000-ci il tarixli Penitensiar müəssisələrdə Ana və kiçik yaşlı uşaqlar" tövsiyəsi ilə təsbit edilmişdir. Bundan əlavə, bu kateqoriyadan olan məhkumlara azadlıqdan məhrum etmə ən ağır cinayətlərə görə ən son tədbir kimi, eləcə də ətrafdakılar üçün təhlükə törətdikləri halda tətbiq edilməlidir (Qayda 5). Bəzi alimlər qısa cəza müddətinin təyin edilməsi praktikasını genişləndirməyin zəruriliyini qeyd edirlər [4, s. 215-217].

2. Qanunverici uşağın hüquqlarına toxunaraq, ana südü ilə qidalanmanın üstünlüklərinə, müvafiq tibbi qulluğun zəruriyyətinə diqqət yetirməlidir. Sərbəst buraxıldıqdan sonra hamilə və uşağı olan qadın-məhkumlara olan yardım və dəstək göstərilməsi qaydasını müəyyən etmək vacibdir.

3. Hər bir islah müəssisəsində imkan daxilində məhkum qadınlarla uşaqların birgə saxlanılmasını təmin etmək. Bu baxımdan, uşaq evlərinin sayını artırmaq tövsiyə olunur. Xarici təcrübədən, xüsusilə də ana və uşaq evinin koloniyalarda təşkilatına aid alman təcrübəsindən istifadə etmək məsləhətdir. Gələcəkdə bu müəssisələr koloniya-qəsəbələr əsasında yaradıla bilər. Qapalı və açıq böl-

mənin yaradılması vacibdir. Burada qalma şərtləri ev şəraitinə yaxın olmalıdır. Bundan əlavə olaraq, ana və uşaq üçün lazım olan bütün şəbəkələri təchiz, xüsusilə açıq havada oyunlar və fiziki fəaliyyəti üçün otaq hazır olmalıdır. Bununla yanaşı, uşaqlar təcrübəli müəllimlərin nəzarəti altında, mümkünə, anası ilə birlikdə müəssisədən kənara çıxmaq hüququna malik olmalıdırlar. Uşaqların qayğı və tərbiyəsi ilə bağlı anaya kömək etmək üçün sosial-pedaqoji profilli mütəxəssislərin sayını artırmaq: tərbiyəçi, dayə, psixoloq, sosial iş üzrə mütəxəssis. İş üçün sərbəst əməkdaşların cəlb edilməsi mümkündür. Analığın əsasları üzrə tədris proqramları işlənib hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir. Bunun üçün ailə və uşaqlara yardım mərkəzlərinin, tibb mərkəzlərinin təcrübəli mütəxəssislərini cəlb etmək lazımdır.

4. Uşaqla ananın islah müəssisəsində qalma müddətini altı yaşa qədər uzatmaq. Bu təcrübə Almaniyada tətbiq olunur. Qeyd edək ki, cəzanın icrası sahəsində beynəlxalq normativ hüquqi aktlar uşağın valideynini həbsxanada saxlamaq məcburiyyətində qalacağı yaş həddinin yuxarı həddini nəzərdə tutmur. Xüsusilə, məhbuslarla rəftar üzrə Minimum Standart Qaydalarında, Avropa Penitensiar qaydalarında və Bangkok qaydalarında bu məsələyə xüsusi yer ayrılır. Bundan başqa, böyük yaşda uşaqların dövlət uşaq bağçasına yerləşdirilməsi məqsədəuyğundur ki, bu da uşaqların cəmiyyətdə tələsik sosiallaşmasına və uyğunlaşmasına kömək edəcək, ana və uşaq evinin əməkdaşlarının üzərinə düşən yükü azaldacaq [11, s. 132].

Beləliklə, islah müəssisəsində ana və uşağın birgə saxlanma mexanizmini qanunvericiliklə tənzimləmək lazımdır. Burada birgə qalma formaları, qəbul və istisna meyarları, xüsusi otaqlar, zəruri avadanlıqlar, psixoloji-pedaqoji və mənzilməişət şəraiti, xidmət növləri, islah müəssisəsindən kənarda olan təhsil, çoxtərəfli əməkdaşlığın həyata keçirildiyi vətəndaş cəmiyyəti institutlarının (hüquqlar, vəzifələr, məsuliyyət) siyahısı, ana və uşaqlar üçün tibbi xidmət, təhsil və tərbiyə proqramları əks olunmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.-Bakı: 1995-ci il. <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Ailə məəcəlləsi. -Bakı: 1999-ci il. <http://e-qanun.az/framework/46946>
3. Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq konvensiyaların milli qanunvericilikdə təsbiti. E.Süleymanovanın redaktəsi ilə. Bakı: Qanun, 2003, s. 49 .
4. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları: Dərslük. Bakı: Nurlar, 2019, s. 215-217 .
5. Əliyev Ə.İ., Əliyev E.Ə., Məhərrəmov A.A., Məmmədov Ə.Q., Hüseynova F.E. Avropa hüququ. Dərslük. Bakı: Günəş –B, 2016, s. 714 .
6. AdvocAid, United Nations Rules for the Treatment of Female Offenders, 2011. <http://www.advocaidsl.com/wp-content/uploads/2011/03/AdvocAid-Bangkok-Rules-training-booklet-Nov-11.pdf>
7. Justizvollzugsanstalt für Frauen in Vechta. Mutter-Kind-Haus der JVA für Frauen in Vechta. URL: http://www.jva-fuer-frauen.niedersachsen.de/wir_ueber_uns/mutterkindhaus/das-mutter-kindhaus-der-jva-fuer-frauen-in-vechta-89798.html (дата обращения: 19.06.2017).
8. Moller, L., Stover, H., Jurgens, R., Gatherer, A. и Nikogasian, H., eds., Health in Prisons, A WHO Guide to the essentials in prison health («Вопросы охраны здоровья в исправительных учреждениях», Руководство ВОЗ по основным моментам охраны здоровья в исправительных учреждениях), Европейское региональное бюро ВОЗ. – 2007. – с. 27-29.
9. Ветрова И. В., Воробей С. В., Спасенников Б. А. Проблемы медицинской охраны материнства и детства в уголовно-исполнительной системе России // Вестник института: преступление, наказание, исправление. 2014. № 3 (27). С. 22–28.
10. Минимальные стандартные правила обращения с заключенными [приняты на первом Конгрессе ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями 30 августа 1955 г.] Текст // Международная защита прав и свобод человека. Сборник документов. – М.: Юрид. лит., 1990. – с. 302-309.
11. Осинский, И.И. Женщина в тюрьме: научное издание / И.И. Осинский, Н.П. Романова, Л.И. Шиллер. – Чита: ЧитГУ, 2004. – с. 132.

Gunay Hajiyeva**Features of detention and resocialization of women with underage children
in penitentiary institutions of foreign countries****Abstract**

The article analyzes the problems of motherhood and childhood in relation to correctional institutions of foreign countries and suggests the application of recommendations in the legislation of Azerbaijan. Unfortunately, female convicts cannot fully exercise their right to communicate with their children, to participate in their upbringing, and to take care of them. The conditions of correctional institutions in this area in some cases do not meet international standards. This is an issue that depends on the creation of favorable conditions for the upbringing of the child, ensuring his and the mother's health. Special attention is paid to the problem of the joint stay of a convicted mother and child in places of deprivation of liberty. Based on the study of foreign experience in the detention of convicted women and children in penitentiary institutions, a number of recommendations were proposed to improve the penal enforcement legislation of Azerbaijan and the practice of its application.

Гюнай Гаджиева

Особенности содержания и ресоциализации женщин с несовершеннолетними детьми в пенитенциарных учреждениях зарубежных стран
Резюме

В статье анализируются проблемы материнства и детства применительно к исправительным учреждениям зарубежных стран и предлагаются к применению рекомендации в законодательстве Азербайджана. К сожалению, женщины-осужденные не могут в полной мере использовать свое право на общение с ребенком, участие в его воспитании, на уход за ним. Условия исправительных учреждений в этой сфере в ряде случаев не соответствуют международным стандартам. Это вопрос, который зависит от создания благоприятных условий для воспитания ребенка, обеспечения его и здоровья матери. Особое внимание в статье уделяется проблеме совместного пребывания осужденной матери с ребенком в местах лишения свободы. На основе изучения зарубежного опыта содержания осужденных женщин и детей в условиях пенитенциарных учреждений был предложен ряд рекомендаций по совершенствованию уголовно-исполнительного законодательства Азербайджана и практике его применения.

Namiq Kərimov

ADU-nun “Qafqazşünaslıq və Azərbaycan tarixi”

kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

namiq-kerimov-80@mail.ru

mobil: 055-534-91-70

AZƏRBAYCANIN ƏSAS İXRAC NEFT KƏMƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİ İLƏ BAĞLI APARILAN DANIŞIQLAR VƏ YEKUN QƏRARIN VERİLMƏSİ

Açar sözlər: Azərbaycan, neft, kəmərlər, sənaye, iqtisadiyyat**Ключевое слова:** Азербайджан, нефть, трубопровод, промышленность, экономика**Key words:** Azerbaijan, oil, pipeline, industry, economy

Karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin bölgələr dünyanın super dövlətlərinin hər zaman marağını çəkmişdir. Tək ona görə yox ki, həmin bölgələr zəngin enerji mənbələrinə malikdir, həm də ona görə ki, həmin duru və mavi yanacağın hansı ərazidən, hansı marşrutla ötürüləcəyi regionun geoiqtisadi və geo-siyasi vəziyyətinə xeyli təsir etmiş olacaqdır. Bu baxımdan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri də həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır.

Əsas ixrac kəmərinin reallaşması bir neçə mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələ ixrac boru kəmərinin istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi idi ki, bu da özlüyündə geosiyasi və geoiqtisadi məsələləri ehtiva edirdi. İkinci mərhələ lazım olan maliyyə vəsaitinin, kreditörün tapılması idi. Nəhayət üçüncü mərhələ isə kəmərin tikilib istismara verilməsi idi. Göstərilən mərhələlər də özləri də bir neçə mərhələdən keçmişdir və hər birinin öz çətinlikləri vardı.

Neftin hasilatına sərmayə yatırmaqla müəyyən paya malik olmaqla yanaşı, onun nəqli marşrutunun müəyyənləşməsi və bununla əlverişli mövqeyə sahib olmaq uğrunda gizli və açıq mübarizə gedirdi. Fikrimizi təsdiq etmək üçün göstərmək kifayət edər ki, hələ əsas neft müqaviləsi imzalanmadan öncə onun nəqli marşrutlarının müəyyənləşməsi regionda birbaşa marağı olan dövlətlərarası münasibətlərdə mübahisə doğuran məsələlərdən olmuşdur. Neftin hasilatı ilə bağlı danışıqlar-

da iştirak edən “Penzoyl” və “Ramko” şirkətlərinin sifarişi ilə ABŞ-ın “Chilikenni” mühəndis firması tərəfindən kəmərlə bağlı ehtimal olunan marşrutlarla bağlı araşdırmalara başlanmışdır.

1991-ci ildə Azərbaycanın “Azəri” neft yatağının işlədilməsi ilə bağlı ABŞ-ın «AMOKO» və «YUNOKAL», Böyük Britaniyanın «BP» şirkətləri arasında keçirilən tenderin qalibi olan «AMOKO» həm də gələcəkdə müqavilənin şərtlərini və neft kəmərinin çəkilməsi ilə bağlı layihələr hazırlamalı idi [17, 26]

Hələ əsas neft müqaviləsi (Əsrin müqaviləsi nəzərdə tutulur) bağlanmazdan öncə 1992-ci il noyabrın 9-da hasil olunacaq Azərbaycan neftinin daşınması üçün BOTAS, BP, AMOKO, Penzoyl və ARDNŞ arasında Bakıda “İxrac boru kəməri Anlaşma Memorandumu” protokolunun imzalanması [12, 79-81] yuxarıda söylənilənləri bir daha təsdiq etmiş olur. Bundan sonra boru xəttinin keçəcəyi marşrutu müəyyənləşdirmək üçün işçi qrupu yaradıldı.

1992-ci il noyabrın 9-da xarici neft şirkətləri ilə Azərbaycan hökuməti arasında imzalanmış memorandumda göstərilirdi ki, yaradılmış işçi qrupu kəmərin keçəcəyi biləcəyi mümkün marşrutları 3 ay müddətinə araşdırıb rəy versin [3, 20]. 1992-ci il noyabrın 28-də isə texniki və maliyyə məsələləri üzrə iki alt qrup yaradıldı [7] Bunun ardınca işlərin maliyyə və texniki məsələlərini müəyyənləşdirilməsi üçün daha iki alt qrup yaradıldı.

Xəzərin o cümlədən Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının ixracı ilə bağlı mühüm geo-iqtisadi və geo-siyasi maraqları olan dövlətlərdən biri də qardaş Türkiyə Cümhuriyyətidir. Sovetlər imperiyasının dağılması ilə Türkiyə Cümhuriyyəti enerjiyə olan kəskin tələbatının ödənilməsində Xəzərin neft və təbii qaz ehtiyatlarından daha ucuz və uzunmüddətli istifadə ilə enerji təhlükəsizliyinin təmininə çalışırdı. Həmçinin yeni yaranan müstəqil türk dövlətlərinin zəngin enerji ehtiyatlarının qərb bazarlarına daşınmasında əsas tranzit ölkə statusunu qazanmaq istəyirdi. SSRİ-nin dağılması ilə Türkiyə bu siyasətini fəal şəkildə reallaşdırmaq istiqamətində mühüm işlər görməyə başladı. Belə ki, 1992-ci ilin sonlarında Türkiyənin o zamankı xarici işlər naziri Hikmət Çətinin Orta Asiya Respublikalarına olan səfərində adıçəkilən yeni müstəqil türk dövlətlərinin neft və təbii qaz ehtiyatlarının Azərbaycandan keçməklə Türkiyə vastəsi ilə Qərbə daşınması təklifi irəli sürüldü [14, 115]. Həmçinin, SSRİ-nin yeni dağıldığı bir dövrdə iqtisadiyyatları tənəzzülə uğramış və infrastrukturuları dağılmış bu respublikaların daha çox təbii ehtiyatları regionun aparıcı aktoru olmağa çalışan Türkiyə sərmayəsi üçün cəlbedici görünürdü. 1992-ci ilin mayında Aşqabad Zirvə Toplantısında Türkiyənin xarici işlər naziri Hikmət Çətin regionun neft və qaz ehtiyatlarının Türkiyənin Aralıq dənizi limanı olan Ceyhana boru kəməri vasitəsilə nəqli, buradan isə tankerlər ilə istehlak məntəqələrinə daşınmasını təklif etməklə [14, 115]. Ceyhan projesi rəsmən siyasi gündəmə gəlmiş oldu. Artıq bu vaxt Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının çıxarılması və boru xətləri vasitəsi ilə nəqli üzərində “böyük oyun” qurulmağa başlamışdır.

Türkiyənin istifadə etdiyi əsas “kart” Qara dənizi dünya okeanı ilə birləşdirən 27 kilometrlik Bosfor boğazında gəmilərin hərəkət intensivliyinin həddən artıq artması ilə bağlı idi. Məlum olduğu kimi Boğazların hüquqi rejimi 1936-cı ildə qəbul olunmuş Montre konvensiyası ilə tənzimlənir. Montre konvensiyası türk boğazlarını ticarət gəmiləri üçün açıq elan etsə də həmin vaxt il ərzində bu su keçidindən keçən gəmilərin sayı 2000 civarında idi ki, bu da gün ərzində 4-5 gəmi edirdi. [8, 121-169]. 1997-ci ildə isə bu rəqəm ildə 51

minə bərabər olmuşdur ki, bu da hər gün 150 gəminin Bosforu keçməsi demək idi. Belə vəziyyət meqapolis olan, təxminən 15 milyonluq əhaliyə sahib və eyni zamanda unikal memarlıq abidələrinə malik İstanbul üçün ciddi təhlükə mənbəyi hesab olunurdu. Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa və Tengiz-Novorossiysk neft kəmərlərinin işə düşməsi ilə boğazlardan keçən neft tankerlərinin də sayı xeyli dərəcədə artmışdır. Hərçənd ekspertlərin bir çoxu rəsmi Ankaranın təhlükəsizlik məsələlərini qabardıb, əslində boğazları by-pass etməklə əsas ixrac neft kəmərinin öz ərazisindən keçməsinə nail olmaq fikrini səsləndirənlər də, boğazlardan keçən yüklərin çoxunun yanacaq və kimyəvi məhsullar olduğunu xatırlasaq, eləcə də sözügedən su keçidində son illərdə tankerlərin yaratdığı sıxlıq da təhlükəsizlik baxımından xeyli gərginlik yaratmışdır. Bu baxımdan qardaş ölkənin gətirdiyi arqumentləri kənara qoymaq olmaz və onların əndişələri başadüşüləndir. Türkiyənin bütün təbəqələri, siyasi birlikləri boğazlardan keçən yüklərin azaldılmasında həmrəylik göstərirdilər.

Türkiyənin bölgəyə yönəlik enerji siyasətinin əsas məqsədi heç də duru və mavi yanacağa olan tələbatının ödənilməsi deyil, Azərbaycanla yanaşı zəngin Qazaxıstan və Türkmənistan daha sonra isə gələcəkdə İran karbohidrogen ehtiyatlarının Qərbə nəqlində əsas tranzit ölkə olmağı hədəfləməklə Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində əlavə güc qazanmaqdır.

1993-cü ilin avqustunda Türkiyənin baş naziri T.Çillərin Rusiya prezidenti B. Yeltsinə boğazlar və Montre müqaviləsi ilə bağlı 4 maddəlik xəbərdarlıq notasında boğazların əhəmiyyəti, buradan neft və digər yanacaq tərkibli məhsulların daşınmasının artmasının təhlükəli olması, adıçəkilən məhsulların boğazlardan daşınması artacağı təqdirdə Montre müqaviləsinin şərtlərinə yenidən baxılması və bunun müqabilində daha çox hərbi təyinatlı gəmilərin Qara dənizə daxil olması mümkünlüyü öz əksini tapmışdır. Sonuncu məsələ Rusiyanın cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyi üçün xüsusi önəm daşıyırdı.

Türkiyə siyasi dairələrində hesab edirdilər ki, ilkin neftin Rusiya ərazisindən nəqli əsas neftin

də gələcəkdə bu istiqamətdə daşınmasını mümkün edə bilərdi. Bu baxımdan “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində hasil ediləcək ilkin neftin Gürcüstan ərazisindən nəqlini dəstəkləməklə, gələcəkdə həmin xəttin Ceyhana qədər uzadılmasını mümkün sayırdılar.

1995-ci il avqustun 2-də Türkiyədə CHP və DYP -nin koalision hakimiyyəti dönəmində Başbakanlığın tabeliyində “Uluslararası boru xətləri koordinasiya qurumu”nun yaradılması rəsmi Ankaranın Azərbaycan neftinin ixracında əsas tranzit ölkə olma uğrunda mübarizəsini aydın göstərirdi.

1993-cü ilin əvvəllərində Ankarada və kəmərin sonuncu məntəqəsi hesab olunan Ceyhanda danışıqlar davam etdirildi. Danışıqların gedişində mümkün marşrutlar, terminalların texniki göstəriciləri, bir sıra maliyyə və təşkilati məsələlər müzakirə edildi. Danışıqların nəticəsi olaraq 1993-cü il fevralın sonunda xarici şirkətlərlə Azərbaycan hökuməti arasında imzalanmış sənədə əsasən Bakı-Ceyhan xətti bir çox parametrlərinə görə ən mümkün marşrut hesab olundu. Bunun ardınca martın 9-da Azərbaycan neftinin ixracını nəzərdə tutan Bakı-Ceyhan ixrac neft-boru xəttinin ilkin razılaşması imzalandı [10, 36]. Lakin həmin vaxt həm cəbhədə həm də daxildə baş verən hadisələr bu işləri bir müddət arxa plana atmış oldu.

Əsas ixrac neft kəmərinin marşrutunun müəyyənləşdirilməsində Azərbaycan hökuməti ilə ABƏŞ (Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti) arasında da fikir ayrılığı vardı. ABƏŞ rəhbərliyi məsələyə sırf kommersiya baxımından yanaşaraq əsas neftin ixracı üçün Bakı-Novorossiysk xəttinin genişləndirilməsini istəyirdi. Amma BTC Azərbaycan üçün sadəcə iqtisadi layihə olmayıb, strateji bir önəm daşıyırdı. Təsədüfi deyildir ki, baş nazirin müavini və bu məsələlər üzrə məsul şəxs olan A.Şərifov açıq söyləyirdi ki, əgər ABƏŞ və Qərb şirkətləri Azərbaycanla razılığa gəlməsə onda biz onlarsız bu layihəni reallaşdıracağıq.

Əsas ixrac kəmərinin marşrutunun müəyyənləşməsi geosiyasi və geoiqtisadi maraqlar kontekstində kəskin mübarizə şəraitində müəyyənləşəcəkdi. İlk öncə Rusiya Qafqazlarda və ümumilikdə Xəzər regionunda tarixə söykənən həyatı ma-

raqları olan ölkə kimi çıxış edərək mövcud Bakı-Novorossiysk kəmərinin yenidən qurulması ilə onun əsas ixrac kəmərinə çevirmək iddiasında olduğunu bildirdi.

Rəsmi Tehran Əsrin müqaviləsində və digər neft müqavilələrimizdə mühüm paya sahib ola bilməməsini ixrac marşrutlarının öz ərazisindən keçməsinə nail olmaqla kompensasiya etmək istəyirdi. Bakı-İran körfəzi marşrutu ilə Azərbaycan neftinin İranın mövcud Neka-Rey-Tehran kəməri vasitəsilə Bəsrə körfəzinə çıxarılmasını nəzərdə tutdu. Bundan əlavə Ceyhan istiqamətində də İran ərazisinin daha rentabelli olması fars administrasiyası tərəfindən bildirilirdi. Uzunluğu 1300 km olan Bakı-Təbriz-Ceyhan xəttinin maliyyə tutumu 500 milyon dollar həcmində müəyyənləşmişdir. Bu xətlərin məsafə baxımdan qısalığı və adekvat olaraq daha az investisiya tələb etməsi sözügedən marşrutun iqtisadi effektivliyini artırırdı. Həmçinin qeyd etməliyə ki, neft və sıxılmış qaz (LİNG) in daşınmasında mühüm keçid hesab edilən Hörmüz boğazı mühüm üstünlüklərə malikdir. Hörmüz boğazının əhəmiyyətini göstərmək üçün qısaca olaraq qeyd edək ki, dünya dəniz neft və sıxılmış qaz ticarətinin üçdə bir hissəsi bu boğaz vasitəsi ilə həyata keçirilir. Əsas ixrac boru kəməri İrandan keçəcəyi halda həmçinin Naxçıvan ərazisindən də keçməli idi ki, enerji təhcizəti baxımından əziyyət çəkən bu anklav ərazimizin yanacaq problemi geniş ölçüdə həll olunmuş olardı. Fars administrasiyası İran marşrutunun Gürcüstan ilə müqayisədə təxminən 700 km qısa olduğunu bildirməklə bunun da boru xəttinin inşası üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə yükünün xeyli yüngülləşdirəcəyini bildirirdi. Amma İranın Qərb ölkələri, xüsusən də ABŞ ilə məlun gərgin münasibətləri cənub qonşumuzun bu planının reallaşmasına imkan vermədi.

İran istiqamətdə əsas ixrac kəmərinin çəkilməsi mümkünsüz olduğundan əsasən Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa və Bakı-Tbilisi-Ceyhan xətləri üzərində dayanıldı.

1995-ci ilin 4 oktyabrında əvvəlcə Londonda bir araya gələn ABƏŞ üzvləri ilkin neftin Rusiya və Gürcüstan ərazisindən nəql ediləcəyi razılaşmasını mətbuata sızdırdı və ardınca 9 oktyabrda isə ABƏŞ idarə heyətinin Bakı toplantısında il-

kin neftin Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa kəmərləri ilə ixrac edilməsi qərara alındı.

İlkin neftin Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa kəmərləri ilə ixrac edilməsi haqqında qərar verildikdən sonra Avropa dövlətlərinin də Türkiyə ilə kəmərlər məsələsində bazarlıq etmək imkanları artmış oldu. Belə ki, Türkiyəyə təzyiq göstərməkdən ötrü Bakı-Novorossiysk kəmərinin özünü əsas ixrac xəttinə çevrilməsi ilə yanaşı Bakı-Supsa kəmərinin Tiflisdən Supsaya qədər olan hissəsində boruların həcmi 22 inçdən 42 inçə artırılması ilə onun ötürücülük qabiliyyətini xeyli artırmaqla yuxarıda söylədiyimiz missiyanı yerinə yetirə biləcəyini bildirməklə əslində Türkiyədən əlavə güzəştlər əldə edilməsinə çalışılırdı.

Rusiya rəsmiləri xüsusilə Yanacaq və Energetika naziri Boris Nemitsov Bakı-Ceyhanın həddindən artıq bahalı lahiyə olduğunu bildirməklə Şimal boru xəttini əsas ixrac kəməri kimi irəli sürürdü. Bunun üçün kəmərin ötürücülük qabiliyyətinin artırılması və hətta Azərbaycanın tam neftlə təhciz edəcəyi təminatı olarsa paralel ikinci bir kəmərin çəkilməsi mümkünlüyünü bildirirdi. Digər tərəfdən dünya bazarında neftin qiymətinin düşməkdə davamlı olduğu bir şəraitdə Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutunun rentabelli olmayacağı fikirləri də səslənməkdə idi. Xatırladaq ki, müzakirələrin gətirdiyi bir vaxtda neftin 1 barelinin qiyməti 11-12 dollar civarında idi.

Əsas ixrac kəmərinin çəkilməsi müzakirə olunarkən bir xeyli layihələr gündəmə gəlmişdir. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarət idi.

Bakı-Ceyhan xətti-3 ayrı marşrutda təqdim olunurdu. 1. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (1730 km, dəyəri 2,4 milyard dollar). 2. Bakı-Ermənistan-Naxçıvan-Ceyhan (1632 km, dəyəri 958 milyon dollar). 3. Bakı-İran-Naxçıvan-Ceyhan (1677 km, dəyəri 987 milyon dollar). Qeyd edək ki, kəmərin Ermənistandan keçməsi planlaşdırılan marşrutu da 2 formada müəyyənləşdirilmişdir. Birinci Naxçıvan istiqamətində, İkinci isə qərb-Qazax istiqamətində. Ümumiyyətlə əsas ixrac kəmərinin Ermənistan ərazisindən keçməsi layihəsi Ermənistanla yanaşı ABŞ və Fransa siyasi dairələrində də səslənməkdə idi. Yerevan “Ermənistanqazlayihə” institutunun fikrincə Bakı-Ermənistan-Naxçıvan-Ceyhan marşrutu Bakı-Tbilisi-

Ceyhan ilə müqayisədə daha üstündür. Bu isə birincinin tikintisi üçün daha az investisiya tələb etməsində özünü göstərirdi. Baxmayaraq ki, hər iki istiqamətdə arzu edilən kəmərin uzunluğu demək olar ki, eyni məsafədə idi [9, 24]. Ermənistan siyasi dairələrində və eləcə də xaricdə yaşayan erməni siyasi birliklərində əsas ixrac kəmərinin mütləq reallaşacağına şübhə yeri qalmadıqda onlar kəmərin Ermənistan ərazisindən keçməsinin effektivliyi haqqında fikirlər səsləndirməyə başladılar. Mənzil qərarı Moskvada yerləşən “Morqan Stenli-ənd Ko-inkorporeytid” neft şirkətinin erməni direktoru Royr Simonyan tərəfindən hazırlanan layihədə BTC-nin 443 km-dəki məsafəsindən (yəni Qazax rayonunun Böyük Kəsik kəndi ərazisindən) Ermənistan istiqamətində 170 km uzunluğunda əlavə bir qol ayrılması təklif edilirdi [17, 95]. Qeyd etmək lazımdır ki, əsas ixrac kəmərinin marşrutu müzakirə olunarkən Avropa dövlətlərinin Türkiyə ilə tranzit tariflərinin aşağı salınması və digər məsələlərdə bazarlıqları fonunda Türkiyə dairələrində də kəmərin Ermənistan ərazisindən keçməsi variantı da müzakirə olunurdu. Hətta bəzi ekspertlər bir az da qabağa gedərək kəmərin Ermənistan ərazisində keçməsinə Dağlıq Qarabağ münafiqəsinin həllinə böyük ölçüdə aydınlıq gətirəcəyini qeyd edirdilər.

İlkin neftin ixracı üçün Şimal marşrutu təsdiq edildikdən sonra Rusiya bu xətti gələcəkdə əsas ixrac kəmərinə çevirmək uğrunda mübarizə aparırdı. Xüsusilə Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən Qarabağ yatağının işlənməsində LUK-oyl şirkətinin böyük paya sahib olması sözügedən yataqdan hasil olunacaq neftin məhz Bakı-Novorossiysk kəməri ilə gələcəkdə nəqlinin nəzərdə tutulması müəyyən mənada onun (Bakı-Novorossiysk kəməri nəzərdə tutulur) əsas ixrac kəmərinin “ön ayağı” hesab edirdi. Amma, Qarabağ yatağından gözlənilən qədər neft hasilatı mümkün olmadığından LUK-oyl şirkəti geri çəkilməli oldu. Rusiyanın bütün söylərinə rəhbərlik edən Bakı-Novorossiysk kəməri həm iqtisadi, həm də təhlükəsizlik baxımından əsas ixrac kəməri ola bilməzdi. Rusiya BTC-yə alternativ olaraq Burqas-Aleksandropolis boru xəttinin çəkilməsi ideyasını irəli sürmüşdür. Xatırladaq ki, Burqas limanı Qara dənizin Bolqarıstan sahilində yerləşir, Aleksandropo-

lis isə Yunanıstanın Adriatik dənizi limanıdır. Bu layihələr Xəzərin həm Azərbaycan, həm də Qazaxıstan sektorlarında neft hasilatının artması və onların Novorossiysk limanına, oradan isə boğazlar vasitəsilə dünya bazarına çıxarılmasına qarşı Türkiyənin təzyiqlərindən qurtarmaq üçün Rusiya tərəfindən dəstəklənirdi Türkiyənin İstanbul boğazlarının hər gün artmaqda olan neft və LNC formasında qaz daşımaları üçün təhlükəli hala gəlməsi bildirişlərinə qarşı Rusiya boğazları by-pass edəcək yeni nəqliyyat marşrutları axtarışında ortaya çıxan layihələrdən biri də **Burqaz-Dedeağaç neft kəməri projesi**dir. Layihə ilk dəfə 1993-cü ildə

Rusiya neftinin boğazlardan yan keçməklə daşınması ilə bağlı Yunanıstan, Bolqarıstan və Rusiya arasında danışıqlar gedişində ortaya çıxmışdır. [16, 842]. Adıçəkilən dövlətlər arasında 1995-ci ildə imzalanan müqavilə əsasında Rusiyanın Novorossiysk limanından neft tankerlərlə Bolqarıstanın Burqaz limanına daşınmalı buradan isə 279 km uzunluğunda Yunanıstanın qərbi Trakiya vilayətində yerləşən Dedeağaç limanına çəkiləcək boru xətti ilə nəql edilməli idi. [4]. Həmin vaxt layihənin təxmini maliyyə dəyəri 700 milyon dollar dəyərində hesablanmışdır.

Burqaz-Dedeağaç neft kəməri projesi.

Mənbə: <http://www.novinite.com/articles/137911/Russia+Determined+to+Build+Trans-Balkan+Pipe,+Cut+Costs>,
(Erişim: 31.08.2014)

Kəmərin illik nəqliyyat gücünün 35 milyon ton olması nəzərdə tutulurdu. 2007-ci il mart ayının 15-də Afinada Rusiya, Bolqarıstan və Yunanıstan rəsmiləri arasında kəmərin inşası ilə bağlı müqavilə imzalanmışdır. Artıq bu vaxt layihənin maliyyə xərcləri 1 milyard dollar həcmində qiymətləndirilirdi. Yunan iqtisadçıları layihənin ölkənin iqtisadi və geosiyasi çıxarılı baxımından olduqca əhəmiyyətli hesab edirlər. Hət şeydən öncə bu bir enerji mərkəzi olma yolunda rəsmi Afina tərəfindən atılmış ilk böyük addım idi və

çəkilməsi planlaşdırılan digər neft-qaz kəmərlərinin ön ayağı hesab edilirdi. İkinci bir tərəfdən iqtisadi böhran yaşanan Yunanıstanda bu əlavə xarici kapitalın ölkə ərazisinə cəlb edilməsi baxımından da maraq kəsb edirdi. Bununla yanaşı, kəskin maliyyə resurslarına ehtiyac duyan Afina üçün tranzit taariflərindən büdcəyə konkret daxilolmalar aspektindən də layihə faydalı hesab olunurdu. Yeri gəlmişkən bildirək ki, ilkin mərhələdə büdcəyə illik 35 milyon avro, ikinci etapda isə bunun illik 50 milyon avro olacağı proqnozlaşdı-

rılırdı[4]. Bu layihə həmçinin Xəzər neftinin boğazlardan yan keçməklə daşınmasında Samsun-Ceyhan projesi ilə kəskin rəqabətdə olmuşdur. Yunan tərəfinin bütün imkanlardan istifadə etməklə layihənin reallaşmasına çalışmasına baxmayaraq Bolqarıstan parlamenti iqtisadi və ətraf mühitlə bağlı qayğılarını əsas gətirərək layihədən çəkiləcəklərini bildirmişdir. 2013-cü ilin martında Bolqarıstan rəsmən projədən çəkildiklərini bildirsə də, Yunanıstan hələ də müxtəlif təzyiqlər vasitələrindən istifadə edərək Bolqarıstanı yəni-dən razı salmağa çalışmaqdadır. [6].

Boğazlardan yan keçməklə neft daşımalarını həyata keçirmək üçün Rumıniyanın Qara dəniz sahilindəki Köstence limanından Serbiya, Sloveniya və Xorvatiyadan keçməklə İtaliyanın Adriatik dənizi sahilindəki Tirst limanına qədər boru xəttinin çəkilməsi də zaman-zaman müzakirə edilmişdir. Novorossiyskdən Köstence limanına neft yükləri tankerlərlə gətirilməli idi. Adıçəkilən kəmərin illik nəqletmə gücü 40 milyon ton, maliyyə xərcləri isə 1 milyard 200 milyon dollar həcmində dəyərləndirilirdi. Bu layihə də həyata keçməmiş olaraq qalır.

Qazaxıstan və ümumilikdə Xəzər neftinin Avropa bazarlarına daşınmasında Ukrayna da aktiv rol oynamaq istəyir. Ukrayna Türk boğazlarından yan keçməklə **Odessa-Brody-Qdansk boru xəttini** təklif etmişdir. Təklif olunan xəttin Odessa-Brody hissəsinin tikintisi 2000-ci ildə tamamlanmışdır. İkinci mərhələdə xəttin “Drujba” neft kəməri ilə birləşməsi planlaşdırılmışdır. Belə olduğu halda Supsa və Novorossiysk limanlarından bu xətt vasitəsilə ildə 40 milyon neft daşınması mümkün ola bilər.

Rusiyanın adıçəkilən kəmərin reallaşması ilə məqsədi tək Türkiyədən yan keçməklə neftin öz nəzarətində daşınmasını reallaşdırmaq deyil, daha dərin və strateji yönümlü idi. Belə ki, Rusiya Avropanın enerji təhlükəsizliyində Türkiyənin əsas tranzit ölkəyə çevrilməsini istəmir, özünün həm əsas hasilatçı, həm də tranzit ölkə statusunu qorumaqla, hətta gücləndirməklə inhisarçı bir mövqeyə sahiblənmək istəyirdi. Həmçinin, Türkiyənin əsas enerji tranziti ölkəsinə çevrilməyə imkan verməməklə onun Avropa İttifaqına daxil olmaq imkanlarını da zəiflətmək bu planda yer almaqda

idi. Digər tərəfdən isə Balkanlarda itirilmiş nüfuzu bərpa etmək baxımından da bu kəmərin əhəmiyyətli ola bilərdi. Rusiya sözügedən neft kəmərinin çəkilməsini Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirmək, ABŞ və Avropa ilə strateji əlaqələr yaradılmasında əsas faktor kimi qiymətləndirirdi. Rusiyanın bu məsələdə təzyiqlər vasitələrindən biri də Xəzərin həll edilməmiş hüquqi statusu məsələsi idi. Azərbaycanın həyata keçirdiyi enerji siyasətini əngəlləmək üçün Rusiya erməni ünsürlərini silahlandırmaqla Dağlıq Qarabağda vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.

Nəhayət uzun sürən danışıqlardan sonra-26 aprel 1998-ci ildə Trabzon şəhərində Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentlərinin görüşündə əsas ixrac kəmərinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan olması haqqında razılığa gəldiyi və siyasi qərarın verilmiş olduğu bildirildi [15, 25].

1998-ci ilin oktyabrında Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradılmasının 75 illiyinə həsr olunmuş təməndə Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Özbəkistan prezidentlərinin, eləcə də ABŞ energetika nazirinin iştirakı ilə əsas ixrac kəmərinin-Bakı-Tbilisi-Ceyhan istiqamətində çəkilməsinə tərəfdar olan 6 maddədən ibarət “Ankara bəyannaməsi”ni imzalandı[14, 126]. Uzun sürən gərgin geoiqtisadi, geosiyasi mübarizənin sonunda, nəhayət 1999-cu il oktyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Zirvə Toplantısında 1990-cı illərin əvvəllərindən danışıqlar aparılan əsas ixrac kəməri-BTC-nin reallaşması haqqında Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Respublikaları arasında saziş imzalandı.[2]. Saziş preambula, 10 maddə və əlavə kimi qəbul edilmiş tranzit əraziyə malik olan ölkələrin hökumətləri ilə əsas ixrac boru kəməri iştirakçıları arasında bağlanmış sazişdən və digər əlavələrdən ibarətdir. I maddədə sazişdə istifadə olunan anlayışlar, II maddədə qarşılıqlı bəyanat, təminat və öhdəliklər öz əksini tapıb. III maddə ilə boru kəmərlərinə çıxış və təhlükəsizlik problemləri tənzimlənir. IV maddədə texniki, ekoloji və təhlükəsizlik normaları təsbit olunmuşdur. V maddədə vergi məsələləri, VI maddədə müqavilənin institusional realizə mexanizmləri, VII maddədə əlavə təminatlar məsələsi, VIII maddədə sazişin qüvvəyəminmə, yarana biləcək mübahisələrin həlli mexanizmləri, IX maddədə depozitlər, X

maddədə isə qoşulmalar əksini tapmışdır [11, 392]. Həmçinin, burada gələcəkdə Qazaxıstan neftinin də bu kəmərlə vasitəsi ilə nəqli barədə Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və Qazaxıstan Respublikaları arasında “İstanbul bəyannaməsi” imzalandı. Bəyannaməni imzalayan dövlətlər bu kəmərin tam inşa olunub başa çatması üçün lazım olan dəstəyi göstərəcəklərinə söz vermiş olurdular. Ümumilikdə İstanbulda 4 müqavilə bağlandı ki, bunlar da aşağıdakılardır: Hökumətlərarası anlaşma, Keçiş (tranzit) ölkələri anlaşması, Ev sahibi ölkələr anlaşması və Hökumətlər zəmanət anlaşması. Burada həmçinin Türkmənistan təbii qazının Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə vasitəsi ilə nəqlini nəzərdə tutan deklorasiya da Saparmurad Niyazov, Heydər Əliyev, Eduard Şvarnadze və Süleyman Dəmirəl arasında imzalanmış oldu. Bundan əlavə Azərbaycan qazının da Türkiyə bazarına və Türkiyə vasitəsilə digər bazarlara nəqlini nəzərdə tutan Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Respublikaları arasında “Qarşılıqlı anlaşma memorandumu” imzalandı [14, 128]. İmza törəninin əvvəlcə Türkiyənin sabiq prezidenti Fəxri Korutürkün adını daşıyan gəmidə keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin həmin gün dənizdə hava şəraitinin əlverişsiz olması səbəbi ilə mərasim Çırağan sarayında keçirildi. Əsas ixrac kəmərinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu ilə çəkilməsi haqqında qərar qəbul edildikdən sonra mühüm problemlərdən biri layihənin reallaşdırılması üçün maliyyə mənbələrinin tapılması, texniki-kommersiya və tranzit tariflərinin razılaşdırılması məsələləri idi. Konsorsium üzvləri hələ əsas ixrac kəməri haqqında son qərar verilməzdən öncə BTC-nin bahalı bir layihə olduğu və kommertsiya baxımdan özünü doğrultmayacağı fikirlərini səsləndirirdi. ABƏŞ-in hesablamalarına görə kəmərin tikintisi 3,7 milyard dollara başa gələcəkdir [1, 491] ki, bu da həmin vaxt neftin dünya bazarında-

kı bir barelinin qiymətinin 11-16 dollar civarında müəyyənlişməsi ilə və əlavə olaraq təklif olunan tranzit tariflərinin də baha olması şəraitində iqtisadi baxımdan effektiv hesab olunmurdu. Azərbaycan tərəfinin hesablamalarına görə isə kəmərin inşası xərcləri 2,4 milyard dollar qiymətləndirilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, konsorsium tərəfindən BTC-nin bahalı və kommertsiya baxımından effektiv olmaması kimi qiymətləndirilməsi kəmərin inşası üçün lazım olan maliyyə mənbəyinin tapılması üçün də əngəllər yarada bilərdi. Azərbaycan hökuməti isə qətiyyətlə bildirirdi ki, əgər ABƏŞ BTC-nin reallaşmasında maraqlı deyilsə omda bunu ABƏŞ-siz həyata keçirəcəkdir. BTC Azərbaycan üçün tək iqtisadi bir layihə deyil, həm də geosiyasi və geostrateji ünsürləri özündə ehtiva edən bir kəmərlər idi.

Beləliklə aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində hasil olunacaq əsas neftin ixracı marşrutunun müəyyənlişdirilməsi həm regional, həm də super güclərin kəskin geo-iqtisadi və geo-siyasi mübarizəsi nəticəsində gedirdi. Əsas ixrac kəmərinin keçdiyi ölkələrə yalnız iqtisadi dəyərlər deyil, təhlükəsizlik və digər mühüm üstünlüklər qazandırdığından onun istiqamətinin müəyyənlişməsi gizli və açıq mübarizə ilə müşayiət olunurdu.

Nəticə

Beləliklə aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində hasil olunacaq əsas neftin ixracı marşrutunun müəyyənlişdirilməsi həm regional, həm də super güclərin kəskin geo-iqtisadi və geo-siyasi mübarizəsi nəticəsində gedirdi. Əsas ixrac kəmərinin keçdiyi ölkələrə yalnız iqtisadi dəyərlər deyil, təhlükəsizlik və digər mühüm üstünlüklər qazandırdığından onun istiqamətinin müəyyənlişməsi gizli və açıq mübarizə ilə müşayiət olunurdu.

Ədəbiyyat:

1. Алиев. И.Г. «Каспийская нефть Азербайджана», Москва.”İzvestiya”, 2003. 710 s.
2. Azərbaycan qəzeti 20 oktyabr 1999-cu il
3. Azərbaycanın neft və qaz kəmərləri sistemi. Azərbaycanın Neft Sənayesi üzrə İnformasiya və Resurs Mərkəzi (Tərtibatçı müəlliflər Muradov A, Hüseynov M, Məmmədli İ, Xalidbəyli E, Əbusəttar Ş), Bakı, 2006, 83 s

4. “Αγωγός Πετρελαίου «Μπουργκάς-Αλεξανδρούπολη»”, ΗΣημασία του Έργου, Υπουργείο Ανάπτυξης, 15.03.2007, http://www.minpress.gr/minpress/en/enhmerwtiko_entypo_mproyrgas.pdf, Erişim: 05.08.2014
5. Baloğlu Mutlu Hüseyin oğlu BTC boru kəmərinin Türkiyənin sosial iqtisadi inkişafına təsiri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2016, 144 s. s. 69.
6. “Bulgaristan Meclisi'nden Burgaz-Dedeağaç Petrol Boru Projesine Ret”, *Azınlıkça on-line* 08.03.2013, <http://www.azinlikca.net/bati-trakya-haber/bulgaristan-meclisi-burgaz-dedeagac-petrol-boru-hatti-ret-03082013.html>, Erişim: 31.08.2014
7. Cümhuriyyət gazetesi 2005 15 avqust
8. Doğru. S Türk Boğazlarının Hukukî Statüsü : Sevr ve Lozan'dan Montrö'ye Geçiş. Çağ Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Mersin, Türkiye): 2013, Cilt: 15, Sayı: 2, s. 123-169,
9. Əliyev M.Ə. Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasının strateji problemləri. İqtisad elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2003, 153 s.
10. Gül. A. Gül. A. Y. Avrasya boru hatları və Türkiyə. İstanbul, “Bağlam” 1995, 275 s
11. Xəlilov Q. Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyinin beynəlxalq hüquq və dövlət daxili qanunvericilik problemləri. B, “Elm və Təhsil”, 2009, 392 s
12. Kərimov N.Ə. Azərbaycan neft sənayesində müstəqilliyimizin ilk illərində (1991-1993). AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix institutu, “Tarix və gerçəklik” jurnalı 2014 № 2. s 76-86
13. Mehdiyev Ə. “Əsrin müqaviləsi”: Azərbaycanın neft strategiyasının təməl daşı. B, 2014, 245 s.
14. Məmmədov N. E. Müasir Türkiyənin neft problemi. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı. 2006, 146 s
15. Nəsirov. E. Q. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr. 1991-1999-cu illər”. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 1999, 104 s
16. Papaspanos. J “Caspian energy Geopolitics: The Rise and Fall of Burgas-Alexandroupoli”, *Research Paper No. 148*, Research Institute for European and American Studies, December 2010.
17. Tağıyev. C. O. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan nefti və neft kəmərləri. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı. 2003, 170 s
18. The Economist 11 november 1992
19. Utku Kırıldökme “Enerji köprüsü ölkə” olma yolunda Yunanıstanın politikası. Bu metn 23-24 Eylül 2014 tarixlərində Koceli Universitetində düzenlenen “Uluslararası Enerji ve Güvenlik Kongresi” başlıklı konfereansta sunulan tebliğdir. s. 840-854.

Керимов Н.А.

**Переговоры по определению основного экспортного нефтепровода Азербайджана
и выдача окончательного решения**

Резюме

Из исследования ясно, что определение экспортного маршрута основной нефти, которая должна быть добыта в рамках «Контракта века», было результатом напряженной геэкономической и геополитической борьбы как региональных, так и сверхдержав.

Направление основного экспортного трубопровода сопровождалось тайной и открытой борьбой, так как оно приносило не только экономические дивиденды, но также безопасность и другие важные преимущества странам, через которые он проходил.

Karimov N.A.

**Negotiations on the determination of the main export oil pipeline of Azerbaijan
and the issuance of a final decision**

Summary

Thus, it is clear from the research that the determination of the export route of the main oil to be produced under the “Contract of the Century” was the result of intense geo-economic and geo-political struggle of both regional and superpowers.

The direction of the main export pipeline was accompanied by a secret and open struggle, as it brought not only economic dividends, but also security and other important advantages to the countries through which it passed.

Zahid Məmmədov

UNEC-in Elmi fəaliyyətin təşkili və idarə edilməsi departamentinin direktoru, iqtisad elmləri doktoru, professor, əməkdar müəllim

Hikmət Eyvazov

DİN-in Polis Akademiyasının

“Elmi-tədqiqat və redaksiya-nəşriyyat” şöbəsinin rəisi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, polis polkovniki

Şəfa Əliyev

Sumqayıt Dövlət Universitetinin professoru, iqtisad elmləri doktoru

Ferruh Tuzcuoğlu

Türkiyə Cümhuriyyəti Sakarya Universitetinin Dövlət idarəetmə kafedrasının professoru

MODERN ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ ELMİ FƏALİYYƏT: YENİ ÇAĞIRIŞLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Açar sözlər: ali məktəblər, tədqiqat mərkəzləri, ali təhsil sistemi, elmi fəaliyyət, tədqiqat universiteti.

Ключевые слова: университеты, исследовательские центры, система высшего образования, научная деятельность, исследовательский университет.

Key words: universities, research centers, higher education system, scientific activity, research university.

Giriş

Müasir dövrdə təhsilin iqtisadi həyatda artan rolu Azərbaycanda prioritet istiqamət kimi bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılmasını və insan kapitalının inkişafına dövlət dəstəyinin davam etdirilməsini, ümumən ölkədə ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliyi artırılmasını müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli edir. İnkişaf etmiş ölkələr davamlı və uğurlu iqtisadi tərəqqiyə məhz ali təhsil sisteminin beynəlxalq standartlar səviyyəsinə yüksəldilməsi sayəsində nail olmuşlar.

Elmin inkişafı Azərbaycanda dövlət siyasətinin mühüm prioritet sahələrindən biridir. Qloballaşma dövründə bilik cəmiyyətinin çağırışlarına cavab olaraq elm-tədqiqatlara əsaslanan iqtisadiyyatın for-

malaşdırılması Azərbaycanın mövcud intellektual potensialının qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini meydana çıxarır.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin ali təhsil sistemində radikal transformasiyalar müşahidə olunur. Bunların mahiyyəti universitetlərin innovasiyalı inkişafda və iqtisadi artımda həlledici rolunu ilə bağlıdır. Bu isə universitetlərin sosial-iqtisadi funksiyalarının dəyişməsi deməkdir: artıq ənənəvi olan təhsil və elmi missiyalarla yanaşı, sürətlə inkişaf edən iqtisadi fəallıq sferasının yaranmasıdır. Bu çərçivəyə texnologiyaların işlənməsi və transferi, akademik elmin məhsullarının kommersiyalaşması və bazara çıxarılması, yeni bizneslərin yaranması və nəhayət, gəlir əldə etmək məqsədilə ƏM-in idarə olunması daxildir.

Azərbaycan elminin və onun nailiyyətlərinin rəqabətə davamlılığı dünya birliyi ölkələri sırasında texnoloji baxımdan mövqə tutması elmi-pedaqoji və təhsilin səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Təcrübə göstərir ki, təbii sərvətlərin bolluğu dövlətin inkişafının əsas göstəricisi deyil, başlıcası, bu sərvətlərin cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi olan insan kapitalına çevrilməsini təmin etməkdir. Bu, indiki mərhələdə ali təhsil sisteminin ən zəruri vəzifəsidir. ABŞ, Yaponiya, Cənubi Koreya və digər inkişaf etmiş ölkələr malik olduqları maddi

resurslardan daha çox təhsil sisteminin yetişdirdiyi insan kapitalından böyük gəlirlər əldə etmişlər.

Biliklər iqtisadiyyatına əsaslanan indiki inkişaf xüsusən də ali təhsil sistemində elmi potensialın və alimlərin elmi yaradıcılığının stimullaşdırılmasını, elmi məhsulların kommertsialaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu mənada universitet alimlərimizin nüfuzlu elmi bazalarda indeksləşən jurnallarda keyfiyyətli elmi məqalələrlə dərc olunması və onlara olan istinadlar ali təhsilin ciddi keyfiyyət göstəriciləridir.

Qarşıya qoyulan əsas hədəf ali təhsilin məzmununda elmi fəaliyyətin dəstəklənməsindən ibarətdir. Eyni zamanda, professor-müəllim heyətinin, tədqiqatçıların və təhsilalanların dünyanın yüksək reytingli elmi jurnalları, konfrans materialları və monoqrafiyaları barədə elmi məlumatlara çıxışının təmin olunması, nüfuzlu elmi jurnallarda məqalə sayının artırılması, alimlərimizin imic və reputasiyasının gücləndirilməsi və ən əsası, Azərbaycan elminin dünya səviyyəsində mövqeyinin Elmi-ictimai tədqiqatların metodologiyasının yeniləşməsinə, yeni metodoloji nümunələrin yaranmasına böyük ehtiyac duyulur. Universitetlərdə bilik istehsal olunur və burada istehsal edilən biliklər ictimaiyyətin hüquqi, sosial-iqtisadi qərarlarına ciddi təsir göstərir. Məhz buna görə də, Qərbi universitetlərdə sosial elmlərin nümayəndərini «düşüncə fabrikalari (think tanks) və ya “düşüncə polisi” olaraq adlandırılırlar [15, 2020].

Universitetlərin tarixi inkişafı

Klassik universitet dedikdə, adətən, təsəvvürlərdə uzun illər ərzində toplanmış, saxlanılmış və universal liberal bilik ötürmək qabiliyyətinə malik olan universitet nəzərdə tutulur. Bu ideyanın inkişafı və institusional formalaşması XIX-XX əsrlərdə ali məktəb modelləri formasında inkişaf etmişdir. Məsələn, liberal təhsil modeli, yaxud Britaniya internat tipli model, daha sonralar isə ABŞ-da Çikaqo modeli, Fransada “Böyük məktəb” modeli diqqət çəkmişdir. Onların hər biri öz qarşısına bir vəzifə kimi cəmiyyətin elit mədəni və intellektual təbəqəsini formalaşdırmağı qoymuşlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Böyük məktəb” modeli və liberal model dünya səviyyəsində tanınmağa nail ola bilməmişdir. Belə ki, bu məktəblərdə

ciddi tədqiqat işləri yox idi, buna görə də intellektlərə elitar və legitim şəkildə təsir etmək imkanları az idi. Avropada təhsil məkanı ilə bağlı mübahisələrdə islahatlar modeli alman universiteti qalib gəldi, Məsələn, XIX əsrdə dünya səviyyəsində alman universitet elmi böyük nailiyyətlər əldə etmişdi və bu proseslər XX əsrin 30-cu illərinin axırına kimi davam etmişdir.

XIX əsrdə alman islahatçılarının fəaliyyəti nəticəsində yeni universitet ideyası, yəni neoklassik universitet ideyası formalaşmışdır. Alman ənənəsində çoxlu sayda görkəmli müəlliflər olsa da, W. Humboltun adı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki o, nəzəriyyətçi olmaqla bərabər, həm də təcrübəçi idi. Berlin Universiteti Prussiya Elmlər Akademiyasının bazasında 1810-cu ildə onun xüsusi əməyi və ideyası əsasında yaradılmışdır. Bundan sonrakı illərdə isə Berlin Universitetinin bazası və nümunəsi əsasında Almaniyanın və digər ölkələrin universitetləri modernləşmişdir.

Qumboldtun universitet ideyasının əsasında elmin institusional inkişafı və alman xalqının mənəviyyatının inkişafı yer almışdır. Belə ki, həqiqət elmi yolla axtarılmalıdır. Buna görə də universitetin mühüm vəzifələrindən biri elmi tədqiqatlar olmalıdır. Biliklərin verilməsi və həqiqətə nail olunmasında bacarığın formalaşması sonrakı mərhələdə insanların mənəvi baxımdan inkişafını təmin edir.

Beləliklə, klassik (orta əsrlər) universitetlərdə - yeni bilik istehsal olunmur, elmi tədqiqat işləri aparılmır. Əsas məqsəd keçmişin biliklərini qorumaq və ya kilsə doktrinlərini öyrətmək idi. Yəni müzakirə etdilər, amma heç bir şey kəşf etmədilər.

Tədqiqat universiteti - təhsilalanların düşüncələrində elmi nəzəri fikirlərin canlanması və elmin əsas qanunlarını diqqətə almaları mövzusunda onları cəsarətləndirmək üçün bu biliklərin necə kəşf edildiyini örnəklərlə açıqlamaqdır. Tədqiqat universiteti—elmi fəaliyyətlə tədris prosesinin real inteqrasiyası əsasında elm və təhsil fəaliyyətini eyni dərəcədə səmərəli həyata keçirən, qabaqcıl elmi tədqiqatlar aparın, keyfiyyətli elm, tədris mühitini təmin edən, yüksək elmi-pedaqoji kadr potensialına malik olan ali təhsil müəssisəsi və ya elm-təhsil mərkəzləridir.

Innovasiyayönlü universitet, yəni universitet və biznes əməkdaşlıq tipli təşkilatlarda isə elmi

tədqiqatların, biliklərin kommersiyalaşdırılması təmin olunur. Təhsil-elm-innovasiya üçbucağında elm əsas təşkil edir və elmi fəaliyyətin formal xarakterdən, mücərrəd məzmunundan xilas edilməsi, eləcə də universitetlərdə elmi fəaliyyətin idarə edilməsinə ənənəvi yanaşmanın dəyişməsi zərurəti yaranır. Universitetlər təhsil-elm-istehsal üçbucağı prizmasından qiymətləndirilir. Cəmiyyətdə artıq birmənalı olaraq qəbul edilir ki, praktika ilə əlaqəsi olmayan elm, elm və praktika ilə əlaqəsi olmayan təhsil, təhsil və elmlə əlaqəsi olmayan

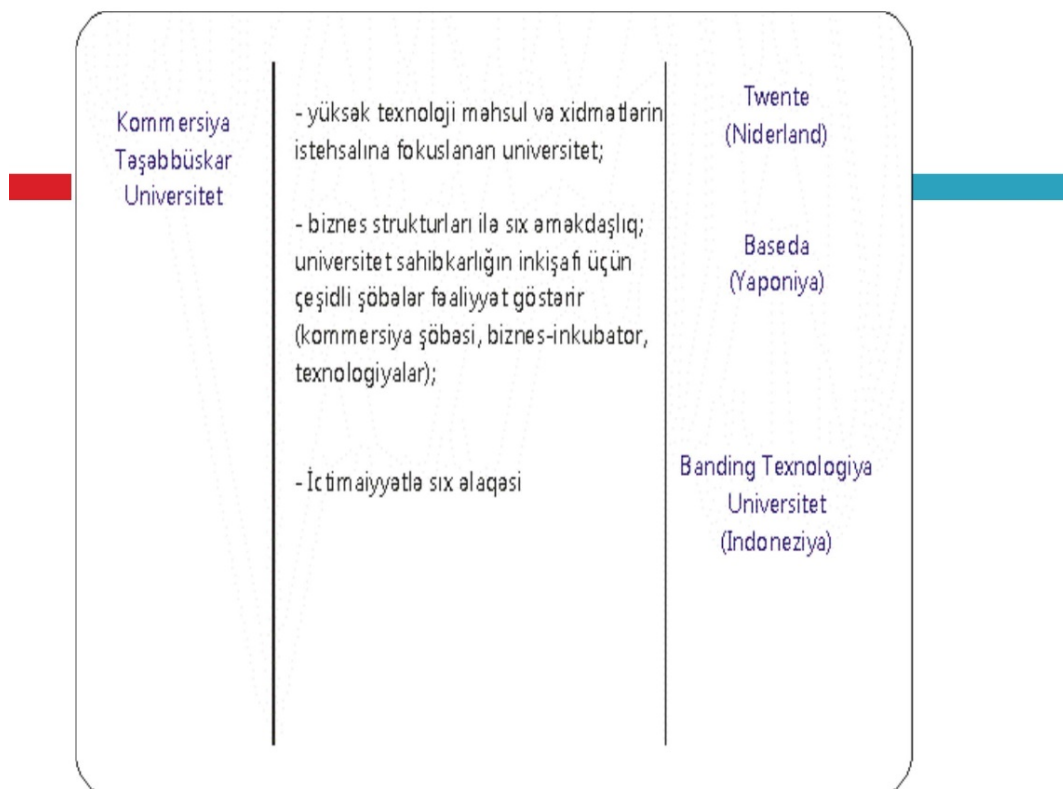
biznes mümkün deyil.

“Hal-hazırda ABŞ-da əksər aparıcı sənaye sahələrinin formalaşmasının 80%-dən çoxu universitetlərinə icad edilən yeniliklərlə bağlıdır” [17. (2019)].

Beləliklə, müasir universitet elmtutumlu texnologiyalar və innovasiyalar yaradır, sənaye ilə sıx əməkdaşlıq edir, biliklərə əsaslanan məhsul istehsalçısına çevrilir, əmək bazarı üçün yeni iş yerləri təklif edir, texnoparklar, startaplar vasitəsilə real bazarda biznes subyekti qismində

Tədqiqat Universitetlərinin klassifikasiyası

Orietasiya	Əsas xarakteristikası	Örnekler
Tədqiqat Universiteti	<ul style="list-style-type: none"> - yeni biliklərin generasiyasına fokuslanmaq; - ənənəvi akademik təşkilati struktur (kafedra, fakultə) - Universitet mülkiyyətində iri tədqiqat institutları fəaliyyət göstərir; - kənarından iri məbləğdə qrant alır, - tədqiqat işlərinin nəticələri kommersialaşdırılır. - tədqiqat mərkəzlərində fəaliyyət göstərən transfer mərkəzləri 	<p>Stenford Universiteti (ABŞ)</p>
Texnoloji Təşəbbüskar Universitet	<ul style="list-style-type: none"> - tətbiqi elmə fokuslanıb; - tətbiqi tədqiqatlara uyğun şirkətlər əməkdaşlığı; - ixtisaslaşmış tədris proqramları, biznes strukturları ilə bərabər hazırlanan ixtisasartırma kursları; - regionun həyatında aktiv iştirakçı 	<p>Yoency (Finlandiya)</p> <p>Universitet (Belçika)</p> <p>Humburg Texnologiyası Universiteti (Almaniya)</p>
İnnovasiya Təşəbbüskar Universitet	<ul style="list-style-type: none"> - biznes üçün innovasiya xidmətlər fokuslanıb; - strukturu dayanıqlı bazarın davranışına adekvat cavab verir; - biliklərin transformasiyası, klaster akademik fəaliyyəti 	

Universitetlərin professor-müəllim heyəti istənilən sahədə elmi araşdırmalar həyata keçirə bilər və onların nəticələrini nəşr etmək imkanına malikdir. Ancaq, bu müstəqillik dövlətin varlığına və müstəqilliyinə və bütünlüyü əleyhinə ola bilər və qəbul edilməzdir.

Müasir ali məktəblərin missiyası

Müasir universitetin missiyası – sürətli dəyişikliklər şəraitində necə yaşamaq sualına cavab tapmaq, pragmatik yanaşmaları müəyyənləşdirmək, bazar iqtisadiyyatı şəraitində insan həyatının bütün sahələrinə aid problemləri öyrənmək, cəmiyyətin sürətli diferensiasiyasını izləmək, araşdırmaq və bu proseslərdə ali təhsil müəssisəsinin xüsusi yerini tapmaqdan ibarətdir.

Müasir çağırışlar və informasiya erasında universitetin əsas missiyalarını R. A. Barnett belə umimiləşdirir [6,1999]:

– özünün kommunikasiya imkanlarını geniş-

ləndirmək, fənlərarası inkişafı təmin etmək, mədəniyyətlərarası dialoqu genişləndirilmək, bu proseslərə yeni iştirakçıları cəlb etmək, kritik düşüncənin formalaşdırılmasına nail olmaq;

– fənlərarası tədqiqat metodologiyasını inkişaf etdirməli və təhsil sahəsinin bütün agentlərinə tədqiqat prosesində iştirak üçün eyni şəraiti yaratmaq;

– təhsil sahəsi agentlərinin sosial quruluşunu formalaşdırmaq və onların yeniliklərə hazırlığını təmin etmək;

– təhsil sahəsi agentlərini yeni biliklərlə təmin etmək, bacarıq və yeniliyi inkişaf etdirmək, qeyri-müəyyən situasiyalarda qeyri-standart yeni qərarların verilməsi bacarığını aşılamaq.

Modern universitetlər həm tədqiqat, həm də tədris prosesini həyata keçirən araşdırma müəssisələridir. Universitetlər elmi bilikləri öyrənmək arzusunda olanlara çatdırıran və elmi araşdırmaları fasiləsiz davam etdirən elmi mərkəzlərdir.

Mənbə: Zahid Məmmədov. Universitetlərin elmi fəaliyyətində yeni trendlər: Beynəlxalq təcrübə və UNEC reallığı // UNEC –də elm aylığı: məruzə və çıxışlar. Bakı: “İqtisad universiteti” nəşriyyatı, 2020. S 52.

Universitetlərin inkişafı ilə bağlı yeni paradimlər

Dünya səviyyəli universitetlərdə dövlət statusuna və ya özəl sektora aid olmalarından asılı olmayaraq, dünyanın ən yaxşı tədqiqatçıları işləyir və müxtəlif ölkələrdən ən yaxşı tələbələr təhsil alırlar; onlar beynəlxalq mühitdə baş verən hadisələrə və tendensiyalara, çağırışlara uyğun hərəkət edir və bunları nəzərə alırlar; onlar yorulmadan dünya səviyyəli aktual problemlərin həllinə çalışır və başqa təşkilatlarla fəal şəkildə əməkdaşlıq edirlər.

Müasir dövrdə universitetlərin inkişafı ilə bağlı Cəmil Səlminin konsepsiyası daha çox məzmunlu hesab olunur və universitetlərin inkişafı ilə bağlı 3 əsas əlaməti fərqləndirir[7, 2009]:

- 1) istedadlıların cəmlənməsi (müəllimlər, tələbələr və inzibatçılar arasında);
- 2) resursların bolluğu (maliyyə və infrastruktur);

3) çevik idarəetmə (idarəetmədə sərbəstlik, innovativ qərarlar və bürokratik baryerlərin yoxluğu).

Bu qeyd olunanlar üç əsas həlledici funksiyada özünü göstərir: 1) yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması; 2) elmi tədqiqatlar və 3) cəmiyyətin rifahı.

Yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması ilə bağlı qeyd etmək mümkündür ki, dünya səviyyəli universitetlər kadr ehtiyatlarının yaradılmasına səy göstərir, bununla da dünyanın ən istedadlı və güclü kadr ehtiyatını formalaşdırmış olurlar, eyni zamanda milli və qlobal səviyyədə bu sahədə ən mühüm resursları təmin edirlər.

Elm tədqiqatlarına gəlcə isə dünya səviyyəli universitetlər ən qabaqcıl tədqiqatlarla məşğul olur və müasir dövrün ən yaxşı kəşflərinə səy göstərir, bununla da beynəlxalq səviyyədə bu sahədə mühüm vəzifələri yerinə yetirməklə, bəşəriyyətin rifahını yaxşılaşdırırlar.

Nəhayət, dünya səviyyəli universitetlər insanlıq naminə global problemlərin kompleks həlli istiqamətində töhfələr verirlər və bütün dünyada davamlı inkişafa, bəşəriyyətin inkişafına təkan verirlər.

Dünya səviyyəli universitetin yaradılmasına beynəlxalq təcrübədən yanaşdıqda üç əsas strategiya fərqlənir:

1) potensialı mövcud olan bir neçə universitetlərin səviyyəsinin artırılması və onların qabaqcıl təhsil müəssisəsinə çevrilməsi;

2) bir neçə universitetin birləşməsi nəticəsində yeni universitetin yaradılması, dünya səviyyəli universitetə xas olan sinergetik inkişafın (effektin) yaradılması;

3) sıfırdan başlayaraq yeni universitetin yaradılması.

Bu üç strategiyanın hər birinin öz üstünlükləri və çatışmayan cəhətləri vardır.

Universitetlərdə tədris prosesinin qarşısında yeni çağırışlar

1. Devid Koen «Ловушки преподавания» əsərində yazır: «Burada bizim qarşımızda mahiyyətə iki vəzifə dayanır. Birincisi, elə etmək lazımdır ki, tələbələr bilikləri sadəcə istehlak formasında qəbul etməsinlər və onları mənimsəyərək öyrənsinlər. İkincisi, feedback-i artırmaq və daha da rəngarəng etmək lazımdır, tələbələr və müəllimlər arasında əlaqə və əks-əlaqə olmalıdır. Tələbələr sərbəst fəaliyyət istiqamətinə stimullaşdırmaq lazımdır» [8, 2017].

2. Tələbələr müzakirələrin aktiv iştirakçısı olmalı və onlar düşünərək öyrənməlidirlər. Lakin ictimai və sosial elmlər üzrə kimsə kitab oxumursa, onu nəyəyə və necə öyrətmək olar? Bu isə adi mövzular deyil, əksinə müzakirəyə və düşüncəyə əsaslanan mövzulardır. Ancaq müasir tələbələr elmi və tədris əhəmiyyətli kitablardan az istifadə edir. Əgər elmi kitab mütaliə etmirsə, deməli, müvafiq mövzunun quruluşunu izah edə bilməyəcəkdir.

3. Professor və ya lektor tədris prosesində apardığı elmi –tədqiqat işləri ilə tələbələri tanış etməlidir. Başqalarının hazırladığı dərslərdən dərslər demək tələbələrin diqqətini yayındırır. Professor dərslərdə öz elmi fəaliyyəti haqqında, yəni apardığı

tədqiqatın müzakirəsini təşkil etməlidir. Özünün tədqiqatlarını tələbələrin ictimai müzakirəsinə təqdim etməyənlər heç bir halda yaxşı lektor və ya müəllim ola bilməz.

4. Tələbələrə akademik bacarıqlar yeni formada öyrədilməlidir. Bu bacarıqlar çoxməzmunludur və kritik düşüncəni formalaşdırır, səmərəlidir, həm də mühüm problemləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

5. Düşüncənin Google –laşdırılması. Biz artıq həqiqətən beynin vasitəsilə yox, Google –un köməyi ilə fikirləşirik. Ən başlıcası, internet tənqidi düşüncəni söndürür və o bu cür fikirləşməyi öyrətmir. Tənqidi düşüncəni kitablar öyrədir, bunun üçün keçmiş bilik sisteminin meyarları, o cümlədən ensiklopedik biliklər daha çox önəmlidir. İnternet bilikləri və informasiyanı kifayət qədər sadələşdirir və həzm etmək üçün asanlaşdırır, nəticədə, insanı tənqidi düşüncədən məhrum edir. Hamı çalışır ki, nə isə asan və daha gözə soxulan ideyaları, frazaları və nəzəriyyəni önə versin və onun köməyi ilə izah etsin. Bu məsələ təkcə müəllimlər üçün yox, həm də cəmiyyət üçün xarakterikdir.

6. Vəziyyət həm də onunla kəskinləşir ki, müasir dünyada universitetlər bilik üzərində “in-hisarını” itirməkdədirlər. E.Tofflerə görə informasiya erasında çoxlu sayda bazar strukturları öz hakimiyyətini itirir və dünyanın yenidən bölüşdürülməsi başlanır [Тоффлер, 2009]. Bu tezis daha çox universitetlər üçün qəbul olunandır. Belə ki, orta əsr universitetləri dövründə onların çoxlu sayda imtiyazları var idi: əgər kimsə bilik almaq istəyirdisə yalnız onların yanına getməli idi (professorlar, kitablar, kitabxanalar, laboratoriyalar).

Professorlarla tələbələr arasındakı münasibətlərdə “monoloq” formatı ikincilərdə psixoloji komplekslər yaradır. Bundan əlavə, tədqiqatlar göstərir ki, lektora qarşı münasibətlərdə qıcıqlanmalar artmaqdadır və onlar bu münasibətlərdən yorulurlar. Belə ehtimal olunur ki, tələbə üzərində ağır çəkili fiqurun “asılması” ona əlavə psixoloji təsir göstərir; stulda əyləşən adam daha yaxşı qəbul olunur. Bu halda, lektorun “danışan başı” tələbələr üçün canlı insan kimi daha üstün hesab olunur.

Müasir gənclər yaşlı nəsillə qarşısında müəyyən

ənənəvi münasibətləri transformasiya etdiklərinə, onlar saatlarla abstrakt izahlara qulaq asmaq istəmirlər, onlara lektorla canlı əlaqə lazımdır. C.Barberin qeyd etdiyi kimi bu gün tələbələr dənizə tələb edir, mühazirələr yox. Müasir insanın yetkin ağı mühazirələrin ləng prosedurlarına qarşı etiraz edir. Mühazirələrin başqa bir xüsusiyyəti də odur ki, bu üsul yeni biliklərin ötürülməsi üçün rahat bir forma deyildir və kifayət qədər prinsipial olaraq texnoloji nöqsanlara malikdir. Söhbət ondan getmir ki, böyük auditoriyada kiməsə materialları tez mənimsəyir, digərləri isə bunu ləng qəbul edir. Lektor müəyyən tempə çıxış edir, dinləyicilər isə, adətən, üç qrupa bölünür: 1) bəzilərinə bu qane edir; 2) Bəziləri mühazirənin bütün müddəalarını mənimsəməyi çatdırmır; 3) Mövzunun zəif tempdə aşılması kimlərə səbəb olur.

İnsanların temperamentləri və koqnitiv bacarıqları bərabər olmadığına görə hamıdan biliklərin ötürülməsi istiqamətində vahid tempin sərgilənməsini tələb etmək doğru olmaz, həm də bu hal dinləyicilərin bir hissəsində əks effekt verəcəkdir. Buna görə də sərbəst şəkildə evdə və ya kitabxanalarda materialların öyrənilməsi daha rahatdır, yəni hər bir insan özü üçün rahat olan oxuma tempini seçir.

Bu gün universitetlərdə professorların mühazirələri əvvəlki dövrdə olduğu qədər dəyəərə malik deyil, bu mühazirələrdə deyilənlərin hamısını sərbəst şəkildə internetdə oxumaq mümkündür. Universitet kitabxanaları da qiymətdən düşmüşdür, çünki burada da internet öndədir və tələb olunan materiallar operativ şəkildə internetdən tapılır. Universitetlərin istehsal strukturlarından ayrı düşməsi də professorları darıxdırıcı və maraqsız etmişdir. Bütün bunlara əlavə olaraq, hər yerdə professorların gəlirləri azalmaqdadır. Yada salaq ki, orta əsrlərdə Alman professorlarının gəlirləri o səviyyədə idi ki, belə bir söz gəzirdi: “O, professor kimi yaşaya bilər” [4, 2015].

Ali məktəblərdə elmi fəaliyyətin məqsəd və vəzifələri

Müasir universitetlərdə elmi fəaliyyətin idarə edilməsi sistemi bu prioritet istiqamətləri əhatə edir: Elmi fəaliyyətin təşviqi sisteminin idarə edilməsi; Elmi araşdırma layihələrinin idarə edil-

məsi; Universitet-biznes və ya real sektor əməkdaşlığının idarə edilməsi; Tədqiqat mərkəzləri, institutlar və onların idarə edilməsi; Real və virtual araşdırma laboratoriyalarının idarə edilməsi; Texnologiyaların transferinin idarə edilməsi; Elmi jurnal və nəşr fəaliyyətinin idarə edilməsi; Elmi fəaliyyətdə akademik etik prinsiplərin təmin olunmasının idarə edilməsi və elmi fəaliyyətin ölçmə və qiymətləndirmə sisteminin (elmmetriya) idarə edilməsi.

Konkret elmi nəticə necə əldə olunur? sualı olduqca düşündürücüdür. Adətən, bu suala cavab ictimaiyyətə böyük əhəmiyyətli elmi tədbirlərdə məruzələr və onların müzakirəsi zamanı məlum olur. Birinci, dərc etmə – məruzənin tezisləridir. Növbəti mərhələdə tədqiqat dərinləşdikcə məruzə məqaləyə çevrilir və hər hansı bir tematik topluda və ya elmi jurnalda dərc olunur. Birinci halda ideyanın tez yayılması daha çox diqqət çəkir, belə ki, tematik toplu faktiki olaraq kollektiv monoqrafiyaya çevrilir və qrup şəklində tədqiqatçıların əldə etdikləri nəticələri özündə əks etdirir. Növbəti mərhələ isə jurnalda dərc olunma və ya monoqrafiyanın buraxılması ilə yekunlaşır və bu mərhələnin bitməsi baş verir. Yaxşı monoqrafiya – bir neçə məqalələrin (elmi nəticələrin) mexaniki birləşməsindən ibarət deyildir, elmi nəticələri özündə əks etdirən əsərdir. Dərslinin yaradılmasında isə daha çox geniş yayılan və istifadə olunan, o cümlədən tədris prosesinə daxil edilən materiallara üstünlük verilir.

Beləliklə, elmi nəşrlərin təbii zənciri bundan ibarətdir: məruzələrin tezisləri; tematik toplular; monoqrafiyalar; dərslilər. Bu halda konfransların materialları, məqalələr toplusu, monoqrafiyalar, dərslilər, başqa sözlə, dərc olunanların əsas kütləsi (elm və texnikanın inkişafına yönəlmiş) inkar olunur. Konfransların materiallarına, yəni ideyaların ilk dəfə dərc olunduğu nəşrlərə daha çox əhəmiyyət verirlər.

Müasir dövrdə elmi fəaliyyətin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi proseslərini həyata keçirən inzibatçılar, əsasən, nəşr sayı və elmi jurnallarda istinad edilmələrindən istifadə edirlər. Bizim fikrimizə, elmi işçilərin və kollektivlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi çox ciddi ekspertizaların nəticəsi əsasında aparılmalı və elmi nəticələrin

publik olaraq müzakirəsindən sonra həyata keçirilməlidir. Elmi jurnallarda dərc olunanlar və istinadların sayına görə hesablanan elmmetrik göstəricilər yalnız məlumat – yardımçı rolunu oynaya bilər. Məsələn, 1995-ci ildə fiziologiya və tibb üzrə Nobel mükafatı almış Modern ali məktəblərin məqsədi öyrətmək deyil, öyrənmək olmalıdır. Öyrənməsini bilməyən ali məktəblər, öyrədən müəssisə də ola bilməz, yəni özü öyrənməyinin, başqasını öyrədə bilməsi mümkünsüzdür. Qlobal səviyyədə patentləşdirmə işlərinin icmalından belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, biotexnologiyalar sahəsində elmi tərəqqinin mühərriki kimi firmalar yox, məhz universitetlər çıxış edir.

Müasir universitetlərdə elmi fəaliyyət üç məqsəd naminə inkişaf edir:

1. Araşdırma yolu ilə bilik istehsal olunur. Universitet insan biliyinin gücü çərçivəsində olan hər şeylə maraqlanır və tədqiq edir;

2. Araşdırma tədris prosesində istifadə edilərək gələcək nəsilləri bilikli hazırlayır;

3. Cəmiyyətin və xüsusulə də, əmək bazarının ehtiyacına uyğun keyfiyyətli kadr və ya mütəxisslər hazırlayır [14,2020].

Beləliklə, «bu gün dünyada ictimaiyyətin və iqtisadiyyatın ehtiyaclarına universitetlərin elmi-tədqiqatları cavab verir mi?» mövzusu ən çox müzakirə edilən mövzular sırasında yer alır və məqalədə bu suallara cavab axtarılır.

Elmi fəaliyyətin beynəlmilləşməsi və ingilis dili

Xarici kolleqalar ilə əməkdaşlıq etmək müasir dünyada universitetlər üçün beynəlmilləşmənin inkişafında aparıcı fəaliyyət istiqamətidir. Onların əksəriyyəti birgə tədqiqat proqramlarını reallaşdırmağa, ikili diplom proqramlarının təşkilinə, həmçinin xarici təşkilatların fəaliyyəti ilə bağlı digər partnyor əlaqələrin inkişafına, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdən olan universitetlərlə əlaqələrin təşkilinə böyük əhəmiyyət verirlər.

Beynəlxalq Universitetlər Assosiasiyasının hesabatına görə dünya üzrə tədqiqatlarda iştirak etmiş 782 universitetdən 64 %-i xarici universitetlərlə birgə proqramlar üzrə partnyorluq, 80 %-i isə ikili diplom proqramları üzrə əməkdaşlıq edirlər. Bütün təhsil sistemində getdikcə daha sürətlə

ingilis dilində tədris və təhsil populyarlıq qazanmaqdadır. Universitetlərdə ingilis dilinin tədrisinin tətbiq olunması 4 mühüm amillə və əsaslarla izah olunur:

1) yerli məzunların işə düzəlməsi imkanlarının genişlənməsi;

2) beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi;

3) əlavə gəlirlərin əldə edilməsi;

4) milli və beynəlxalq səviyyədə fəaliyyətin genişləndirilməsi.

Bu amillər bir-birilə kifayət qədər əlaqəlidir:

İngilis dilində tədris və təhsil (*English Medium Instruction*, EMI) – əksər qeyri-ingilis dilli ölkələrdə ali təhsilin beynəlmilləşməsinin bir əlamətidir. Tələbələrin ingilis dilini öyrənməsini təşkil etmək yolu ilə tədrisən tədrisin və təhsilin ingilis dilinə keçidi, akademik fənlərin ingilis dilində öyrənilməsi və tədrisi baş verir.

Təhsilin beynəlmilləşməsi şəraitində bir çox universitetlər institusional səviyyədə öz missiyalarını “qlobal səlahiyyətlərlə” “dünya vətəndaşı”nın hazırlanmasında görürlər.

Aparılan tədqiqatlar universitetlərdə 6 mühüm beynəlmilləl istiqaməti aşkarlamağa imkan vermişdir:

1) inzibati rəhbərliyin və strukturun yenidən qurulması;

2) müəllim heyətinin təkmilləşdirilməsi;

3) beynəlxalq təhsil proqramlarının yaradılması;

4) tələbələrin akademik mobilliyi;

5) distant təhsil;

6) əməkdaşlıq və partnyorluq.

Bunlardan üçünə – müəllim heyətinin təkmilləşdirilməsinə, tələbələrin akademik mobilliyinə, əməkdaşlıq və partnyorluq problemlərinə bu məqalədə yer verilir.

İngilis dilinin geniş istifadə edilməsi həm də elmi metodologiyada, dərc olunmalarda öz təsirini göstərir. Sosial elmlər istiqamətində, yəni mədəni və milli reallıqların vacib olduğu elm sahələrində bu məsələ xeyli aktualdır, başqa sözlə, ingilis dilini zəif bilən alimin tədqiqatlarının mükəmməl olacağına inam azdır. Ona görə də elmi sahələrin nümayəndələri ingilisdilli akademik arenada nəşr olunan elmi jurnalların redaktorlarının və nəşriyyatların maraqlarına səbəb ola biləcək tədqiqat mövzularına daha çox üstünlük verməyə

məcburdurlar.

Başqa bir problemi humanitar və sosial elmlərə daha çox aid etmək olar. Belə ki, ingilisdilli beynəlxalq jurnallarda çoxlu sayda dərc olunma yarışına məcbur qoşulduqlarından, alimlərin əhəmiyyətli bir hissəsi yerli mətbuatda və elmi jurnallarda az dərc olunur, bu isə ictimai diskussiyanın inkişafına mənfi təsir göstərir. Məsələn, Niderlandda beynəlxalq dərc olunmalar probleminə qarşı mübarizə aparılan araşdırmalarda bu məsələlərə diqqət yönəldir. “Beynəlxalq ali təhsil” jurnalının 88-ci buraxılışında Akiyesi Yonedzava yazır ki, Yaponiyada ingilis dilində işlərin az olması humanitar və sosial elmlərin inkişafına mane olur. O hesab edir ki, ingilis dilinin humanitar və sosial elmlərdə monopoliyasının saxlanması az ehtimal olunan və arzu olunmayandır, belə ki, bu elmlərin əsasında çoxdillilik və çoxmədəniyyətlik əsas şərtidir.

Dünya universitetlərində ingilis dilinin sürətlə yayılması, o qədər də hiss edilməyən digər bir problemin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. İngilisdilli ölkələrdən olan tələbələr artıq başqa dillərə və onların öyrənilməsinə maraq göstərmirlər. Onlar əmindirlər ki, hansı ölkədə olmalarından və oxumalarından asılı olmayaraq, ingilis dilində dənəcəqlər və ünsiyyətdə olacaqlar. Bu səbəbdən, kursların da sayı azalmaqdadır, həmçinin dünya mədəniyyətinin və sivilizasiyanın öyrənilməsi üzrə kurslara da maraq azalmışdır. Nəticədə, ingilisdilli ölkələrdən olan tələbələr digər dünya ölkələrinin dilləri və mədəniyyətləri haqqında çox zəif bilgiyə malikdirlər.

“İngilis imperializmi” adlanan bu problemin sadə həlli demək olar ki, yoxdur. İnkər etmək olmaz ki, hazırda ingilis dili dünya elm və təhsilində hökmranlıq edir, eyni zamanda dünya alimlərinin və tələbələrinin formal və qeyri-formal ünsiyyətlərində əsas yeri tutur. Ümumən universitetlərdə təhsil proqramları üçün dil seçərkən ona çəkilən xərcləri və verə biləcəyi nəticələri ciddi şəkildə anlamaq və təhlil etmək zəruridir.

Ali təhsil sistemində istifadə olunan ingilis dili bu sahədəki siyasətə ciddi təsir edir. Belə ki, ABŞ və Böyük Britaniya, həmçinin digər ingilisdilli ölkələr özlərinin güclü resursları sayəsində və elmi kommunikasiyaları hesabına ali təhsil siste-

mində aparıcı mövqedə möhkəmlənmişlər. Bundan əlavə, dünyada nüfuzlu elmi jurnalların əksəriyyəti ABŞ-da nəşr olunduğundan bu ölkənin tədqiqatçıları və alimləri böyük üstünlüklərə malikdirlər. Bunun əsas səbəbi ekspert qiymətləndirməsi sisteminin əsas hissəsinin ABŞ-da yerləşməsi və bu mühitdə daha yaxşı məqalələrin hazırlanmasının, elmi metodologiyanın inkişaf etdirilməsinin təmin olunmasıdır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi beynəlxalq səviyyədə və təhsil sistemində ingilis dili əhəmiyyətli səviyyədə fransız, alman və ispan dillərini sıxışdırmışdır, artıq bu dillərdən istifadəyə müraciətlər sürətlə azalmaqdadır. Hazırda beynəlxalq akademik cəmiyyətdə ingilis dilinin əsas akademik dil kimi qəbul edilməsinə şübhə qalmamışdır. Milli akademik sistemlər ingilis dilinin tətbiqini beynəlmilləşmə və rəqabət mühitində mühüm amil kimi qəbul edir, “dünya səviyyəsi” standartlarına çatmaqda bunu vacib sayırlar. Ona görə də ingilis dilinin dominantlığı və dünya elmində hegemonluğu, akademik sistemdə əsas yer tutması, başqa dillərdən istifadə edən alimlər və tədqiqatçılar üçün böyük çətinliklər yaradır.

Dünyada təbiət elmləri və humanitar elmlər üzrə jurnalların əksəriyyəti ingilis dilində nəşr olunur və bunların redaktorlarının, həmçinin müəlliflərinin də əksəriyyəti ingilis dilli ölkələrin professorlarıdır. Bu səbəblərdən dünyada akademik internet saytlarının və elmi şəbəkələrin əksəriyyəti ingilis dilində fəaliyyət göstərir. Multimilli nəşriyyat və media kompaniyaları, o cümlədən Springer və Elsevier, demək olar ki, özlərinin akademik materiallarının hamısını ingilis dilində nəşr edirlər. Onlar yaxşı başa düşürlər ki, alıcıların əksəriyyətinə məhz ingilis dilində jurnallar, kitablar, həmçinin internet məhsullar gərəkdir. Buna görə də, dünya universitetləri stimullaşdırıcı tədbirlər görürlər ki, onların professorları öz məqalələrini nüfuzlu jurnallarda dərc etdirləsinlər. Çünki çox sayda qeyri- ingilis dilli nəşrlər beynəlxalq meyarlar və tələblərə cavab vermir, bu isə alimlərin elmi fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Ona görə də, daha yüksək karyera arzusunda və məqsədində olan alimlər beynəlxalq səviyyədə nüfuzlu hesab olunan elmi jurnallarda nəşr olunmağa can atırlar. Bu isə bir çox hallarda müxtəlif sə-

bəblərdən mümkün olmur. Buna görə də tədqiqatçılarımız və alimlərimiz elmi axtarırlarının nəticələrini öz fəaliyyətini beynəlxalq səviyyəli nüfuzlu nəşrlərin meyarlarına uyğunlaşdıraraq milli elmi jurnallarda da çap etdirə bilərlər.

Qeyd edilənləri prioritet qəbul edən Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini elmi-tədqiqat kontekstində elm və təhsilin inteqrasiyası təşkil edir [24, səh.12].

DİN-in Polis Akademiyası ali və əlavə təhsil proqramlarını həyata keçirən, fundamental, nəzəri-metodoloji, pedaqoji-metodiki və tətbiqi elmi tədqiqatlar apararaq xüsusi təyinatlı dövlət ali təhsil müəssisəsidir. Akademiyanın elmi-tədqiqat işləri cəmiyyətimizin bütün sahələrində, o cümlədən təhsil, elm, qanunvericilik yaradıcılığı, hüquq-mühafizə fəaliyyəti və s. sahələrdə milli dəyərlərə və beynəlxalq standartlara müvafiq olaraq həyata keçirilən proqram səciyyəli islahatların tələblərinin, DİN-in normativ aktlarının, Polis Akademiyasının Elmi Şurasının qərarlarının icrasının təmin edilməsinə yönəlmiş illik iş planı əsasında akademiyanın struktur qurumu olan Elmi-tədqiqat və redaksiya-nəşriyyat şöbəsi tərəfindən təşkil edilir.

Elmi-tədqiqat işinin əhəmiyyəti yalnız pedaqoji prosesə xidmətlə məhdudlaşmır, bu iş yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasına da kömək edir. Çünki, əməkdaş tədris etdiyi və ya çalışdığı sahəyə yaradıcı yanaşaraq psixoloji cəhətdən təkmilləşir, elmi-pedaqoji təfəkkür daha da formalaşır, hadisə və faktları təhlil etmək, qruplaşdırmaq, ümumiləşdirmək, nəticə çıxarmaq qabiliyyətləri isə daha da sürətli inkişaf edir. Tədqiqatçı-müəllimdə intensiv formalaşan bu cür təfəkkür qabiliyyətləri pedaqoji prosesdə özünü göstərir, onun səviyyəsini artırır və tədris zamanı tədricən təhsilənlərin təfəkkürünə yüklənir. Bu da təhsilənlərin fənləri yaxşı səviyyədə mənimsəməsində, bilik və bacarıqlara mükəmməl yiyələnməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir.

Polis Akademiyasının professor-müəllim heyəti dövlətin, cəmiyyətin maraq dairəsinə xidmət edən elmi araşdırmalar aparır, bu araşdırmaların nəticələri təhsildə və təcrübədə elmi əsaslarla tətbiq edilir, eyni zamanda qanunvericilik aktlarının tək-

milləşdirilməsinə, yeni dövlət proqramlarının qəbuluna xidmət edir. Ali təhsil müəssisələrində, o cümlədən akademiya müəlliminin apardığı elmi-tədqiqat işi əsas etibarilə bu və ya digər elm sahəsi üzrə dissertasiyaların müdafiəsi ilə nəticələnir. Elmi dərəcəni alan müəllimin müdafiə etdiyi sahə üzrə bir mütəxəssis kimi elmi ictimaiyyət dairəsində adının tanınması onda qürur hissəsinin yaratdığı qədər də məsuliyyətini xeyli artırır, o daha da səmərəli fəaliyyət göstərməkdə maraqlı olur. Bu da ali təhsil müəssisələrində aparılan elmi-tədqiqat işinin yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasına xidmət etməsi ilə nəticələnir.

Elmi-tədqiqat işi akademiyanın fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi onun rəhbər və professor-müəllim heyətinin xidməti vəzifəsidir. Polis Akademiyasının elmi potensialını onun əməkdaşları təmsil edir. Hazırda akademiya 2000 nəfərdən artıq əyani və qiyabi təhsilənlərin təlim-tərbiyəsi və təhsili ilə məşğul olan müəllimlərin 16 nəfəri (onlardan: 11-i hüquq, 1-i fizika-riyaziyyat, 1-i filologiya, 1-i siyasi elmlər, 2-si tarix elmləri üzrə) fəlsəfə doktoru, 1 nəfəri hüquq elmləri doktoru, eyni zamanda 1 nəfəri professor, 12-si isə dosent olmaqla elmi-pedaqoji fəaliyyəti həyata keçirirlər. Hal-hazırda akademiyanın 17 əməkdaşı fəlsəfə doktorluğu, 4 əməkdaşı isə elmlər doktorluğu üzrə elmi-tədqiqat işi üzərində çalışırlar.

Uğurlarımızdan biri də akademiya magistratura və doktorantura pillələrinin yaradılmasıdır. Magistraturanın ilk buraxılışını fərqlənmə diplomu ilə bitirən məzunumuz Akademiyada elmi və pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. Eyni zamanda Akademiyanın 12 doktorantı elmi-tədqiqat işi aparır, onlardan 4-ü akademiyanın əməkdaşlarıdır.

Polis Akademiyasında aparılan elmi-tədqiqat işinin əsas hissəsi fənn proqramlarının tərtib edilməsinə, dərsləklərin hazırlanmasına, dərslər vəsaiti və metodiki göstərişlərin yazılmasına, pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarının və inkişafedici imkanlarının üzə çıxarılması üzrə tövsiyələrin tərtib edilməsinə, habelə təlim və tərbiyə proseslərinin uzlaşdırılması üzrə təkliflərin verilməsinə həsr olunmuşdur.

Polis Akademiyasında professor-müəllim heyəti tərəfindən fənlərin didaktik təminatının zənginləşdirilməsi daim diqqət mərkəzində saxlanılmış-

dir. Fundamental tədqiqatların səviyyəsi və əsas istiqamətləri üzrə tədrisin müasir tələblər səviyyəsində qurulması və fənlərin didaktik təminatının zənginləşdirilməsi məqsədilə akademiyanın professor-müəllim heyəti tərəfindən bu günə kimi 200-dən çox fənn proqramı, 10 dərslük, 100-dən çox dərs vəsaiti, 40-dan çox mühazirələr toplusu, 50-yə yaxın sxemlər albomu və 100-dən çox tədris-metodik vəsait, praktikum hazırlanaraq təhsilalanların istifadəsinə verilmişdir. Eyni zamanda akademiya əməkdaşları 3 kommentariyanın həmmüəllifi, 10-a yaxın monoqrafiyanın müəllifidir. Onu da qeyd etmək ki, bəzi vəsaitlər təkmilləşdirilərək təkrar nəşr edilmişdir. Qeyd edilən vəsaitlərin 200-dən çoxuna Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən qrif verilmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, həmin vəsaitlərdən akademiya ilə yanaşı, respublikanın və eyni zamanda MDB-nin ali təhsil müəssisələrində tədris olunur.

Akademiyanın professor-müəllim heyəti tərəfindən hazırlanmış tədris resursları 150.000-dən çox fondu olan 1921-ci ildə təşkil olunmuş akademiyanın kitabxanasının zənginləşməsinə və oxuculara xidmət edir.

Akademiya aparılan elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinə əsasən əməkdaşlar tərəfindən son illər ərzində 300-dən çox respublika, xarici ölkələrin mətbuatında (onlardan 5 məqalə nüfuzlu jurnalda) 50-dən çox elmi məqalə, respublika daxili 50-yə yaxın və xarici ölkələrdə isə 20-dən çox elmi tezis nəşr olunmuşdur. Akademiya əməkdaşları tərəfindən, həmçinin birgə müəllifliklə tədqiqat aparılaraq yüksək standartlar səviyyəsində son illər ərzində 20-dən çox elmi məqalə və elmi məruzələr hazırlanıb dünyanın aparıcı nəşrlərində çap edilmişdir.

Akademiya əməkdaşları mütəmadi olaraq xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələri və elmi mərkəzlərində təcrübə mübadiləsinə cəlb olunur, birgə vəsaitlərin hazırlanmasında və məqalələrin yazılmasında iştirak edirlər. Bu cür əlaqələrin qurulması fənlərin təhsil resursları ilə zənginləşdirilməsində və qarşılıqlı olaraq ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyi ilə müqayisəli təhlilində öz müsbət təsirini göstərməkdədir.

Bu məqsədlə akademiya illik elmi plan əsasında tədris, metodik, elmi-tədqiqat və analitik-in-

formasiya fəaliyyətini planlaşdırır və təşkil edir, respublikanın digər təhsil, elmi müəssisə və təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir, iclaslar, seminarlar, konfranslar, simpoziumlar, olimpiadalar, müsabiqələr, sərgilər keçirir və onların işində iştirak edir.

Akademiyanın elmi fəaliyyətinin təkmilləşməsi və genişlənməsində keçirilən tədbirlərin, xüsusilə də beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfransların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, təhsil müəssisələrinin beynəlxalq aləmdə tanınmasına təsir göstərən amillərdən biri də onların beynəlxalq səviyyəli elmi-praktiki konfransları təşkil etməsi, eyni zamanda bu kimi konfranslarda iştirak etməsidir. Təhsil sisteminin Avropa məkanına inteqrasiyası həmin dövlətlərin bu sahədəki təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi günün tələblərinə çevrilmişdir. Artıq akademiya hüququn müxtəlif sahələri üzrə beynəlxalq elmi-praktiki konfransların keçirilməsi davamlı xarakter almışdır. Bu kimi tədbirlər elm və tədris sahəsində çalışanların hazırlıq səviyyəsini yüksəldir, kollektiv qarşısında məsuliyyətini artırır və akademiya obyektiv elmi mühitin formalaşmasına və sanballı əsərlərin yazılmasına stimül verir. Son illər ərzində Akademiyanın təşkilatçılığı ilə hüquq-mühafizə orqanlarının nümayəndələrinin, respublikanın xüsusi təyinatlı və digər ali təhsil müəssisələrinin, eləcə də 20-dən çox xarici ölkənin tanınmış hüquqşünas alimlərinin və mütəxəssislərinin iştirakı ilə müxtəlif mövzularda beynəlxalq elmi-praktiki konfranslar keçirilmişdir. Əldə edilmiş müsbət təcrübənin tədris-təlim prosesində tətbiq edilməsi məqsədilə konfrans materialları topla şəkildə nəşr edilərək iştirakçılara təqdim edilmişdir.

Bütün sahələrdə olduğu kimi polis təhsil sisteminə də beynəlxalq inteqrasiya olmadan davamlı inkişafı təsəvvür etmək çətindir. Bu amil beynəlxalq əlaqələrimizin miqyasına əsaslı təsir göstərmişdir. Müasir beynəlxalq təcrübənin tətbiqi və öyrənilməsi məqsədilə müxtəlif dövlətlərdə keçirilən konfrans, seminar, təlim və beynəlxalq intellektual müsabiqələrdə professor-müəllim heyətinin iştirak etməsi nəticəsində əldə edilmiş nəticələr müvafiq olaraq tədris-təlim prosesinə tətbiq edilir. Eyni zamanda, xarici ölkələrin ali təhsil

müəssisələrinin nümayəndələrinin akademiya keçirilən beynəlxalq konfranslarda iştirakı, Akademiyanın Avropa Polis Kollecləri Assosiasiyasının üzvü olması, Beynəlxalq Polis Akademiyaları Assosiasiyasında müşahidəçi qismində çıxış etməsi, xarici ölkələrin 23 ali təhsil müəssisəsi ilə bağlanmış əməkdaşlıq protokolu, eyni zamanda, 20-yə yaxın beynəlxalq proqramlarda iştirakı professor-müəllim heyətinin xarici ölkələrdə tədris və elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin yerinə yetirilməsi üçün önəm yaratmışdır.

Elmi yeniliklərin respublikamızda və beynəlxalq aləmdə elmi ictimaiyyətə yüksək səviyyədə təqdim olunması, elmi tədqiqatların aparıcı elm-təhsil müəssisələrində müzakirə edilməsi, habelə hüquq ictimaiyyətinə çatdırılması kimi prioritet bir vəzifəni qarşısına qoyan akademiyanın elmi-hüquq jurnalı dövlət qeydiyyatından keçirilmiş, tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına salınmış və Beynəlxalq Standart Seriya Nömrəsi almışdır.

Jurnalın redaksiya heyətinə akademiyanın alimləri ilə yanaşı, həmçinin respublikamızın və xarici ölkələrin böyük təcrübəyə malik mütəxəssisləri daxil edilmişdir.

Elm və təhsil müəssisələrinin elmi-tədqiqat fəaliyyətinə, həmçinin professor-müəllim heyətinin Ali Attestasiya Komissiyasının yaratdığı dissertasiya şuralarında və elmi seminarlarda üzv kimi iştirakları da aiddir. Belə ki, hazırda Akademiyanın bir əməkdaşı AAK-ın ekspert şurasının sədr müavinidir. Eyni zamanda əməkdaşlarımız müdafiə şuralarının və elmi seminarların üzvü olaraq, 20-dən çox dissertasiya işlərində opponentlik və müxtəlif səviyyədə rəyçi kimi çıxış etmişdir. Onu da qeyd edək ki, 2 əməkdaşımız Rusiya Hüquq Elmləri Akademiyasının üzvüdür.

Hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində aparılan islahatlar, eyni zamanda müasir düşüncəli gənclərin hazırlanması və onların elmi fəaliyyətə cəlb olunması istiqamətinə yönəldilir. Təhsilənləri elmi-tədqiqat işlərinə cəlb etmək, gələcək mütəxəssislərin hazırlıq səviyyəsini yüksəltmək, magistrantların araşdırmalarını elmi ictimaiyyətə təqdim etmək akademiya əsas məsələlərdən biridir.

Kursantlarda yaradıcılıq qabiliyyətlərinin for-

malaşdırılması və gücləndirilməsi, gənclərin elmi, yaradıcı və tətbiqi fəaliyyətə cəlb olunması formalarının inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün tədris-elm-tərbiyə prosesinin vəhdətini təmin edən sistemin yaradılmasında akademiyanın Kursant Elmi Cəmiyyətinin əhəmiyyətli rolu vardır. Bu məqsədlə akademiya kafedralar Kursant Elmi Cəmiyyəti xətti ilə müsabiqə, olimpiada, viktorina, elmi seminar və dəyirmi masalar təşkil edirlər. Son illər ərzində kafedralar KEC-in xətti ilə kursantlara elmi yaradıcılıq və tədqiqatçılıq vərdişlərinin aşılanması, onların elmi-tədqiqat işlərinə geniş cəlb olunması məqsədi ilə 50-dən çox tədbir keçirmişlər. Kursantların 100-dən çoxu respublika və beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə fəal iştirak etdiklərinə görə onlara fəxri fərman, sertifikat və təşəkkürnamələr təqdim edilmiş, DİN-in və akademiya rəhbərliyinin əmrləri ilə mükafatlandırılmışdır.

Akademiya elmi-tədqiqat işlərini aparmaq üçün kursantların biliyinin qiymətləndirilməsinə obyektiv yanaşır, kifayət qədər istedadla, qabiliyyətə malik olanları və özünü elmə, təhsilə həsr etmək istəyənləri akademiya xidmətinə davam etdirmək üçün müvafiq vəzifələrə təklif edilir. Bu işin müsbət nəticəsidir ki, hal-hazırda akademiyanın professor-müəllim heyətinin, eyni zamanda elmi işçilərinin yarımından çoxu fərqlənmə diplomu ilə bitirən məzunlarımızdır.

Beləliklə, 100 illiyini qeyd edən Polis Akademiyası artıq elmi kadrların hazırlıq səviyyəsinin, elmi-tədqiqat işləri və elmi əsərlərin keyfiyyətinin yüksəlməsi mərhələsindədir. Polis Akademiyası elmi dərəcəsi olan kadr hazırlığına xüsusi önəm verərək, eyni zamanda həm də öz xalqını, vətəninə sevən əsl vətəndaş və hərtərəfli dünya görüşünə malik hüquqşünas, beynəlxalq standartlara cavab verən yüksək ixtisaslı mütəxəssis yetişdirir. Bu işdə respublikanın və akademiyanın elmi-tədqiqat fəaliyyətinə qiymətli töhfələr verən, elmi fəaliyyət və əsərlərinə məsuliyyətlə yanaşan, bütün bacarıq və qabiliyyətlərini elmimizin inkişafı üçün səmərəli istifadə edən professor-müəllim heyətinin rolu danılmazdır.

Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyası bundan sonra da təhsilin və elmi tədqiqatların keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, ixtisaslı mütəxəss-

sislərin və elmi kadrların hazırlanmasının təmin olunmasına, təhsilalanlarda müasir düşüncə tərzi-nin formalaşmasına, onların tədqiqatyönlü fəaliy-yətə cəlb edilməsinə xidmət etməklə, ölkəmizdə elm və təhsilin inkişafına öz töhfəsini verəcəkdir.

Bu gün Akademiya qloballaşan dünyanın da-yanıqlı inkişaf hədəflərinə doğru inamla addımla-yır, həmçinin elmin təbliği, elmi-təşkilati və digər istiqamətlərdə görülən işlər böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Cədvəl 1

Ali təhsil müəssisələrinin transformasiya mərhələlərinin müqayisəsi

	“Birinci nəsil” universitet	“İkinci nəsil” universitet	“Üçüncü nəsil” universitet
Məqsəd	Təhsil	Təhsil, Tədqiqat	Təhsil, Tədqiqat, Biliklərin kommersialaşması
Rol	Həqiqətin müdafiəsi	kəşflər və ixtiralar	Dəyər yaratma
Metodologiya	Sxolastika	Tək disiplinli təhsil	Multidissiplinar təhsil
Yaradılan dəyər (məhsul)	Professionallar	Professionallar, Elm adamları	Professionallar, Elm adamları, Sahibkar
İstiqamət	Universal	Milli	Qlobal
Dil	Latın dili	Milli dillər	Qabaqcıl elmi- texnoloji dillər
Təşkilatlanma	Fakültələr, Məktəblər	Fakültələr	Universitet, İnstitutlar
İdarəetmə	Rektor	Akademisiyen (rektor)	Professionallar

Nəticə

I. Modern ali məktəblərin məqsədi—öyrətmək deyil, öyrənmək olmalıdır. Öyrənməsini bilməyən ali məktəblər, öyrədən müəssisə də ola bilməz, yəni özü öyrənməyən, başqasını öyrədə bilməsi mümkünsüzdür. Universitetlərdə bilik istehsal olunur və burada istehsal edilən biliklər ictimaiyyətin hüquqi, sosial-iqtisadi qərarlarına ciddi təsir göstərir. Məhz buna görə də, Qərbi universitetlərində sosial elmlərin nümayəndələrini «düşüncə fabrikləri (think tanks) və ya “düşüncə polisi” adlandırılırlar.

II. Müasir ali təhsil müəssisələrində elmi fəaliyyət üç məqsəd naminə inkişaf edir: 1) Araşdırma yolu ilə bilik istehsal olunur. Universitet insan biliyinin gücü çərçivəsində olan hər şeylə maraqlanır və tədqiq edir; 2) Araşdırma tədris prosesində istifadə edilərək gələcək nəsilləri bilikli hazırlayır; 3) Cəmiyyətin və xüsusulə də, əmək bazarının ehtiyacına uyğun keyfiyyətli kadr və ya mütəxisslər hazırlayır.

III. Dünya səviyyəli universitetin yaradılması məqsədilə beynəlxalq təcrübədən yanaşdıqda üç əsas strategiya fərqlənir: 1) Potensialı mövcud olan bir neçə universitetin səviyyəsinin artırılması

və onların qabaqcıl təhsil müəssisəsinə çevrilməsi; 2) Bir neçə universitetin birləşməsi nəticəsində yeni universitetin yaradılması, dünya səviyyəli universitetə xas olan sinergetik inkişafın (effektin) yaradılması; 3) Sıfırdan başlayaraq yeni universitetin yaradılması.

Bu üç strategiyanın hər birinin öz üstünlükləri və çatışmayan cəhətləri vardır.

IV. Professor və ya lektor tədris prosesində apardığı elmi-tədqiqat işləri ilə tələbələrini tanış etməlidir. Başqalarının hazırladığı dərslərdən dərslər demək tələbələrin diqqətini yayındırır. Professor dərslərdə öz elmi fəaliyyətinin, yəni apardığı tədqiqatın müzakirəsini təşkil etməlidir. Kimsə özünün tədqiqatlarını tələbələrin ictimai müzakirəsinə təqdim etmərsə, heç bir halda yaxşı lektor və ya müəllim ola bilməz.

V. Tələbələrə akademik bacarıqlar yeni formada öyrədilməlidir. Çünki, o hər yerdə və həmişə lazım olacaqdır. Bu bacarıq çoxməzmunludur, kritik düşüncəni formalaşdırır, səmərəlidir, həm də mühüm problemləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

VI. Müasir dövrdə elmi fəaliyyətin qiymətləndi-

rilməsi və idarə edilməsi proseslərini həyata keçirən inzibatçılar, əsasən, nəşr sayı və elmi jurnallarda istinad edilmələrindən istifadə edirlər. Bizim fikrimizcə, elmi işçilərin və kollektivlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi çox ciddi ekspertizaların nəticəsi əsasında aparılmalı və elmi nəticələrin publik olaraq müzakirəsindən sonra həyata keçirilməlidir. Elmi jurnallarda dərc olunanlar və istinadların sayına görə hesablanan elmmetrik göstəricilər yalnız məlumat – yardımçı rolunu oynaya bilər.

VII. Daim dərc olunma tələbləri akademik cəmiyyətin fərdiləşdirilməsinə aparır: ali təhsil müəssisələri akademik kommissiyalarda və gənc əməkdaşlara kömək tələb olunan sahələrdə az vaxt və güc itirirlər. Belə ki, onlar üçün əsas prioritet daha çox dərc olunmaq və xarici qrantlar əldə etməkdir, bu halda karyera artımı mümkün olur.

VIII. Gənc alimlər özlərinin akademik karyerasının başlanğıcında belə bir fikri özləri üçün əsas qəbul edirlər ki, onların əsas vəzifəsi həqiqəti axtarmaq deyil, dərc olunmaq üçün hazırlaşmaq və daha çox dərc olunmaq – əsas məqsəddir. Bu isə onların peşə intizamına, keyfiyyət standartlarına və tədqiqatçı davranışlarına dərin şəkildə mənfi təsir göstərə bilər. Dərc olunmanın miqdarı – universitetin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün tam olmayan və bir sıra məhdudiyyətləri olan indikatorudur.

IX. Universitetlər cəmiyyəti, o cümlədən siyasətçiləri məlumatlandırmaq üçün yeni kanallar müəyyənləşdirməli, ali təhsilin cəmiyyətin və ölkənin, həmçinin universitetin yerləşdiyi ərazinin, regionun inkişafında fundamental roluna dair informasiyalar ötürülməlidir. Əks halda, universitet özünün akademik sərbəstlik prinsiplərini və tərəfdarlarını itirməkdə davam edəcəkdir və belə universitetlərə cəmiyyətdə, intellektual mühitdə inam azalacaqdır, etimad olmayacaqdır.

X. Dil – təkcə kommunikasiya usulu deyildir, həm də mədəniyyətdir. İngilis dilinin qeyri-İngilis dilli ölkələrdə ali təhsil sistemində aparıcı dil kimi istifadə edilməsi yerli mədəniyyətə və həyat təzinə, düşüncəyə təsir edə bilər. İngilis dilinin geniş istifadə edilməsi həm də elmi metodologiyada, dərc olunmalarda, onların akademik yanaşmalarında da öz təsirini göstərir. Bu bir sıra səbəb-

lərlə izah olunur. Belə ki, daha çox İngilis dilli nüfuzlu jurnalların redaktorları əsasən İngilis dilli ölkələrin alimləri olurlar və onlar da öz növbələrində, əsasən İngilis dilli ölkələrdə yaşayan rəyçilərə üstünlük verirlər. Hətta, ən kosmopolitik redaktorlar və rəyçilər belə İngilis dilli akademik mühitdə istifadə olunan metodologiyalara və yanaşmalara meyillidirlər. Bu vəziyyət qeyri-İngilis dilli mühitdə yaşayan və işləyən alimləri bir çox parametrlər üzrə sərfəli olmayan vəziyyətə düşür. Amma, hazırda beynəlxalq akademik cəmiyyətdə İngilis dilinin əsas akademik dil kimi qəbul edilməsinə şübhə qalmamışdır. Milli akademik sistemlər böyük həvəslə İngilis dilinin tətbiqini qarşılayırlar, beynəlmilləşmə və rəqəbat mühitində bunu mühüm amil kimi qəbul edirlər və “dünya səviyyəsi” standartlarına çatmaqda bunu vacib sayırlar. Nəticədə İngilis dilinin dominantlığı və dünya elmində hegemonluğu, akademik sistemdə əsas yer tutması, başqa dillərdən istifadə edən alimlər və tədqiqatçılar üçün böyük çətinliklər yaratmaqdadır.

XI. Ali təhsil sisteminin müasir müəllimindən dünya görüşünün genişləndirilməsi tələb olunur: 1) elmi tədqiqat işlərinə münasibətin yenilənməsi, öz tələbləri ilə peşəkarlıq səviyyəsinə olan tələblər arasındakı fərqlərin, yad elementlərin aradan qaldırılması; 2) mövcud vəziyyətin əsirinə çevrilməmək, elmi fəaliyyətdən, onun nəticələrindən zövq almaq və yaradıcı olmaq; 3) yeni təşkilati strategiyaların seçilməsi zərurətinə inanmaq, beləliklə cəmiyyət paradigmasının üstün olduğu bir şəraitdə, prioritetin cəmiyyətdən keyfiyyətə keçməsinin vacibliyini dərk etmək; 4) virtual horizantları mənimsəmək, o cümlədən professional reputasiyanın əsas tərkib komponentlərindən biri kimi, virtual obrazın olmasını dərk etmək.

Ali məktəblər elmi fəaliyyəti azərbaycancılıq məfhumunun formalaşmasına xidmət etməli, ölkəmizin bütövlüyünü və dünyada əhəmiyyətini təmin etməlidir. Qarşıda qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün cəmiyyətdə alimlərin, ziyalılardan rol artmalı, onlar müstəqil dövlətimizin həll etdiyi problemlərin məsuliyyətini öz üzərinə də götürməli, aparılan tələhyüklü islahatlarda aktiv iştirakçı olmalıdırlar.

Ədəbiyyat:

1. Ананин Д. П., (2020). Крекель Р. Иерархичность системы высшего образования // Университетское управление: практика и анализ. - 2020. 24(1): 9–27
2. Альтбах Ф.Д. (2016). Глобальные перспективы высшего образования // «Высшая Школа Экономики (ВШЭ)», 2016 — (Библиотека журнала «Вопросы образования»)
3. Бугров Д. В., Соколов С. В. (2019). Легко ли быть молодым? размышления о начинающих на преподавательском треке // Университетское управление: практика и анализ. - 2019; 23(4): 151–156
4. Балацкий Е.В. (2015). Новые тренды в развитии университетского сектора Мир России. 2015. № 4. - 72-98
5. Будущее высшей школы в России: экспертный взгляд. Форсайт-исследование – 2030: аналитический доклад, под ред. В.С.Ефимова. – Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2012. – 182 с.
6. Barnett R. (1999). Realizing the university in an age of supercomplexity. Buckingham: Open Univ. Press.
7. Дж. Салми (2009). Создание университетов мирового класса. М.: Издательство «Весь Мир», 2009.
8. Дэвид К.Козн. (2017). Ловушки преподавания [Текст] пер. с англ. И.Муриан, О.Левченко; Нац. Исслед. Универ. «Высшая школа экономики». –М.: Изд.дом ВШЭ, 2017.
9. Дорога к академическому совершенству: Становление исследовательских университетов / под ред. Ф. Дж. Альтбаха, Д. Салми; пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2012 –
10. Лоуренс Питер А. (2011). Потерянное при публикации: как измерение вредит науке / В кн.: как теперь оценивают труд ученого. – М.: МЦНМО, 2011. – С. 39–45.
11. Мамедов З.Ф. (2019) Современный университет: новые вызовы и сложные задачи // Экономика и управление: проблемы, решения. 10, Volume 4(94) 2019. October С. 110-117.
12. Мамедов, З. Ф. (2018) Концептуальная дискуссия о формировании «треугольника знаний» в условиях вызовов современности: мировой опыт и реалии Азербайджана З. Ф. Мамедов // Экономический рост Республики Беларусь: Глобализация, инновационность, устойчивость. Материалы XI Международной научно-практической конференции / Минск: БГЭУ, 2018. – С. 283-285
13. Мамедов, З. Ф. (2019). Концептуальная дискуссия о формировании «треугольника знаний» в условиях вызовов современности: мировой опыт и реалии Азербайджана [Электронный ресурс]/ З. Ф. Мамедов // Региональная специфика и российский опыт развития бизнеса и экономики: материалы X Юбилейной Международной научно-практической конференции (г. Астрахань, апрель 2019) / сост.: Р. И. Акмаева, К. Р. Тазиева. – Астрахань: Астраханский государственный университет, Издательский дом «Астраханский университет», 2019. – С. 24–26. – ISBN 978-5-8826-1156-4.
14. Mamedov Z. F. (2020). Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid dönəmində universitetlərin yeni missiyası: çağırışlar və gözləntilər// International conference digital economy: modern challenges. Baku, UNEC-2020.
15. Mamedov Z. F. MirzayevMirza (2020). Reforming university finance: emerging trends, challenges and prospects// 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development, Baku, Azerbaijan.: 25 June 2020. Book of Proceedings Vol. 2/4. P 697-708
16. Мамедов З.Ф. (2019). Universitetlərin elmi fəaliyyətində yeni trendlər: beynəlxalq təcrübə və unec reallığı // Universitetlərin elmi fəaliyyətində nələr bilmirik? Monoqrafiya. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2019

17. Мамедов З.Ф. (2019). Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatda universitetlər: UNEC təcrübəsi // UNEC və Türkiyə Universitetlərinin əməkdaşlıq istiqamətləri: mövcud vəziyyət və perspektivlər// Beynəlxalq konfrans - 14 noyabr 2018. Buraxılışa məsul redaktorlar - prof. Z. Məmmədov, doç. dr.Ferruh Tuzcuoğlu. Bakı: UNEC-2019.-148 s.

18. Məmmədov Zahid. (2020). Universitetlərin elmi fəaliyyətində yeni trendlər: Beynəlxalq təcrübə və UNEC reallığı // UNEC-də elm aylığı: məruzə və çıxışlar. Bakı: “İqtisad universiteti” nəşriyyatı, 2020. S 51-69.

19. Неборский Егор Валентинович.(2018) Трансформация стратегий развития университетов за рубежом в условиях глобальных рисков. - Москва. – 2018

20. Сабина Сиберт. «Пирамида из шампанского» в мире естественнонаучных журналов // Международное высшее образование // Выпуск 94Лето 2018 s. 27.

21. Преподавательский труд в современной России: трансформация содержания и оценки: монография под общ. ред. проф. А. П. Багировой; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федерал. ун-т. —Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. —207 с.

22. Профессиональное и Высшее Образование: вызовы и перспективы развития. Москва 2018.

23. Стратегическое управление университетом // Материалы международной конференции 28 – 29 июня 2006 года Тамбов Издательство ТГТУ 2006.

24. Hikmət Eyvazov. Əsas hədəf təhsildə elmi fəaliyyətin dəstəklənməsidir. “Respublika” qəzeti, №125 (7021), 18 iyun 2021-ci il, səh.12.

Захид Мамедов, Хикмет Эйвазов, Шафа Алиев, Фарук Тузчуоглу

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СОВРЕМЕННЫХ ВУЗах: НОВЫЕ ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Резюме

Коренные преобразования наблюдаются в системе высшего образования экономически развитых стран. Колумбийский университет преподает «То, чего мы не знаем» с 2005 года, и в ведущих университетах были организованы конференции. В статье комментируются вопросы, связанные с организацией, проведением, хранением и передачей научных исследований в вузах, предложения и рекомендации по организации научной деятельности.

Zahid Mammadov, Hikmet Eyvazov, Shafa Aliyev, Faruk Tuzchuoglu

SCIENTIFIC ACTIVITIES IN MODERN UNIVERSITIES: NEW CHALLENGES AND PROSPECTS

Summary

Fundamental transformations are observed in the system of higher education in economically developed countries. Columbia University has been teaching “What We Don't Know” since 2005 and conferences have been organized at leading universities. The article comments on issues related to the organization, conduct, storage and transfer of scientific research in universities, proposals and recommendations for the organization of scientific activities.

Emin Əliyev

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi, dissertant
aliyev.e.e@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İCRA OLUNMUŞ ƏLYAZMA MƏTNLƏRİN İCRAÇISININ PSIXOFİZIOLOJİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN KRİMİNALİSTİK MÜƏYYƏN OLUNMASINDA DURĞU VƏ RƏMZİ İŞARƏLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: kriminalistik tədqiqat, psixofizioloji, durğu işarələri, rəmzi işarələr, əlyazma mətn.

Key words: criminalistics research, psychophysics, punctuation marks, symbolic marks, manuscript text

Ключевые слова: криминалистические исследования, психофизиологический, знаки препинания, знаки символики, рукописный текст.

Hər bir insanın ümumi xarici görünüşündə mimikasında, jestində, yerləşində, bədən hərəkətlərində, səsində, danışığında və ona xas olan digər hərəkətlərdə psixofizioloji və digər şəxsi-fərdi keyfiyyətləri ifadə olunur. Şəxsin duruşu və yerışı, onda daimi olan fərdi cizgiləri, hərəkətsizliklə və hərəkətdəki xüsusi heykəlləşmə, addımlamağın məlum tempi, addımın ölçüsü, yerışdə bədənin xüsusi yırğalanması və s. xarici görünüşü vasitəsi ilə kim olduğunu əks etdirir. Bütün bunlar şəxsiyyətin özündə xüsusi fərdi xarakteri əks etdirir. Biz uzaqdan gələn şəxsi və ya tanıdığımız insanı yerışindən tanıya bilirik. Yaxud onun həmin şəxs olmadığını iddia edirik və deyirik: “Bu o, şəxs deyil. Çünki onun yerışı belə deyil” Burada tanımağımızın düzgünlüyünə inanırıq və nəticədə səhv etmirik. Eləcə də bu və ya buna bənzər xüsusiyyətlər əlyazmada da baş verir. Ona görə ki, əlyazmada da icraçının özünəməxsus üstünlüyün məsələ, onun şəxsiyyətini, xarakterini aşkar edən əsas əlamətlər, cizgilər və rəmzi işarələr əks olunur. Fərqli yal-

nız onda olur ki, bizim eşitdiyimiz sözlər, səs tonu və intonasiya, gördüyümüz bədən hərəkətləri və s. bizim üçün ancaq ani təəssürat, müvəqqəti görüntü təşkil edir. Lakin əlyazma mətnlərdə isə əlamətlər dəyişmədən yazı ləvazimatı üzərində gözümüzün önündə qalır. Qeyd olunan bu keyfiyyətlər şəxsin əl və barmaqlarının hərəkətlərində də ifadə olunur. Barmaqların sonuncu sinir aparatı baş beyinin ən kiçik impulslarına qədər həssasdır və onda baş verən təfəkkür proseslərinin bütün çalarlarını ifadə edir. Bütün bunlar da mərkəzi sinir sisteminin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Haqqında bəhs edəcəyimiz əlyazma prosesi də mərkəzi sinir sisteminin yerinə yetirdiyi proseslərdən olmaqla yanaşı, yalnız insana məxsus olan ən mürəkkəb məsələlərdən biridir.

Bundan əvvəlki araşdırmalardan da məlumdur ki xəttin əlamətləri ilə xətti icra edənin psixofizioloji keyfiyyətləri arasındakı əlaqənin fizioloji izahını X.Pfanne vermişdir. O, hesab edirdi ki, hər bir şəxsin beynində yazı mərkəzi ilə birlikdə insanın psixoloji həyatı üçün çox vacib olan mərkəzlər də oyanır [1, s.62-68].

Ümumiyyətlə, hər bir insanın ifadə etdiyi sözlər və bu sözlərin şərti işarələrlə, yəni hərflər vasitəsi ilə yazı ləvazimatı üzərində təsvir edilməsi mahiyyətcə fikirlərimizin ifadə edilməsinin qeyri-təbii şərti işarələridir. Bu mücərrəd fiqurlar insanın ruhundan və cismindən ayrıldıqda onların heç bir canlılığı qalmır. Lakin danışarkən və ya yazı yazarkən qeyri-ixtiyari olaraq onlara ruhumuzu, fikir və düşüncələrimizi qatırıq. Alman şairi

İ.V.Höte yazırdı: “Xətt insanın bütün varlığı ilə, həyatı ilə, iş şəraiti ilə, onun sinir sistemi ilə bağlıdır. Ona görə də bizim yazı tərzimiz təmasda olduğumuz hər şey kimi, şübhəsiz, özündə maddi fərdiyyət möhürü daşıyır” [2, s.47].

İnsanın həyatında baş verən dəyişikliklər xarakterində də dərin iz buraxır ki, bütün bu dəyişikliklər həmin şəxsin xəttində də özünü biruzə verir. Bu dəyişikliklər müəyyən dərəcədə hər bir şəxsin həyatında illər keçdikcə, qocalmaqla və ya orqanizmada baş verən digər proseslərlə bağlı olaraq baş verir. Eksperiment üçün bu dəyişiklikləri həmin şəxsin müxtəlif yaşlarındakı xəttini tədqiq edərək izləmək olar.

Əlyazma mətnlərə görə icraçının psixofizioloji keyfiyyətlərini müəyyən etmək üçün xətt əlamətlərinin məcmusunu təşkil edən əlamətləri seçmək lazımdır. Lakin məqalədə xətt əlamətləri ilə yanaşı diqqət edəcəyimiz əsas məsələ durğu işarələri və icraçının mətn boyu istifadə etdiyi rəmzi və ya simvolik işarələrdir. Qeyd etmək lazımdır ki, rəmzi işarələr çox vaxt açıq-aşkar və ya ümumiyyətlə icra edilməyə bilir. Məqalədə tədqiqat zamanı əlyazma mətnində istifadə olunan durğu və rəmzi işarələrin necə aşkar edilməsi ilə bərabər, həm də aşkar olunmuş bu əlamətlərin sayəsində icraçının hansı psixofizioloji və şəxsi-fərdi keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasına çalışacağıq. Vurğulamaq lazımdır ki, durğu və rəmzi işarələrin tədqiqatı zamanı müəyyən olunmuş əlamətlər digər xətt əlamətləri ilə birləşdirilməlidir.

İcra olunmuş əlyazma mətnində durğu işarələrinin yerləşdirilməsi şaquli və üfüqi istiqamətdə dəyişilə bilər. Əlamətlərin tədqiqatı zamanı durğu işarələrinin sətir xəttinə və durğu işarəsindən öncəki hərfə nisbətdə müqayisə olunur. Bütün bunlara baxmayaraq çox vaxt üfüqi istiqamət üstünlük təşkil edir. Əgər işarə axırıncı hərfdən çox aralıda icra olunubsa onda onun sətirə nisbətdə yerləşməsinin əhəmiyyəti yoxdur. Amma üfüqi xətt üzrə orta məsafədə icra olunduqda onun şaquli xətt üzrə yerləşməsi əhəmiyyətli olur [3, s.47]

Əlamətlərin qiymətləndirilməsi mərhələsində isə bütün əlamətlər, hətta durğu işarələri olan nöqtə, vergül, sual, nida və s. işarələr təhlil edilərək bu və ya digər psixofizioloji keyfiyyətin qiymətinə aid edilir. Aşağıda bir neçə durğu və rəmzi

işarələrin hansı psixofizioloji və şəxsi-fərdi keyfiyyətləri xarakterizə etdiyinə nəzər yetirək:

- əlyazma mətnində mövcud olan çoxlu qaralamalar və haşiyələnmələr - aqressivliyi, konfliktliliyi, daxili narahatlığı və s. ifadə edir;
 - üzərində mətn icra olunmuş vərəqənin boş kənarlarında simvolik və qeyri-adi işarələrin, xüsusi qeydlərin icra olunması - narahat əhvali-ruhiyyəni, aqressivliyi, konfliktliliyi və s. əks etdirir;
 - kiçik qaralamalar və altdan cızıqlamalar - itaətkar, riyakar, labilliyi, psixoloji problemi və s. xarakterizə edir;
 - vərəqənin müxtəlif yerlərində icra olunmuş bucaqvari işarələrin üstünlük təşkil etməsi - hücum meyilli, aqressivliyə və konfliktə meyilliliyi ifadə edir;
 - durğu işarələrində səliqə və sətirüstülük - dəqiq olmaq istəyini, pedantlığı və s. xarakterizə edir;
 - durğu işarələrinin gah sağa, gah da sola səpələnməsi - labilliyə və konfliktə meyilliliyi, səliqəsizliyi, nizamsızlığı, daxili psixoloji narahatçılığı və s. ifadə edir;
 - “?” işarəsinin lazımi yerlərdə icra olunmaması - qorxaqlığı, tənbelliyi, səliqəsizliyi və s. ifadə edir;
 - “?” işarəsindən tez-tez istifadə edilməsi - aqressivliyi, konfliktliliyi, həssaslıqlı, səbirsizliyi və s. ifadə edir;
 - “?” işarəsindən yerli-yersiz istifadə edilməsi - labilliyi, aqressivliyi, konfliktə meyilliliyi və s. xarakterizə edir;
 - böyük ölçülü “?” işarəsi - enerjili, pozitiv aqressiv, diqqətdə olmaq həvəsi və s. kimi xüsusiyyətləri əks etdirir;
 - müxtəlif ölçülü “!” işarəsi - labilliyi, konfliktə meyilliliyi və s. bildirir;
 - böyük ölçülü “!” işarəsi - ehtiyatlılığı, tədbirliliyi, aqressivliyi və s. xarakterizə edir;
 - çox əyilmiş və tez-tez icra olunan “!” işarəsi - həssaslığı, təsirlənməni, pozitiv aqressivliyi və s. əks etdirir;
 - nöqtə işarəsinin sözün sonuncu hərfinə bitişik icra olunması - narahat əhvali-ruhiyyəni, konfliktliliyi, qərarlılığı və s. ifadə edir;
- Əlyazma mətn boyunca durğu və rəmzi işarə-

lərin yazı qaydalarına uyğun icra edilib-edilməməsini çox vaxt icraçı özü də bilmir. Tədqiqat zamanı isə bu əlamətlər aşkar edilərək əhəmiyyətli fərdi əlamət kimi digər xətt əlamətləri ilə birgə qiymətləndirilir.

Durğu işarələrində basma qüvvəsinə diqqət edilməsi əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Belə ki, basma qüvvəsi mətn boyu fərqləndiyi halda maraq kəsb edir. Çünki müntəzəm olaraq işarələr ancaq bir tərəfli fərqlənməlidir. Əks təqdirdə müşahidələr xətdə basma qüvvəsinin ümumi müntə-

zəmliyinə aid edilə bilər.

Əlamətin qiymətləndirilməsi mərhələsində isə mətndə bütün durğu işarələri, o cümlədən rəmzi işarələr də təhlil edilir. Burada əgər basma qüvvəsinin fərqlənən əlamətlərinin sayı kifayət qədər böyükdürsə, müvafiq qiymət qəbul edirlər. Əldə edilmiş əlamətlər isə ifadə etdiyi psixofizioloji keyfiyyətləri xarakterizə edir. Əlamətlərin xarakteristikaları isə aşağıda 1 №-li cədvəldə göstərilmişdir [4, s.282-289].

Əlamətlərin xarakteristikaları

Cədvəl №-1

Xarakteristika	Qiyməti	İzahlar
Səviyyə	Makroəlamət	Xətdə olan basma qüvvəsi bütövlükdə makroəlamətlərə aid edilir. Həmçinin durğu işarələrinin yerləşdirilməsi, faktiki olaraq, topoqrafik əlamətlərə aid edilir.
Müntəzəmlik	Fakultativ	Nöqtə və vergüllərdə olan basma qüvvəsi bütün mətndən fərqlənməlidir
Struktur	Asılılıq	Qiymət ümumi basma qüvvəsindən asılıdır
Ölçülmə	Təyin edilən	Astana modeli
İfadəlilik	Dixotomik	İki əks qiyməti daxil etməklə, yanaşı həm də əlamətə bir-birini inkar edən dörd qiymət daxildir.
Additivlik	Yoxdur	Basma qüvvəsi orta olan hallar istisna edilir. Hər bir nöqtəni və vergülü əldə edilmiş qiymətlərdən birinə aid etmək olar.
Əlamətin bazası	Nöqtə və vergül	Durğu işarələrinin tərkibinə daxildir

Əlamətlərin basma qüvvəsinin ölçülməsi aşağıdakı kimidir:

- nöqtələrdə və vergüllərdə basma qüvvəsi mətnin əsasında güclüdür;

- nöqtələrdə və vergüllərdə basma qüvvəsi mətnin əsas hissəsindən zəifdir.

Məqalənin mövzusu Azərbaycan dilində icra olunmuş əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasının kriminalistik tədqiqatında durğu işarələrinin və rəmzi işarələrinin əhəmiyyəti olsa da burada sözlərin sətirdən-sətrə keçilməsində tire işarələrinin icra olunma fərdiliyinə də diqqət yetirilməlidir. Buna görə də əlyazma mətndə sətirlərin necə bitməsinə xüsusi diqqət edilməlidir. Həmçinin diqqət yetir-

məli əsas məsələdən biri də icraçının mətndə sözlərin sətirdən-sətrə keçilməsində keçid işarəsindən, yəni “-” tire işarəsindən istifadə edib, etməməsi. Əgər istifadə edirsə onun icra olunma formasına, istiqamətinə, quruluşuna, basma qüvvəsinə, şaquli və üfüqi istiqamətdə nisbi yerləşməsinə və sair xüsusiyyətlərinə görə tədqiqat aparılmalıdır. Əlamətlərin qiymətləndirilməsində isə keçid işarəsinin bütün xüsusiyyətləri təhlil edilərək hər hansı bir psixofizioloji və digər şəxsi-fərdi keyfiyyətlərə aid edilir. Daha sonra əlamətlərin rastgəlmə tezliyi hesablanaraq mətndə tire işarələrinin ümumi sayına bölünür. Tire işarəsinin əlamət xarakteristikaları 2 №-li cədvəldə göstərilmişdir [5, s.28-32].

Əlamətin xarakteristikaları

Cədvəl №-2

Xarakteristika	Qiyməti	İzahlar
Səviyyə	Mikroəlamət	Xüsusi işarələrdən birinin formasına baxılır Keçid işarəsinin yerləşdirilməsi topoqrafik əlamətlərə aid edilir
Müntəzəmlik	Fakultativ	Mətnə keçid işarəsi olmalıdır
Struktur	Baza	Keçid işarəsinin forması bilavasitə qiymətləndirilir.
Ölçülmə	Qiymətləndirilən	Tezlik modeli
İfadəlilik	Polixotomik	Əlamət 5 mənə daxil edir
Additivlik	Additiv	Hər bir keçid işarəsini bir qiymətə aid edirlər
Əlamətin bazası	Keçid (tire) işarəsi	
Əlamətin çəkisi	0.1	

Keçid işarəsi olantire işarəsinin fərdiliyinə və rastgəlmə tezliyinə görə aşağıdakı bir sıra əlamətlərin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməlidir:

- tire işarəsi üfüdür;
- tire işarəsinin icra olunma forması düzxətli, istiqaməti yuxarıdır;
- tire işarəsinin icra olunma forması düzxətli istiqaməti aşağıdır;
- tire işarəsi çökükdür;
- tire işarəsi qabarıqdır;
- tire işarəsi dalğavaridir;
- tire işarəsi bucaqvaridir;
- tire işarəsi bərabər işarəsi kimi icra olunub;
- tire işarəsi nöqtə şəklində icra olunub;
- tire işarəsi ziq-zaq şəklində icra olunub.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçid işarəsinin tədqiqatının aparılmasında sətirin ortasına, yəni hərflərin orta zonasına nisbətə baxılmalıdır. Tədqiqat zamanı keçid işarələri ümumilikdə qiymətləndirilərək vəhdət təşkil edən digər əlamətlərə görə hansı psixofizioloji keyfiyyətləri ifadə etdiyi müəyyənləşdirilir. Həmçinin keçid işarəsinin rastgəlmə tezliyi hesablanaraq mətndəki keçid işarələrinin ümumi sayına bölünür.

Əlyazma mətnlərdə rəmzi işarələrin də ara-sıra icra olunduğuna rast gəlirik. Bilirik ki, bu işarələrin hərflər əlamətləri kimi standart yazı qaydası yoxdur. Ona görə də bu işarələr icraçıdan icraçıya dəyişir. Belə işarələrdən rastgəlmə tezliyi daha çox olanları aşağıdakılardır:

- quşabənzər əlavə rəmzi işarə icra olunub (bu işarənin üstündə cümləyə əlavə olunan yazı yerləşdirilir);

- mətnin bəzi hissəsi haşiyələnib (burada əlavə etmək istədikləri mətn haşiyələnir və ox işarəsi ilə mətnin hansı hissəsinə yerləşdirilməsi göstərilir. Bəzən ox işarəsi cızıq ilə də əvəz edilir);

- mətnə hər hansı bir şərti işarə icra olunur (burada simvolik işarə kənara çıxarılaraq yanında əlavə olunacaq mətn yerləşdirilir);

- mətnin sağ, sol, yuxarı və aşağı kənarlarında qələmin necə yazdığını öyrənmək sınaq xarakterli xətlər və qələmin ucunda olan mürəkkəbin silinməsinə göstərən ləkələr;

- mətnə hansısa söz haşiyələnib və ya altından xətt çəkilib (həmin sözün sırasında isə diqqətə cəlb etmək üçün xüsusi rəmzi işarə icra olunub) [6, s.41-43].

Əlyazma mətnlərdə səhifələrin nömrələnməsi də rəmzi işarələr sırasına aid edilir. Bilirik ki, mətn bir neçə səhifə təşkil edərsə səhifələr çox vaxt nömrələnilir. Məlum məsələdir ki, kompüter texnologiyalarının inkişaf etdiyi bir dövrdə bir neçə səhifəlik əlyazma mətn nadir hallarda icra olunur. Ona görə belə əlamətlərə o qədər də çox rast gəlinmir. Lakin nömrələrin səhifənin hansı hissəsində icra olunması önəm daşıyır. Əlamətlərin qiymətləndirilməsi mərhələsində isə səhifələrdə nömrələrin hansı hissədə yerləşməsinə görə icraçının bir sıra xarakter və xüsusiyyətlərini müəyyən etmək olur. Məsələn:

- səhifənin nömrəsi vərəqənin sol yuxarı hissəsində icra olunub;
- səhifənin nömrəsi vərəqənin sağ yuxarı hissəsində icra olunub;
- səhifənin nömrəsi vərəqənin yuxarı orta hissəsində icra olunub;

- səhifənin nömrəsi vərəqənin sol aşağı hissəsində icra olunub;

- səhifənin nömrəsi vərəqənin sağ aşağı hissəsində icra olunub;

- səhifənin nömrəsi vərəqənin aşağı orta hissəsində icra olunub.

Təbii ki, bu əlamətlərin altqrupları da vardır. Bütün bu əlamətlər digər xətt əlamətləri ilə (ümumi, topoqrafik və xüsusi) birgə qiymətləndirilərək ümumi nəticəyə gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, əlyaz-

ma mətnə görə icraçının psixofizioloji keyfiyyətlərini müəyyən olunmasının kriminalistik tədqiqatı son dərəcə zəhmət, diqqət və təcrübə tələb edən məsələdir. Burada əsas rolu mərkəzi sinir sisteminin tioloji xassələrinin xüsusi əlaqələndirilməsi oynayır. Digər tərəfdən isə müəyyən edilmişdir ki, temperamentin xassələri mərkəzi sinir sisteminin ayrı-ayrı xassələrinin asılılığından, həmçinin sinir sisteminin emosional dayanıqlığının göstəricilərinin determinasiyasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Ədəbiyyat:

1. Pfanne H. Lehrbuch der Graphologie. Berlin, 1961, s.78-83.
2. Klages L. Handschrift und Charakter. Leipzig, 1941, 254 s.
3. Щеголев И, Чернов Ю. Графология XXI века. СПб.: Питер, 2008.
4. Чернов Ю.Г Психологический анализ почерка: М.: Гнезис, 2011, 464 с.
5. Гольдберг И. Психология почерка. М.: АСТ, 2008.
6. Müller W.H, Enskat A. Graphologische Diagnostik. Bern: Verlag Hans Huber, 1973.

Эмин Алиев

ЗНАЧЕНИЕ ЗНАКОВ ПРЕПИНАНИЯ И СИМВОЛИКИ В ОПРЕДЕЛЕНИИ ПСИХОФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ИСПОЛНИТЕЛЯ РУКОПИСНЫХ ТЕКСТОВ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ Резюме

В статье автор рассказывает об особенностях и отличиях выполнения знаков препинания и наиболее часто встречающиеся символы и специальных примечаний в соответствующих местах листов, на которых эти тексты выполняются, а также о значении этих знаков в определении психофизиологических качеств исполнителя рукописных текстов. Здесь он, будучи правым, уделяет внимание проблемам оценивания этих знаков вместе с другими признаками почерка.

Также в статье наряду с изучением проведенных в мировой практике исследований и экспериментов, связанных со знаками препинаний и символики, приведены их примеры.

Emin Aliyev

SIGNIFICANCE OF PUNCTUATION AND SYMBOLIC MARKS IN DEFINING PSYCHOPHYSICS PECULIARITIES OF MANUSCRIPT TEXTS THE PERFORMER FULFILLED IN AZERBAIJANI Summary

The author has dealt with the carrying out features and individuality of the punctuation marks fulfilled in manuscript texts and symbolic marks, special marks often come across in the proper blanks of the form the very texts fulfilled, and the significance of defining the psychophysics peculiarities of performer of the marks of these manuscript texts in the paper. Herein, he properly has taken handwriting signs of these marks.

Alongside studying the carried out researches and experiments related with the punctuation and symbolic marks in the world experience the samples have been submitted as well.

Allahverdi Mahmudov
Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyasının «Kriminalistika»
kafedrasının rəisi, polis polkovniki,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

CİNAYƏTLƏRİN ARAŞDIRILMASINDA TAKTİKİ ƏMƏLİYYATIN, TAKTİKİ KOMBİNASIYANIN, TAKTİKİ RİSKİN TƏTBİQİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: istintaq şəraiti, taktiki üsul, taktiki qərar, taktiki əməliyyat, taktiki kombinasiya, taktiki risk, taktiki təsir

Ключевые слова: следственная ситуация, тактический способ, тактическое решение, тактическая операция, тактическая комбинация, тактический риск

Keywords: Investigation conditions, tactical method, tactical decision, tactical operation, tactical combination, tactical risk

Kriminalistika elminin sisteminə daxil olan mühüm hissələrdən biri də kriminalistik taktikadır. Kriminalistik taktika kriminalistika elminin digər hissələri olan kriminalistik nəzəriyyə, kriminalistik texnika və kriminalistik metodika hissələri ilə sıx bağlıdır.

Kriminalistik taktikanın kriminalistika elminin xüsusi sahələrindən biri olması barədə fikir ilk dəfə alman alimi A.Veynqart tərəfindən XX əsrin əvvəllərində özünün “Cinayət taktikası” kitabında işlətmişdir. İstintaq zamanı işdə maraqlı olan şəxslərin əks hərəkətlərinin qarşısının alınması, sübutların toplanması zərurətindən irəli gələrək müstəntiq taktiki üsul, taktiki qərar, taktiki kombinasiya, taktiki əməliyyat, taktiki risk kimi kateqoriyalardan geniş istifadə edilir.

Digər tərəfdən isə son dövrlərdə cinayətkarların professionallıq səviyyəsinin artması və bir sıra cinayətlərin mütəşəkkil cinayətkar qruplar tərəfindən törədilməsi bəzi hallarda bu sahədə mübarizəni həyata keçirən hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının işini də bir qədər mürəkkəbləşdirir. Ona görə də cinayətlərinin qarşısının alınması və açılması istiqamətində qoyulmuş vəzifələrin

həlli üçün sistemli yanaşma tələb olunur. Sistemli yanaşmaya isə cinayətin açılması və araşdırılmasının düzgün təşkili və keçirilməsi, taktikanın əsas kateqoriyalarından daha səmərəli istifadə kimi məsələləri daxil etmək olar. Kriminalistik taktikanın əsas kateqoriyalardan biri də taktiki qərar sayılır. İstintaq fəaliyyətinin psixoloji problemlərin və kriminalistikada idarəetmə nəzəriyyəsinə istifadə ilə bağlı məsələlərin tədqiqi prosesində kriminalistik taktikanın kateqoriyası olan taktiki qərar, onun əsasları, məqsədi, qəbul və realizə edilməsi kimi təcrübə əhəmiyyət kəsb edən aspektlərin araşdırılmasını gündəmə gətirdi.

Ümumiyyətlə, qərar zəruri hərəkətlərin iradəvi anlarından biri olub, məqsədin və onun həyata keçirilməsi üsullarından ibarətdir. İradəvi hərəkətlər məqsədin həyata keçirilməsinin əvvəlcədən dərk edilmiş, düşünülmüş üsul və vasitələrini müəyyən edir, həmçinin onların yerinə yetirilməsini ləvazim olub olmamasını təhlil edir, eyni zamanda bununla əlaqədar halların aydınlaşdırılmasına imkan yaradır və axırda isə bu proses qərarın qəbul edilməsi ilə başa çatır. Bundan irəli gələrək ümumi qaydada qərarın elementlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1) məqsədin seçilməsi.

2) məqsədə nail olmaq və hərəkətlərin icrasının üsulların seçilməsi və ya müəyyən edilməsi.

Aydın görünür ki, insanların fəaliyyət sahələrindən asılı olmayaraq qeyd olunan elementlər qəbul edilən istənilən qərarla mövcud olmalıdır. İdarəetmə subyektinin idarəetmə qərarı, məsələn, onun istifadəsində olan məlumatlara əsaslanaraq hərəkət məqsədlərini və onlara nail olmaq üçün zəruri üsulları, vasitələri və yolları seçir. Cinayət

mühakimə icraatında qərar qanunla, prosesual qaydada müəyyən edilmiş hüquqi akt qismində formalaşır və təhqiqat orqanı, müstəntiq, prokuror, məhkəmə və ya hakim öz səlahiyyətləri çərçivəsində, qanunla müəyyən edilmiş qaydada iş üzrə yaranmış hüquqi xarakterli suallara cavab verirlər. Eyni ilə iş üzrə müstəntiq tərəfindən qəbul edilən qərarın elementləri də belə formalaşır: əldə olan məlumatların analizi; konkret şəraiti, həmçinin cinayət prosesual və cinayət-hüquqi tələbləri nəzərə alaraq qarşıda qoyulan vəzifələrin həlli məqsədlərini müəyyənləşdirilməsi; qərarın bütün mümkün variantlarını müəyyən edilməsi; qəbul edilmiş qərarları icra mexanizminin planlaşdırılması.

İdarəetmə nəzəriyyəsində qərarın müxtəlif təsnifatı verilir. Bu təsnifatda isə qərarın normativ və fərdi (individual); təşkilatın strukturuna və onun idarəetmə sistemində aid olan; təşkilatın xarici və daxili fəaliyyətinə aid olan; əsas, əlavə, imperativ və tövsifedici xarakterli növlərini qeyd etmək olar (1, s.19).

Mahiyəti aid olduğu sahə funksiyası nəzərə alınmaqla idarəetmə qərarları fərqlənir, yəni onlar arasında müəyyən hədd mövcuddur. Məsələn, rayon (şəhər) daxili işlər orqanı rəisinin qəbul etdiyi qərarları üç qrupa bölmək olar.

- cinayətkarlıqla mübarizə və ictimai asayişin qorunması sahəsində qərarlar;
- kadr məsələlərinə aid qərarlar;
- maddi və texniki təminat sahəsində olan qərarlar. Eyni zamanda cinayətkarlıqla mübarizə və ictimai asayişin qorunması sahəsində qərarlara inzi-bati – hüquq, cinayət-prosesual və əməliyyat-ax-tarış fəaliyyəti bağlı qərarlar aid edilir.

Cinayətin araşdırılması prosesində qəbul edilən qərarları cinayət-prosesual qanunvericiliyə münasibətə görə prosesual və qeyri-prosesual xarakterli qərarlara bölmək olar. Burada prosesual xarakterli qərarlar bilavasitə cinayət işinin araşdırılması ilə bağlı məsələlər üzrə qəbul edilir, ancaq qeyri-prosesual xarakterli qərarlar iləksinə araşdırma fəaliyyətinə bir o qədər də aidiyyəti olmur. Məsələn, profilaktik tədbirlərin, əməkdaş-ların ixtisasının yüksəldilməsi, əməyin elmi təşki-li ilə bağlı və i.a. aid etmək olar.

Taktiki qərar bütünlükdə müstəntiqin və məh-

kəmənin prosesual fəaliyyətinə daxildir. Taktiki qərarın qəbul edilməsi əksər hallarda istintaq şə-raitinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Eyni za-manda qeyd etmək lazımdır ki, taktiki qərar pro-sessual qərardan fərqlənir. Bəzi hallarda onlar müəyyən məqamda vəhdət təşkil edir. Məsələn, axtarışın keçirilməsi barədə qərar prosesual xa-rakter daşsa belə, axtarışın nə vaxt, harada keç-i-rilməsi, hansı əşyaların axtarılması və s. məsələ-lər isə sırf taktiki xarakter daşıyır. Eyni zamanda elə prosesual qərarlar var ki, onların taktika ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Məsələn, müstəntiqin ci-nayət işinin məhkəməyə verilməsi barədə qərarını göstərmək olar.

Bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, prosesual qərarda taktiki başlanğıc var. Məsələn, təqsirlən-dirilən şəxs qismində cəlb etmə barədə qərarın elan olunması, şəxsin zərərçəkmiş kimi tanınma-sına dair prosesual qərarlarda taktiki aspektlər də mövcuddur. Yəni, bütün hallarda qərarın həyata keçirilməsində kriminalistik taktiki üsul və vasi-tələrin tətbiqi ilə müşayiət olunmaya da bilər.

Beləliklə, taktiki qərar-istintaq şəraitinə, istin-taq prosesinə və onun nəticələrinə taktiki təsir göstərmək məqsədlərinin seçilməsi və bununla əlaqədar zəruri vasitələrin, üsulların və metodla-rın müəyyən edilməsi başa düşülür.

Taktiki təsir-həm kriminalistik və həm də qarış-ıq elmi biliklərə əsaslanan taktiki üsul metod və vasitələrdən istifadə etməklə bu və ya digər ob-yektə qanunauyğun təsir başa düşülür.

Taktiki qərar məlumat, təşkilati və əməliyyat kimi komponentlərdən ibarətdir (2, s.458).

Qərarın məlumat hissəsinə istintaq şəraitinin təhlili və qiymətləndirilməsi, həll edilməli prosesual vəzifələr, istintaqın imkanları, proqnostik və i.a. məlumatları aid etmək olar.

Qərarın təşkilati hissəsinə qarşılıqlı əlaqənin forma və istiqamətləri, funksiyaların bölgüsü, güc və qüvvənin istifadə edilməsi, zəruri təşkilati və texniki tədbirlərin keçirilməsi və i.a. aid edilir.

Qərarın əməliyyat hissəsinə taktiki təsir məq-sədlərinin müəyyən edilməsi və həmin məqsədə nail olunması, taktiki qərarın nəticələrinin proq-nozlaşdırılması kimi aspektlər daxildir.

Taktiki qərarın hissələri müəyyən mərhələlərdə formalaşır.

Taktiki qərarın qəbul edilməsinə hazırlıq mərhələsi.

Məlumdur ki, hər bir qərar müəyyən məqsədlərə xidmət edir, eyni zamanda bu taktiki qərara da aiddir. Həmin məqsədlərə aiddir.

- əlverişsiz istintaq şəraitindən maksimum səmərəli istifadə edilməsi;

- istintaq şəraitinin ayrı-ayrı komponentlərinin dəyişməsi;

- xüsusilə istintaqın ilkin mərhələsində qəfil faktorlardan istifadə olunması;

- ibtidai araşdırmanın metodiki və hücum təminatı

Taktiki qərarın məqsədini konkret istintaq hərəkətinin məqsədi ilə eyniləşdirmək olmaz.

İdarəetmə elmində məqsədin seçilməsi qərarın qəbul edilməsinə hazırlıq və qəbul prosesinin ilkin mərhələsi kimi baxılır.

Kriminalistik ədəbiyyatda istintaq şəraitinin təhlili, yəni zəruri məlumatların toplanılması və işlənməsi taktiki qərara hazırlıq və qəbul edilməsi prosesinin ilkin (başlanğıc) mərhələsi kimi baxılır. İdarəetmə nəzəriyyəsində məlumatların toplanması metodlarının üç növü mövcuddur: müşahidə, sorğu və sənədlərinin öyrənilməsi.

İstintaq şəraitinin spesifikasiyası nəzərə alınaraq məlumatların toplanılmasında göstərilən bütün növlərindən istifadə olunur. Lakin, məlumatın işlənməsi üçün əhəmiyyətindən asılı olaraq həmin növlər müxtəlif formalarda tətbiq olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, işüsrə informasiya iki -sübutedicisi, istiqamətverici növlərə ayrılır. Məlumdur ki, istiqamətləndirici məlumatların yığılması proseduru qanunla tənzimlənmədiyindən bu metodlardan geniş şəkildə istifadə etmək mümkündür. Lakin sübut əhəmiyyətli məlumatların toplanılması müəyyən prosessual normalar çərçivəsində həyata keçirildiyindən bu metodların tətbiqində müəyyən məhdudiyət vardır.

Taktiki qərarın qəbul edilməsi üçün istintaq şəraiti və onun elementləri barədə məlumatlardan savayı digər məlumatların olması da vacibdir. Həmin məlumatlara aid edilir:

1. Cinayət hüququnun normaları, hansı ki, ilkin olaraq cinayət əməlini tövsüf etmək mümkündür. Cinayətin tərkibini müəyyən edərkən, həmin normalar cinayət hadisəsi, sübutetmənin predmeti

və zəruri olan digər hallar barədə daxil olmuş məlumatları düzgün qiymətləndirməyə imkan verir.

2. Cinayət-prosessual qanunvericiliyin normaları, hansı ki, istintaq şəraitini düzgün qiymətləndirilməyi, taktiki qərarın məqsədini dəqiq təyin etmək üçün sübutetmə subyektinin səlahiyyətlərini, hüquq və vəzifələrini, sübutetmə predmetini və digər halları müəyyən etməyə imkan yaradır.

3. Digər normativ və sorğu materialları qərarın qəbul edilməsi məqsədilə istintaq şəraitinin ayrı-ayrı komponentlərini və işüçün əhəmiyyət kəsb edən digər halları xarakterizə etməyə şərait yaradır.

4. Elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri

5. Qabaqcıl istintaq təcrübəsi

Cinayətkarlıqla mübarizə təcrübəsi göstərir ki, taktiki qərarın qəbul edilməsi üçün bəzi hallarda göstərilən məlumatlar heç də həmişə kifayət etmədiyindən əlavə məlumatın əldə olunmasına ehtiyac yaranır. Eyni zamanda əlavə məlumatların əldə olunması isə mövcud olan istintaq şəraitinin dinamikliyi ilə də şərtlənir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, taktiki qərarın məqsədinin müəyyən edilməsində istintaq şəraitinin məlumat komponenti vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Taktiki qərarın qəbul edilməsi. İstintaq şəraitinin qiymətləndirilməsi, onun haqqında məlumatların toplanılması, təhlili, məqsədin müəyyən edilməsi ilə nəticələnir. Həmin məqsədə nail olmaq isə düzgün qəbul edilmiş taktiki qərardan asılıdır. Bundan irəli gələrək alimlər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, taktiki qərarın obyektini istintaq şəraitidir (3, s.185)

İdarəetmə və psixologiya elmində qərarın qəbul edilməsi üçün bir sıra metodlar işlənilib hazırlanmışdır. Onlara variantların və refleksiyanın seçilməsi, sınaq və səhvlərin təhlili, evrestik, sosial, eksperiment və digər metodları göstərmək olar. Lakin, məhkəmədə və istintaq fəaliyyəti zamanı bəzi hallarda sadalanan metodların tətbiqinə məhdudiyət qoyur və ya tamamilə inkar edir. Məsələn, cinayət işlərinin icraatı zamanı sınaq və səhvlər metodu əsas götürülə bilməz, çünki müstəntiq əvvəlcədən bilir ki, onların müəyyən hissəsi səhv ola bilər. Eyni ilə sosial eksperiment metodunun cinayət mühakimə icraatında tətbiqi ümumiyyətlə mümkün deyil. Fərziyyələrin irəli sürülməsində

müstəntiq variantların seçilməsi metodundan məhdud çərçivədə istifadə edə bilər. Refleksiya metodu isə bəzi mübahisəli istintaq şəraitlərdə istifadə oluna bilər.

Məlumdur ki, müstəntiqin qarşısında duran vəzifələr əksər hallarda mürəkkəb xarakter daşıyır. Çünki bir çox hallarda müstəntiq araşdırma zamanı məlumat qıtlığı, bəzən ümumiyyətlə zəruri məlumatların olmaması, yəni sübutların axtarışında və toplanılmasında artıq qeyri müəyyən vəziyyətlə rastlaşır. Belə hallarda müstəntiq qarşıda duran vəzifələrin dairəsini müəyyənləşdirir və onları ardıcıl olaraq əsas və əlavə vəzifələrə bölür. Yaranmış istintaq şəraitini nəzərə alaraq, işümrə zəruri məlumatların əldə edilməsi məqsədilə müstəntiq proqnostik xarakterli fərziyyələr qurur, şəraitə təsir məqsədilə zəruri taktiki təsir üsullarını seçir və arzu olunan nəticələri proqnozlaşdırır, yəni qəbul edilmiş taktiki qərarın realizə prosesini və onun nəticələrini modelləşdirir.

Taktiki qərarlar müəyyən meyarlara cavab verməlidir. Onlara qanunçuluq, əxlaqlılıq, vaxtında qəbul edilməsi, əsaslılıq və reallıq kimi meyarlar aiddir.

Taktiki qərarın qanuniliyi: a) müstəntiqin öz prosesual səlahiyyətləri çərçivəsində onları qəbul etməsi; b) qanun nöqtəyi nəzərdən mümkün olan taktiki təsir metodlarından istifadəsində ifadə olunması.

Qərarın qanuniliyi ibtidai araşdırma prosesində əxlaqi və etik normalarına riayət olunması prinsipi ilə sıx əlaqəlidir. Sübutetmə prosesinin obyektiv və yüksələn xətt üzrə gedişatını təmin edən qərarların vaxtında qəbul edilməsi də əsas meyarlarından biri hesab olunur. Təcrübə göstərir ki, vaxtında qəbul edilməyən (tez və ya gec) taktiki qərarlar bir çox hallarda istintaq şəraitinin arzuolunmaz istiqamətdə inkişafına, həmçinin araşdırmanın mənfəətlərə səbəb olmasına gətirib çıxarır. Bəzi hallarda müstəntiq tərəfindən taktiki qərarların qəbul edilməməsi isə istintaq şəraitinin əlverişli inkişafına səbəb olur. Ona görə də dədəbiyyatda belə bir deyim də var ki, qəbul edilən hər bir taktiki qərar araşdırma zamanı hərəkətlərin aktivliyini təmin etmir (4, s.177). Deyilənlər bir daha göstərir ki, taktiki qərarın düşünülmüş və vaxtında qəbul edilməsi onun müsbət istiqamətdə

realizə edilməsinin vacib şərtlərindən sayılır.

Taktiki qərarın əsaslılığı mürəkkəb kompleks bir anlayışdır.

İlk növbədə qəbul edilən taktiki qərar real vəziyyətə, mövcud istintaq şəraitinə uyğun olmalıdır. Qəbul olunmuş taktiki qərar kriminalistika, psixologiya, məntiq və digər sahələrdə olan elmi biliklərə əsaslanmalı, onun normativ hüquqi əsası olmalı, yəni qanunun tələblərinə cavab verməlidir. Eyni zamanda qəbul edilmiş taktiki qərar müstəntiqin qarşılıqlı əlaqədə olan əməliyyat-axtarış orqanları əməkdaşlarının və digər xidmət sahələrinin maraqları çərçivəsində olması məqsədə uyğundur.

Taktiki qərarın qəbul edilməsi ilə bağlı nəzərdə tutulmuş hərəkətlərin həyata keçirilməsi real olmalıdır.

İstintaq fəaliyyətinin prosesual xarakterindən irəli gələrək bir qayda olaraq taktiki qərar müstəntiq tərəfindən təkbəşinə qəbul edilir. Təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda kollektiv forma da qəbul edilmiş taktiki qərar daha yaxşı nəticə verir.

Taktiki qərarın kollektiv formada qəbul edilməsi zamanı qeyd olunanlara diqqət yetirilməlidir.

- prokuror, istintaq orqanının rəisi və prosesual rəhbərliyi həyata keçirən digər şəxslərlə birgə istintaq şəraitinin təhlil etmək;

- digər müstəntiqlərlə ibtidai araşdırmanın qrup və briqada formasında aparılması zamanı əməliyyat-axtarış orqanının əməkdaşları ilə, mütəxəssislərlə, ekspertlərlə mümkün taktiki qərarın qəbul edilməsini müzakirə etmək;

- əməliyyat müşavirəsində araşdırmanın gedişatı barədə müstəntiqin məruzəsini və müəyyən etdiyi taktiki qərarları qarşılıqlı fəaliyyətdə olan digər xidmət sahələrinin əməkdaşları ilə müzakirə etmək;

- cinayət içi üzrə qarşılıqlı fəaliyyət göstərən əməliyyat-axtarış orqanının əməkdaşları ilə qəbul edilmiş taktiki qərarın icrasının nəzərdə tutulan istintaq hərəkətləri və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin birgə planını işləyib hazırlamaq.

İstintaq şəraitinə və onun ayrı-ayrı elementlərinə əsas taktiki təsir göstərmə vasitəsi kimi taktiki üsullar və onların bir və ya bir neçə istintaq hərəkətləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən sistemi kri-

minalistikada taktiki kombinasiya adlanır.

Bununla əlaqədar kriminalistik taktika qarşısında mürəkkəb istintaq şəraitlərinə səmərəli təsir etməyə imkan yarada bilən kompleks istintaq hərəkətlərin, əməliyyat axtarış və digər tədbirlərin keçirilməsi istiqamətində ümumi xarakterli əlverişli taktiki tövsiyələrin hazırlanması kimi vacib vəzifə müəyyən edilmişdir.

Müstəntiqin qarşısında qoyulan müxtəlif xarakterli vəzifələrin, həmçinin taktiki tövsiyələrin həllinə yönələn kompleks hərəkətlər və tədbirlər kriminalistikada taktiki əməliyyat adlanır.

Taktiki əməliyyat termini ilk dəfə olaraq kriminalist alim A.V. Dulov tərəfindən işlədilmişdir. O, taktiki əməliyyatı kriminalistik taktikanın ümumi vəzifələrinin həllinə xidmət etdiyini göstərmişdir. Qeyd etmək olar ki, taktiki əməliyyat ümumi araşdırma sisteminə daxil olaraq, onun mühüm altsistemlərdən biri sayılır. Bir yox bir neçə taktiki əməliyyatın keçirilməsi ibtidai araşdırma prosesi üçün əlverişli şərait yaradaraq təkə aralıq vasitələri həll etmir, həmçinin qarşıda duran son məqsədə nail olunması üçün münbit şərait yaradır (5, s. 12).

Taktiki əməliyyatın mahiyyəti və istiqaməti törədilmiş cinayətin növü və mövcud istintaq şəraiti ilə şərtlənir. Ona görə də taktiki əməliyyat kriminalistik taktikada ümumi şəkildə formalaşmışdır. Kriminalistikada törədilmiş cinayətin növündən asılı olaraq yaranan mövcud şəraitə uyğun olaraq taktiki əməliyyat xüsusi işlənməli və tətbiq olunmalıdır. Təcrübədə daha çox rast gəlinən taktiki əməliyyatlara misal olaraq cinayətkarın isti izlərlə müşahidə olunması, təqsirləndirilən şəxsin ifşa olunması, oğurlanmış əşyaların axtarışı, cinayət başında yaxalanma, nəzarət qaydasında mal alma və i.a. göstərmək olar.

Taktiki əməliyyat müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilir.

1. Təşkilati quruluşuna görə:

a) müəyyən təşkilati quruluşa malik daimi fəaliyyət göstərən və müəyyən sahələr üzrə birləşən işçilər tərəfindən aparılan taktiki əməliyyat, məsələn əməliyyat-axtarış, narkomaniya və narko-biznes, insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində fəaliyyət göstərən əməkdaşları göstərmək olar.

b) konkret taktiki əməliyyat həyata keçirmək

məqsədlə yaradılmış struktur, məsələn istintaq - əməliyyat qrupu, istintaq briqadası və s.

2. İstintaq şəraitinin xarakterindən asılı olaraq:

a) sadə istintaq şəraitində həyata keçirilən taktiki əməliyyat;

b) mürəkkəb istintaq şəraitində həyata keçirilən taktiki əməliyyat;

c) taktiki risk şəraitində həyata keçirilən taktiki əməliyyat.

3. Taktiki əməliyyatın həll edəcəyi ayrı-ayrı məsələlərin xarakterinə görə:

a) cinayət işi üzrə əsas məsələlərin həll edilməsi məqsədilə həyata keçirilən taktiki əməliyyatlar;

b) iş üzrə köməkçi məsələlərin həll edilməsi məqsədilə həyata keçirilən taktiki əməliyyatlar;

4. Həyata keçirilən istintaq hərəkətinin məzmununa görə :

a) müxtəlif hərəkətlərdən ibarət olan taktiki əməliyyat (istintaq, əməliyyat-axtarış, audit yoxlaması və s.);

b) eyni hərəkətlərdən ibarət olan taktiki əməliyyat (ancaq istintaq hərəkətindən).

5. İstintaqın mərhələsindən asılı olaraq-istintaqın ilkin, aralıq və son mərhələsində keçirilən taktiki əməliyyat.

6. Spesifiklik dərəcəsinə görə

a) tipik taktiki əməliyyatlar;

b) spesifik taktiki əməliyyatlar;

Kriminalistik ədəbiyyatda taktiki əməliyyatın vaxtına, subyektinə, hüquq mühafizə orqanlarının aidiyyəti sahəsinə və digər əlamətlərə görə təsnifatı barədə fikirlər mövcuddur.

Taktiki əməliyyatın quruluşuna istintaq şəraiti, cinayət-prosessual şərait, taktiki qərar, taktiki üsul, kriminalistik tövsiyələr, texniki üsul kimi kateqoriyalar daxildir. Taktiki əməliyyatın quruluşuna daxil olan digər elementlərdən biri də taktiki vasitələrin məcmusudur ki, onların vasitəsi ilə məqsədə nail olunur və qarşıya çıxan digər taktiki məsələlər həll olunur.

Qeyd olunduğu kimi taktiki əməliyyatın quruluşuna daxil olan əsas elementlərdən biri də istintaq şəraiti və onun tipik növüdür. Tipik istintaq şəraiti, adətən obyektlərin eyni şəraitdə qarşılıqlı əlaqədə olduqları vaxt yaratdıqları izlərdir ki, bunlar eyni növ və tipi əks etdirir.

İstintaq şəraiti ilə müqayisədə cinayət-posessu-

al şərait daha məhduddur və müstəntiq və ya məhkəmə tərəfindən prosessual qərarların qəbul edilməsi zamanı mövcud olur.

Cinayət işi üzrə araşdırmanın müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması üçün həll edilməli olan məsələlər sistemi kriminalistikada taktiki məsələ adlanır. Hər bir taktiki məsələnin zəruri quruluş elementi kimi məqsəd çıxış edir.

Taktiki əməliyyatın quruluş elementlərindən biri olan kriminalistik hərəkətlər cinayət-prosessual qanunla müəyyən edilmiş funksiyaları yerinə yetirən səlahiyyətli şəxslər tərəfindən həyata keçirilən müxtəlif hərəkətləri nəzərdə tutur. Həmin hərəkətlər əsasən üç qrupa bölünür:

- ibtidai araşdırmanın təşkili və planlaşdırılması üzrə olan hərəkətlər;
- cinayətin araşdırılması zamanı elmi-texniki vasitələrin tətbiqi üzrə hərəkətlər;
- cinayətlərin araşdırılmasında tətbiq edilən taktiki hərəkətlər (yəni taktiki- kriminalistik hərəkətlər).

Taktiki əməliyyatın elementi kimi kriminalistik tövsiyələr elmi cəhətdən əsaslandırılmış və yoxlanılmış mübahisələr, müddəalardır ki, kriminalistik hərəkətin real həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Cinayətin araşdırılmasında tətbiq olunan taktiki əməliyyat müəyyən prinsiplərə cavab verməlidir. Onlara aiddir:

- taktiki əməliyyatın həyata keçirilməsində qanunçuluq prinsipinə və etik normalarına riayət olunması;
- taktiki əməliyyatın keçirilməsində kollegiallıq prinsipinin gözlənilməsi;
- taktiki əməliyyata hazırlığı və realizəsini planlı həyata keçirilməsi;
- taktiki əməliyyatın dinamiklik prinsipi əsasında aparılması;
- hər bir taktiki əməliyyata hazırlığı və realizəsini fərdilik prinsipi əsasında aparılması;
- taktiki əməliyyatın keçirilməsində mövcud istintaq şəraitinin nəzərə alınması;
- taktiki əməliyyatın vahid rəhbərlik prinsipi əsasında keçirilməsi.

Taktiki kombinasiya. Taktiki kombinasiya taktiki əməliyyatla müqayisədə həcminə və əhəmiyyətinə görə az əhəmiyyətli və müəyyən qədər

məhdud xarakter daşıyır. Bəzi kriminalistik ədəbiyyatda taktiki əməliyyatla taktiki kombinasiya arasında o qədər də böyük fərq bildirilmir. Taktiki kombinasiyanı taktiki əməliyyatın mürəkkəb forması kimi qəbul edirlər. Taktiki kombinasiyanın tərkibinə bir istintaq hərəkəti, bir neçə taktiki üsul və ya əhəmiyyət-axtarış tədbirləri daxildir (5, s.395). Taktiki kombinasiya ilə taktiki əməliyyat arasında fərqli cəhətlər çox olmasa belə cinayətin araşdırılmasında əhəmiyyətinə görə taktiki kombinasiyanın ayrıca baxılması, yəni paraqraf və ya sual formasında verilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Taktiki kombinasiya istintaq hərəkətinin hazırlıq və işçi mərhələsində tətbiq edilərək, onun da daha da əlverişli keçirilməsini təmin edir. Lakin, onlar daha çox istintaq hərəkətinin mahiyyətinə daxil olur, yəni həmin çərçivədə fəaliyyət göstərir. Çox nadir hallarda isə taktiki kombinasiyada istintaq hərəkətindən sonra, sorğular, söhbətlər və digər tədbirlər zamanı istifadə oluna bilər. Eyni zamanda taktiki komplikasiyanın tərkib elementi olan əməliyyat-axtarış tədbirləri tək-cə cinayətin araşdırılmasında deyil, zəruri əməliyyat-axtarış məlumatları əldə etmək məqsədilə cinayət işinə başlanana qədər də keçirilə bilər (6, s.396).

Onda belə bir qənaətə gəlmək olar ki, əgər araşdırma zamanı əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələri realizə olunursa onda onu əməliyyat-taktiki təlim adlandırmaq olar.

Beləliklə, taktiki kombinasiya-araşdırma zamanı mövcud olan konkret istintaq şəraitini və müəyyən istintaq şəraitində araşdırmanın qarşısında duran vəzifələrin həlli üçün birləşmiş vahid məqsəd və plan əsasında keçirilən taktiki üsullar, əməliyyat-axtarış tədbirləri və istintaq hərəkətləri sistemi başa düşülür.

Kriminalistik taktikanın vacib kateqoriyalardan biri də taktiki riskdir. Risk sözü orta (XIII əsr) əsr latın "risicim" sözündən olub "qala" və ya "arriskar"-qalanın üstünə getmək, **təhlükə mümkünlüyü** (7) mənasında işlənmişdir, geniş mənada isə təhlükəyə məruz qalma kimi ifadə olunur və kriminalistikada bu söz ilk dəfə olaraq 1974-cü ildə işlənmişdir.

Taktiki risk – araşdırmanın qanunauyğun tərkib elementi hesab olunur. Araşdırmanın səciyyəvi

xüsusiyyətlərindən biri də taktiki risk şəraitində müəyyən qərarların qəbul edilməsində ifadə olunur. Araşdırma zamanı mümkün qədər az risk müqabilində strategiyanı seçmək, qəbul edilən qərarların mənfə nətəcələrini əvvəlcədən görmək və belə nəticələrə səbəb olan halların qarşısının alınması üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirmək, yəni riski minimuma endirmək vacib məqamlardan biri hesab olunur.

Müstəntiqin taktiki risk şəraitində hərəkət etməsinə bir sıra hallar təhrik edir.

Birinci, cinayət işinin başlanma mərhələsində, cinayət törədən şəxsin cinayət başında yaxalanması zamanı, cinayətin isti izlərlə açılmasında, ümumiyyətlə istintaqın ilkin mərhələsində mövcud olan vaxt məhdudiyyəti (qıtlığı);

İkinci, hərtərəfli düşünülmüş qərarların qəbul edilməsi üçün məlumatın kifayət qədər olmaması;

Üçüncü, araşdırma zamanı qarşıduran tərəf üzərində müstəntiqin özünün üstünlüyü barədə inamın olması, riskli olmasına baxmayaraq müstəntiq öz hərəkətlərinin uğurla nəticələnməsinə intuitiv olaraq əvvəlcədən hiss etməsi;

Dördüncü, yaranmış istintaq şəraitindən asılı olmayaraq bəzi hərəkətlərin edilməsinə prosesual zərurətin yaranması, məsələn, əvvəlcədən dindirilmiş şəxslərin ifadələri arasında əhəmiyyətli ziddiyyətlərin aradan qaldırılması məqsədilə üz-üzə keçirilməsi.

Ümumi şəkildə taktiki risk şəraiti qeyri müəyyənliyi iləşərtlənir və edilmiş seçimin həyata keçirilməsi isə əvvəlcədən onun nəticələrinin ehtimal formada qiymətləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Risk şəraitində qəbul edilmiş taktiki qərar onun qiymətləndirilməsi ilə sıx əlaqəli olur (8). Belə qiymətləndirmə qəbul edilmiş qərarın müs-

bət və mənfə cəhdlərini müəyyən etməyə şərait yaradır. Qəbul edilmiş taktiki qərarın ehtimal formada qiymətləndirilməsində istifadə riskin əsaslı (səmərəli) və əsassız (səmərəsiz) olmasını müəyyən etməyə imkan yaradır.

Bəzi hallarda elə istintaq şəraiti mövcuddur ki, istənilən dərəcəli risklə qəbul edilmiş qərar səmərəli olur. Lakin, istintaq təcrübəsi göstərir ki, da im minimum riskə istiqamət götürmək araşdırmanın tempini zəiflədir, istifadə olunan güc və qüvvənin israfçılığına və digər mənfə nətəcələrə gətirib çıxarır. Riskin səmərəliliyi qərarın optimallığından asılıdır.

Taktiki risk şəraitində qərarın optimallığı mövcud şəraitdə minimal vaxt güc və qüvvə sərf edərək zəruri olan nəticənin əldə edilməsində ifadə olunur (9).

Nəzəri olaraq qəbul edilmiş qərarları aşağıdakı növlərə bölmək olar.

- düşünülmüş (ölçüb-biçilmiş) qərar. Bura son məqsədin dərk edilməsi, problemin ilkin təhlili, tənqidi fikir, çeviklik kimi elementlər daxildir.

- impulsiv qərar. Bura qərarın qəbul edilməsi prosesi fərziyyələrin irəli sürülməsi, planlaşdırma və s. kimi hərəkətlər aiddir;

- inert qərar. Bu ixtisas üçün xarakterik deyil. Qərarların axtarışında inamsız və ehtiyatlı mövqedə olma kimi xarakterizə olunur.

-ehtiyatlı qərar. Subyekt qərar qəbul edərkən müvəffəqiyyətin olunmasına deyil, daha çox səhv etməkdən ehtiyat edir.

Beləliklə, qərar qəbul etmə prosesi subyektin şəxsi keyfiyyətindən, taktiki risk şəraitində müstəntiqin hərəkət alqoritmindən, xarakterindən asılıdır.

Ədəbiyyat:

- 1.Криминалистика. Учебник. Том 2/ под общ. ред. А.И.Бастрыкина. Москва.2014, стр.18-19.
- 2.Криминалистическая тактика:учебник для бакалавров под ред. Л.Я. Драпкина. М., 2015. стр. 458.
- 3.Брянцев А.Ю. Рациональный способ принятия тактического решения. Вестник экономического безопасности № 3.М.,2020, стр. 185.
- 4.Шуклин А.Е. Особенности принятия информационных и тактических решений в сложных следственных ситуациях. Автореферат дис. ...канд. Юрид. Наук. Екатеринбург, 2012, стр.12.

5. Яблоков Н.П. Криминалистика. Учебник для вузов. 2-е изд. Москва. 2014, стр. 177.
6. Криминалистика. Учебник / под редакцией доктора юрид.наук, проф. Д.И. Сулейманова. Баку. 2000, стр. 395-396.
7. <https://classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Ozhegov.htm>
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/situatsii-takticheskogo-riska-12ponyatie-struktury-metody-preodoleniya>
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologicheskie-osnovy-resheniya-takticheskikh-zadach-pri-rassledovanii-prestupleniy>

Аллахверди Махмудов

Некоторые вопросы применения тактической операций, тактической комбинации, тактического риска в расследовании преступлений

Резюме

В статье рассматривается понятие, сущность и применение тактической операции, тактической комбинации и тактического риска при проведении следственных действий. Рассмотрены различные точки зрения относительно этих категории и важность их использования при расследовании преступлений. Необходимо отметить, что правильное понимание сущности категории следственной тактики и критериев их допустимости имеет прямое отношение к достоверности полученных результатов производства следственных действий.

Allahverdi Mahmudov

Some issues of tactical operation, tactical combination and application of tactical risk in crime investigation

Summary

The article examines the nature of tactical operations, tactical combinations, tactical risks and their application used in the detection of crimes. At the same time, the existing comforts for the above-mentioned categories of investigative tactics were analyzed in detail. It was also explained in detail the importance of studying the application of a correct understanding of the nature of these categories in order to have a positive impact on the results of investigative actions.

Natiq Xəlilov

Azərbaycan Respublikasının Çin Xalq Respublikasındakı Səfirliyində ticarət nümayəndəsinin Aparatının baş məsləhətçisi, hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru (Çin Xalq Respublikası, Sun Yat-Sen Universiteti)
E-mail ünvanı: nkhalilov@hotmail.com

AZƏRBAYCANDA MÜLKİ QANUNVERİCİLİYİN MƏCƏLLƏLƏŞDİRİLMƏSİ: TARİX, MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: Mülki hüquq, xüsusi hüquq, məcəlləşdirmə, normativ hüquqi akt, Mülki Məcəllə, Pandekt sistemi, hüquqi islahatlar

Ключевые слова: гражданское право, частное право, кодификация, нормативный правовой акт, Гражданский кодекс, система Pandect, правовые реформы.

Keywords: Civil law, private law, codification, normative legal act, Civil Code, Pandect system, legal reforms

Giriş

Məcəllələşdirmə - normativ hüquqi aktların forma və məzmun baxımından yenidən işlənməsi yolu ilə vahid normativ hüquqi aktlarda birləşdirilməsidir.¹ Qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsi müəyyən bir münasibətlər sahəsindəki mövcud normativ hüquqi aktların tənqidi şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməsini, qanunvericiliyin keyfiyyətcə daha yuxarı səviyyəyə qaldırılmasını və onun kompaktlığının təmin edilməsini nəzərdə tutur. Məcəlləşdirmə normativ hüquqi aktlar arasındakı ziddiyyətləri, uyğunsuzluqları, habelə illər ərzində özünü doğrultmayan normaları, təkrarlamaları, köhnəlmiş müddəaları və boşluqları aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Məcəlləşdirmə prosesində tərtibçilər özünü təsdiqləmiş mövcud normala-

rı birləşdirməyə, sistemləşdirməyə, eyni zamanda, onların məzmununu və ardıcılığını yenidən işləməyə, habelə müvafiq münasibətlər sahəsinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsinin maksimum tamlığını təmin etməyə çalışır. Məcəlləşdirmə mövcud qanunvericiliyin ümumiləşdirilməsi olmaqla yanaşı, sosial praktikanın təcili ehtiyaclarını əks etdirən yeni normaların yaradılmasını da nəzərdə tutur.

Məcəlləşdirmənin nəticəsi hüquq sahəsində əvvəllər mövcud olan normativ hüquqi aktları əvəz edən, sabit məzmunu olan yeni birləşdirilmiş qanunvericilik aktıdır (məcəllə, əsasnamə, nizamnamə və s.). Məcəlləşdirmənin ən önəmli xüsusiyyəti kimi qanunvericiliyin asanlaşdırılması və yenilənməsi, onun qanunvericilik fəaliyyətinin ən mükəmməl və yüksək forması kimi qəbul etməyə imkan verir.

Mülki Məcəllə önəminə görə ölkənin Konstitusiyadan sonra ikinci, həcminə görə isə birinci hüquqi aktı hesab olunur. Vətəndaşların həyatında oynadığı vacib rola görə Mülki Məcəllə qeyri-rəsmi olaraq "İqtisadi Konstitusiya" adlandırılır. 21 dekabr 2010-cu ildə qəbul edilən "Normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununu Mülki Məcəlləyə digər qanun və məcəllələrə nisbətən daha yüksək status verir, belə ki, qanunun 2.5-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi mülki hüquq normalarını əks etdirən digər məcəllə və qanunlarla ziddiyyət təşkil etdikdə Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi tətbiq edilir.

¹ Normativ hüquqi aktlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu, Maddə 1, 21 dekabr 2010-cu il.

Mülki hüquq sistemi olan ölkələrdə Mülki Məcəllə bazar iqtisadiyyatı üçün qaydaları müəyyən edən əsas sənəddir və mülkiyyət, əqdlər, zərərin əvəzi və haqsız zənginləşmə kimi vacib sahələri əhatə edir. Bəzi mülki hüquq ölkələrində mülki məcəllələr ayrıca sahibkarlıq subyektlərini, fiziki şəxslərin hüquq qabiliyyətini, qəyyumluq, ailə münasibətləri, miras və hətta beynəlxalq xüsusi hüquqa aid münasibətləri tənzimləyir.

Ümumiyyətlə, hüquq aləmində məcəlləşdirmə haqqında kitab və elmi iş o qədər də çox deyil. Bu baxımdan fransız professoru Remi Kabrillakın hüququn məcəlləşdirməsinə həsr etdiyi fundamental işini xüsusi olaraq qeyd etmək olar.² O, bu işində dünyada həyata keçirilmiş əsas qanunvericilik məcəlləşdirmələrini təhlil edir. Buradan məlum olur ki, dünyada ilk qanunlar külliyyəti bir çoxlarının düşündüyü kimi, eramızdan əvvəl 1780-ci ildə qədim Babilistanda qəbul edilmiş Hammurapi qanunları deyil, Urun Üçüncü Xanədanlığının qurucusu olan Şumer kralı Ur-Nammu tərəfindən təxminən eramızdan əvvəl 2100-2050-ci illərdə tərtib edilmiş Ur-Nammu qanunlar külliyyətidir.

Müasir tarixdə isə keyfiyyəti və digər ölkələrə təsir gücünə görə 3 məcəlləni qeyd etmək olar: 1) 1804-cü il Fransa Mülki Məcəlləsi (Napoleon Məcəlləsi); 2) 1896-cı il Almaniya Mülki Qanunnaməsi; 3) 1907-ci il İsveçrə Mülki Məcəlləsi. 1804-cü il Fransa Mülki Məcəlləsi öz sadə dili ilə seçilir. 1896-cı il Almaniya Mülki Qanunnaməsinin dili isə heç də sadə deyil və çox vaxt belə bir fikir səslənir ki, bu hüquqi akt geniş ictimaiyyət üçün deyil, daha çox peşəkar hüquqşünaslar üçün nəzərdə tutulub. Buna baxmayaraq, Almaniya Mülki Qanunnaməsi yüksək hüquq texnikası ilə fərqlənir. 1907-ci ildə isə bu iki mülki məcəllənin əsasında İsveçrə Mülki Məcəlləsi qəbul edildi. İsveçrə Mülki Məcəlləsi bir növ özündə Fransa Mülki Məcəlləsinin sadə dilini və Almaniya Mülki Qanunnaməsinin yüksək hüquq texnikasını birləşdirib. XX əsrdə bir çox ölkələrdə qəbul edilmiş mülki məcəllələr məhz bu 3 sənəd əsasında hazırlanmışdır.

² Rémy Cabrillac, "Les codifications" (Droit éthique sociale) (French Edition) (French) Paperback – November 19, 2002, p.10.

Tarixboyu Azərbaycanın qədim dövlətlərində zəngin mülki qanunvericilik ənənələri olub və müxtəlif dövrlər ərzində mülki hüquq sahəsindəki qanunların məcəllələşdirilməsi yolu ilə külliyyət, toplu və məcəllələr tərtib edilib. Bunun bariz nümunəsi kimi, Atropatena dövründə yaradılmış zərdüştiliyin müqəddəs kitablar külliyyəti olan "Avesta"nı, Qafqaz Albaniyası dövründə hökmdarı III Vaçaqan tərəfindən qəbul edilmiş "Aqen Qanunlar Toplusu"nu, Sasanilər İmperiyası dövründə qəbul edilmiş "Matikan e Hazar Datastan"ı, Ağqoyunlu dövlətinin başçısı Uzun Həsən tərəfindən tərtib edilmiş "Uzun Həsənin Qanunnaməsi"ni, Səfəvilər İmperiyası dövründə sədr vəzifəsini tutan Mir Zeynəddin Seyid Əli tərəfindən tərtib edilmiş və I Şah Təhmasib tərəfindən qəbul edilmiş "Dəstur-ül-əməl"i, I Şah Abbasın qəbul etdiyi fərmanlar toplusu "Cəmey-i-Abbas"ı və xanlıqlar dövrünün "Car-Tala Qanunnaməsi"ni göstərmək olar.

Bu məqalədə əsasən son 100 ildə Azərbaycanda mülki qanunvericilik sahəsində həyata keçirilən məcəlləşdirmə fəaliyyəti haqqında məlumat verilir. XX əsr ərzində Azərbaycanda bir çox digər ölkələrlə müqayisədə kifayət qədər çox, daha dəqiq desək tam 3 dəfə mülki qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsi vasitəsi ilə Mülki Məcəllənin qəbul edilməsi baş tutub. Bu, iki dəfə - 1923-cü və 1964-ci illərdə Sovet İttifaqı dövründə, bir dəfə isə -1999-cu ildə müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə baş tutub.

I. 1923-cü il Azərbaycan SSR-in Mülki Məcəlləsi

28 may 1918-ci ildə elan edilmiş və gərgin siyasi-ictimai şəraitə görə cəmi 23 ay yaşamış Azərbaycan Demokratik Respublikası (ADR) dövründə ölkədə hüququn müxtəlif sahələrində kifayət qədər geniş qanunvericilik fəaliyyəti həyata keçirilsə də, bu qısa müddət ərzində Konstitusiya və Mülki Məcəllə qəbul etmək mümkün olmamışdır.

28 aprel 1920-ci ildə bolşevik Rusiyası Azərbaycanı işğal edərək, demokratik respublikanın əvəzinə Azərbaycanda Sovet Sosialist Respublikası qurdu. ADR-in süqutundan sonra Azərbaycanda ali qanunvericilik və icra hakimiyyətini hə-

yata keçirən faktiki ali hakimiyyət orqanı olan Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin ölkədə mülki hüquq sahəsində ilk tədbirlərdən biri torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsi olmuşdu. 5 may 1920-ci ildə qəbul edilmiş dekretə əsasən, mülkədar, xan, bəy, habelə məscid, kilsə, monastır torpaqları və onların əmlakları müsadirə edilərək əməkçi xalqa verilir. ³ Beləliklə, Azərbaycan xalqı azadlığını itirdi, insanların mülkü müsadirə edildi, xüsusi mülkiyyət növü ləğv edildi və bütün sərvətlər dövlətə verildi.

Azərbaycanda Sovet rejimi qurulduqdan sonra ADR-in qurduğu hüquq sistemində böyük dəyişikliklər baş verdi və Azərbaycan tam olaraq rus sosialist hüquq sistemini qəbul etdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra mülki hüquq sisteminin Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının (RSFSR) sosialist hüququ əsasında tamamilə əvəzlənməsi baş verdi. Sovet dövründə Azərbaycanın mülki qanunvericiliyi digər Sovet İttifaqı respublikalarının mülki qanunvericiliyindən bəzi istisnalar olmaqla ciddi şəkildə fərqlənmirdi. Buna baxmayaraq, XX əsrin 20-ci illərində ölkədə ailə-nikah və vərəsəlik sahəsində hələ də ənənəvi hüquq və adət hüququnun bəzi xüsusiyyətləri qorunub saxlanmışdır.

6 may 1921-ci ildə I Ümumazərbaycan sovetlər qurultayı fəaliyyətinə başladı və bunun nəticəsində Azərbaycan tamamilə sovet sosialist ölkəsinə çevirildi. Həmin ilin 19 may tarixində isə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (Azərbaycan SSR-i) ilk Konstitusiyasını qəbul etdi.

Ümumiyyətlə Sovet İttifaqının ilk illərində Azərbaycanda mülki qanunvericilik Leninin "Biz heç bir xüsusi mülkiyyət tanımırıq, bizim üçün iqtisadiyyatda heç bir şey özəl deyil, ictimaidir" şüarına sadıq idi. ⁴ Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra düşündü ki, quracaqları ölkədə bütün ictimai və hüquqi münasibətlər publik xarakter daşıyacaq və buna görə mülki hüququ tamamilə ləğv etməyi planlaşdırırdılar. Bu səbəb-

dən bəzi Sovet hüquqşünasları mülki məcəllədən daha çox iqtisadi məcəllə və ya sosial məcəllənin qəbul edilməsini təklif edirdilər. Lakin dərin iqtisadi böhran özəl sərmayələrin, o cümlədən xarici kapitalın cəlb edilməsinin zəruriliyini göstərirdi. 1921-ci ildə Lenin tərəfindən irəli sürülmüş "Yeni İqtisadi Siyasət" (YİS) yalnız yeni mülki hüquq sisteminin dəstəyi ilə müvəffəqiyyət əldə edə bilərdi. 31 oktyabr 1922-ci ildə RSFSR-in Mülki Məcəlləsi qəbul edildi və bundan sonra Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin tapşırığı əsasında Ədliyyə Xalq Komissarlığı Rusiyanın qanunvericiliyi əsasında yeni Mülki Məcəllə hazırlamağa başladı.

16 iyun 1923-cü ildə Azərbaycan SSR MİK ikinci çağırış üçüncü sessiyasında Azərbaycan SSR-in ilk Mülki Məcəlləsi (bundan sonra 1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i) qəbul edildi və elan edildiyi gündən qüvvəyə mindi, həmin ilin 8 sentyabr tarixində isə Mülki Məcəllə "Bakinskiy Raboçiy" jurnalında dərc edildi. 1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. Digər Sovet İttifaqı respublikalarından fərqli olaraq, 1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-ə nikah, ailə və qəyyumluq hüququnu əhatə edən bölmələr də daxil edilmişdi. Digər ittifaq ölkələrində isə bu qeyd olunan münasibətlər ayrıca məcəllə və qanunlarla tənzimlənirdi. Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin bu Mülki Məcəllə ilə əlaqədar qərarında qeyd olunmuşdur ki, 28 aprel 1920-ci ildən 1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i qüvvəyə mindiyi tarixə qədər mövcud olan mülki hüquq münasibətlərindəki mübahisələr, baş verdiyi anda qüvvədə olan qanunvericiliklə tənzimlənir, ancaq o dövrdə qüvvədə olan qanunvericilikdə boşluqların olması səbəbindən, yeni MM-nin istifadə olunması tövsiyə edilir. Əvvəllər baş vermiş mübahisələr üçün 1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i yalnız sovet dövlətinə sərf etdiyi hallarda tətbiq olunurdu, məcəllənin devirilmiş ADR hökumətinin lehinə təsfi edilməsinə icazə verilmirdi. ⁵

Bu qanunvericilik aktı Azərbaycan tarixində ilk Mülki Məcəllə oldu. Eyni zamanda, bu, dün-

³ R. Əkbərov, S. Səlimov, "Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi", Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2003, s. 388.

⁴ Владимир И. Ленин, "О задачах Наркомюста в условиях новой экономической политики: Письмо Д. И. Курскому", Полное собрание сочинений, Москва, 1964, стр. 389.

⁵ R. Əkbərov, S. Səlimov, "Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi", Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2003, s. 389.

yada sosialist dövlətinə aid olan ilk mülki məcəllələrindən biri idi. Bu Məcəllənin qüvvəyə minməsi ilə YİS kontekstində mülki hüquq institutlarının inkişafındakı iki ildən az bir təcrübə ümumiləşdirilərək Azərbaycanda sovet mülki hüququnun formalaşması rəsmiləşdirildi.

1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i YİS-in mahiyyəti və həyata keçirilməsi qaydaları ilə bağlı bir çox məsələni özündə ehtiva edirdi. Mülki Məcəllə 8 bölmə (ümumi hissə, əşya hüququ, öhdəçilik hüququ, müəlliflik hüququ, vərəsəlik hüququ, nikah hüququ, ailə hüququ, qəyyumluq hüququ) və 524 maddədən (onlardan yalnız 83-ü şərhə verilmişdir) ibarət idi.

Ümumi hissədə 51 maddə və 5 fəsil var idi. Burada əsas müddəalar, hüquq subyektləri (şəxslər), hüquq obyektləri (əmlak), əqdlər və iddia müddəti haqqında normalar öz əksini tapmışdır. Əsas müddələrdə ictimai-təsərrüfat təyinatlarına zidd olmayan mülki hüquqların qanunla qorunduğu (1-ci maddə) və mülki hüquqa dair mübahisələrin məhkəmə qaydası ilə həll edilməli olduğu təsbit edilmişdi (2-ci maddə). Hüquq subyektləri (şəxslər) üzrə normaları müəyyənləşdirən ikinci fəsil, iki qrupa ayrılan 16 maddədən ibarət idi: fiziki şəxslər (4-12-ci maddələr) və hüquqi şəxslər (13-20-ci maddələr). 5-ci maddədə vətəndaşların hüquq qabiliyyətinin əhatə dairəsi əks olunurdu. Maraqlı məqam ondan ibarət idi ki, 1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i fiziki şəxslərdə hüquq qabiliyyətinin meydana gəlmə anını konkret olaraq müəyyənləşdirməmişdir. İki azyaşlıq dövrü müəyyən edilirdi: 14 yaşa qədər və 14 ilə 18 yaş arası. Məcəllədə müəyyən edilmişdir ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı respublika ərazisində sərbəst hərəkət etmək, əmlak əldə etmək və ya başqa bir şəxsə vermək, sənaye və ticarət müəssisələri təşkil etmək, qanunla qadağan olunmayan peşələr seçmək və əqdlər bağlamaq hüququna malikdir. 8-ci maddə fəaliyyət qabiliyyətinə xitam verilməsinin əsaslarını müəyyən etmişdir. Məcəlləyə görə, əmlak əldə etmək, öhdəçiliklərdə çıxış etmək, məhkəmədə iddia qaldırmaq və cavab vermək qabiliyyətinə malik olan şəxslərin birləşmələri, idarələr və ya təşkilatlar hüquqi şəxs hesab olunurdu. Altı maddəni əhatə edən üçüncü fəsildə hüquq obyektlərinə (əmlak) dair məsələlər tənzimlənirdi

(20-25-ci maddələr). Mülki dövriyyəsi qanunla qadağan olunmayan hər hansı bir əmlak mülki obyekt kimi çıxış edə bilirdi. Mülki dövriyyədən çıxarılan əmlak isə yalnız qanunda müsbət göstəriləndə mülki hüquq obyekti ola bilirdi. Torpaq dövlət malı hesab olunurdu və xüsusi dövriyyənin predmeti ola bilməzdi. Torpağa yiyələnmək yalnız istifadə etmə hüququ şəklində həyata keçirilə bilirdi. Məcəllənin əqdləri tənzimləyən dördüncü fəslə on səkkiz maddədən ibarət idi (26-43-cü maddələr). 27-ci maddədə əqdlərin formaları haqqında danışılırdı. Məcəllənin beşinci fəslə “İddia müddəti” adlanırdı və səkkiz maddədən ibarət idi (44-51-ci maddələr). Burada iddia müddətinin anlayışı, iddia müddətinin başlanması, dayandırılması və bərpası qaydaları müəyyən edilirdi. İddia müddəti 3 il təşkil edirdi.

Məcəllənin ikinci bölməsi “əşya hüququ” adlanırdı. Bu bölmə üç fəsildən (mülkiyyət hüququ, tikinti hüququ, əmlakın girov qoyulması) ibarət idi. Mülki Məcəllə 3 mülkiyyət formasını təsbit edirdi: dövlət mülkiyyəti (milliləşdirilmiş və bələdiyyələşdirilmiş), kooperativ mülkiyyət və xüsusi mülkiyyət. Bələdiyyələşdirilməmiş tikintilər, xüsusi qanunlarla nəzərdə tutulan miqdardan artıq olmayan maddəli fəhləsi olan ticarət müəssisələri, sənaye müəssisələri, istehsal alətləri və vəsaiti, pullar, qiymətli kağızlar və sair qiymətli əşyalar, o cümlədən qızıl və gümüş sikkələr, xarici valyuta, ev ləvazimatı, təsərrüfatda və şəxsi istifadədə işlənən əşyalar, satışı qanunla qadağan edilməyən əmtəələr və xüsusi dövriyyədən götürülməyən hər cür əmlak xüsusi mülkiyyət predmeti ola bilirdi. Mülkiyyətin müsadirə olunmasına yalnız qanunla müəyyən edilmiş xüsusi hallarda cəza olaraq icazə verilirdi. Əsas mülkiyyət forması kimi dövlət mülkiyyətinə üstünlük verilirdi. Torpaq, yeraltı sərvətlər, meşələr, sular, ümumi istifadədə olan dəmir yolları, onların hərəkətedici avadanlığı ancaq dövlət mülkiyyəti ola bilirdi. İkinci bölmənin ikinci fəslə tikinti hüququ adlanırdı, üçüncü fəsil isə əmlakın girov qoyulması məsələlərinə həsr olunmuşdu.

Məcəllənin üçüncü bölməsi “öhdəçilik hüququ” adlanırdı. Buraya ümumi müddəalar, müqavilələrdən baş verən öhdəçiliklər, xüsusən əmlak icarəsi, alqı-satqı, mübadilə, bağış, müqavilə, si-

fariş, satınalma, saxlama və ortaqlıq kimi öhdəçilik münasibətləri daxil idi. Bu bölmə zərərə görə məsuliyyət məsələlərini də əhatə edirdi.

Dördüncü bölmə “müəlliflik hüququ” adlanırdı. Maraqlı məqam ondan ibarət idi ki, bu dövrdə Sovet İttifaqı respublikaları arasında yalnız Azərbaycanın Mülki Məcəlləsində müəlliflik hüququ bölməsi var idi, digər respublikalarda bu sahə ayrıca qanunvericilik aktları ilə tənzimlənirdi.⁶

Beşinci bölmə “vərəsəlik hüququ” adlanırdı. Bu bölmə miras formaları, varislərin dairəsi, miras əmlakın kütləsi, mirasın qaydası, qanun və vəsiyyət üzrə vərəsəlik məsələlərini əks etdirirdi. Qanuna uyğun olaraq, qanun və vəsiyyət üzrə vərəsəliyə çağırılan şəxslərin dairəsi, birbaşa enən xətt üzrə qohumluqla (övladlarla, nəvələrlə və nəticələrlə), oğulluğa götürülənlərlə (onların enən xətt üzrə qohumluğu ilə) və vəsiyyətçinin ölümündək bir ildən az olmayan müddətdə tamamilə onun himayəsində olan yoxsul və əmək bacarığını itirmiş şəxslərlə məhdudlaşdırdı.

Nəhayət, məcəllənin son üç bölməsi nikah, ailə və qəyyumluq hüququna həsr edilmişdi. Nikahın bağlanması qanunla müəyyən edilmiş qaydada xüsusi dövlət orqanlarında qeydiyyatla alınmaqla həyata keçirilməli idi. Məcəllənin 442-ci maddəsinə görə, nikah Xalq Məhkəməsi tərəfindən yalnız qanunla qəti şəkildə nəzərdə tutulan hallarda etibarsız hesab edilə bilərdi. Həyat yoldaşlarından birinin ölümü də boşanma üçün əsas hesab olunurdu. Dini ayinlər əsasında və ruhanilərin köməyi ilə bağlanmış nikah Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Qeydiyyatı Şöbəsi (ZAQS) tərəfindən qeydiyyatla alınmış nikaha bərabər deyildi və həmin nikaha daxil olan şəxslər üçün heç bir hüquq və öhdəlik yaratmırdı. Bununla yanaşı, Məcəllənin dərc edildiyi günə kimi əvvəllər qüvvədə olmuş qanunlarda nəzərdə tutulan şərtlər və formalara əməl edilməklə bağlanmış dini və kilsə nikahları qeydiyyatdan keçmiş nikah qüvvəsinə malik idi. Nikah üçün vacib şərtlərdən biri də ər-arvadın razılığı idi. Nikah yaşı qadınlar üçün 16, kişilər üçün isə 18 yaş olaraq müəyyən olunmuşdu. Nikahdan kənar doğulan uşaqlar nikahsız do-

ğulanlara bərabər tutulurdu. Qəyyum və ya hami təyin edilməsindən imtina olunmasına icazə verilmirdi. Məcəllə qəyyum və ya hami təyin edilmiş şəxslər üçün tələblərin siyahısını müəyyən etmişdir. 492-ci maddəyə görə, yetkinlik yaşına çatmayanlara, ruhi xəstələrə, israfçılara və ictimai himayəsiz qoyulmasını təhlükəli və ya qeyri-mümkün edən xüsusiyyəti aşkar olunmuş şəxslər üzərində qəyyumluq təyin edilirdi.

1928-ci ildə Azərbaycan SSR-in nikah, ailə, qəyyumluq və vətəndaş vəziyyəti aktları haqqında Məcəlləsinin qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq nikah, ailə və qəyyumluq hüququ haqqındakı bölmələr Mülki Məcəllədən çıxarıldı.

İllər keçdikcə 1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-nin maddələrinin həm məzmun, həm də şərh etmə baxımından çətinləşdirilməsi müşahidə edilirdi. Üstəlik, mülki hüquqda sosialist prinsiplərinin gücləndirilməsi və planlaşdırma elementlərinin daxil edilməsi ilə, imperativ hüquq normalarının da sayı artırdı.

1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i Almaniyaya təcrübəsinə əsaslanarsa da, çox yarımçıq xarakter daşıyırdı, belə ki, Məcəllə əsasən sosialist təşkilatlar arasında inzibati xarakter daşıyan normativ hüquqi aktlardan irəli gələn münasibətləri və vətəndaşlar arasında olan məişət münasibətlərini tənzimləyirdi.

Sovet İttifaqı respublikalarının XX əsrin 20-ci illərindəki mülki məcəllələri qəbul edildiyi gündən, SSRİ-nin hüquq mütəxəssisləri tərəfindən keçid dövrünün müvəqqəti qanunvericilik aktları kimi dəyərləndirilirdi. Bu mülki məcəllələrin hazırlanması işinə rəhbərlik edən hüquq elmləri professoru, sosial-demokrat, bolşevik Aleksandr Qoyxbarq keçid dövrünün Mülki Məcəlləsi haqqında danışarkən, dövlətin mənafeələrinin fərdi sahibkarlardan qorunması kimi xüsusiyyətini qeyd edirdi.⁷

1923-cü ilin Mülki Məcəlləsində xüsusi mülkiyyətin məhdudlaşdırılması və mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsinin ictimai-hüquqi mahiyyəti nəzərə çarpır, yəni sosialist dövlətin mənafeələrinin fərdlərdən qorunmasının təmin edil-

⁶ Маковский А.Л., “О кодификации гражданского права (1922 – 2006)”. М.: Статут, 2010, с. 35.

⁷ Гойхбарг А.Г., “Ленин и советское право”, Советское право». 1924, № 2. С. 5-6.

məsi məqsədilə, publik hüququn xüsusi hüquq üzərində üstünlüyü izlənilir. 1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-nin 6-cı maddəsi mülki hüquqların yalnız məhkəmə hökmü ilə deyil, qanunla müəyyən edilmiş digər hallar və qaydalarla da məhdudlaşdırılma ehtimalından bəhs edir. Məsələn, qanundan kənar şəxs kimi elan edilmiş insanlar mülki hüquq qabiliyyətinə sahib deyildi, çünki qanun onları qorumurdu. Bu deyilənlərlə yanaşı, bazar münasibətlərinin inkişafı üçün götürülmüş kurs nəzərə alınaraq, 1923-cü ilin Mülki Məcəlləsinin vəzifələrindən biri kimi fərdi sahibkarların fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi müəyyənləşdirilirdi. Məcəllə Sovet dövlətinə xas olan normalardan əlavə olaraq kapitalist ölkələrin hüququnun əsasını təşkil edən bazar iqtisadiyyatına xas olan hüquq qaydalarını da özündə cəmləşdirirdi. Məcəllənin normaları, dövlətin kapitalist elementlərin fəaliyyətinə icazə verdiyi çərçivəni hüquqi olaraq təyin edirdi və YİS-dən sui-istifadəyə qarşı tədbirlər sistemi qururdu. 1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-də ahəngdar anlamda həm burjua, həm də sovet təbiətli hüquq normaları mövcud idi. Bunun əsas səbəbi isə YİS-in tətbiqinə başlanması idi, məhz YİS Sovet qanunlarının məcəllələşdirilməsi nə təkan verən əsas amil idi.

Yaranmış yeni növ iqtisadi münasibətləri tənzimləyən 1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i ölkədəki əmlak münasibətlərini sosializm quruculuğunun mənafeylərinə uyğun nizamlayırdı. Məcəllənin bəzi müddəaları deklarativ və ziddiyyətli idi. Beləliklə, 1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i Azərbaycanda mülkiyyət münasibətlərinin uzun illər ərzində, daha dəqiq desək, 40 ildən çox bir müddətdə tənzimlənməsi üçün möhkəm və çevik bir alətə çevirildi.

II. 1964-cü il Azərbaycan SSR-in Mülki Məcəlləsi

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra SSRİ-nin inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə iqtisadi yüksəliş və yeni mülki qanunvericilik tələb edən sosial islahatlarla səciyyələnirdi. Artıq XX əsrin 60-cü illərində SSRİ-də yeni mülki məcəllənin hazırlanması üçün zərurət yaranmışdır, belə ki, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sessiyalarında və sessiyalararası dövrdə MİK-in Rəyasət Heyəti tərəfindən köhnəl-

miş və artıq dövrün tələblərinə cavab verməyən 20-ci illərin Mülki Məcəlləsinə çoxsaylı əlavələr və düzəlişlər edilirdi. 11 fevral 1957-ci ildə "İttifaq respublikaları məhkəmələrinin quruluşu, mülki, cinayət və prosessual məcəllələrin qəbuluna dair ittifaq respublikalarının qanunvericiliyinin yurisdiksiyasına istinad edilməsi haqqında" qanunun qəbul edilməsi ilə, Azərbaycanda yeni mülki məcəllənin qəbul edilməsi üçün rəsmi olaraq imkan yarandı.⁸

8 dekabr 1961-ci ildə SSRİ Ali Soveti, SSRİ və İttifaq respublikalarının Mülki Qanunvericiliyinin Əsaslarını qəbul etdi və bu Əsaslar 1 may 1962-ci il tarixində qüvvəyə mindi. Bu Əsaslar SSRİ-nin mülki hüququn əsas müddəalarını birləşdirən məcəlləşdirilmiş qanunvericilik aktı idi.⁹ Mülki qanunvericiliyin Əsasları preambula və 8 bölmədən (cəmi 129 maddə) ibarət idi: ümumi müddəalar, mülkiyyət hüququ, öhdəlik hüququ, müəllif hüququ, kəşf hüququ, ixtiraçılıq hüququ, vərəsəlik hüququ, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq qabiliyyəti. Bu qanunvericilik aktının qəbul edilməsi ilə yeni mülki məcəllənin layihəsinin hazırlanması ilə bağlı işlər sürətləndirildi.

İttifaq respublikalarının mülki məcəllələrinin layihələri nəzərdən keçirilərkən mülki qanunlarla tənzimlənməli olan münasibətlər dairəsinin və mülki məcəllə sərəhədlərinin müəyyənləşdirməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi. SSRİ ilə İttifaq respublikalarının mülki qanunvericiliyi arasındakı əlaqə problemi, mülki məcəllələrin sistemi, mülki hüquq institutlarının məzmunu (kolxoz həyətinin mülkiyyəti, ziyan vurma öhdəlikləri, əldə etmə müddəti, vərəsəlik və s.) və qanunvericilik texnikasına böyük önəm verilirdi. Yeni mülki məcəllələrin qəbul edilməsi ilə bağlı respublikalar tərəfindən irəli sürülən bir çox təkliflər ümumittifaq əhəmiyyətinə malik olması səbəbindən mərkəzi rəhbərlik tərəfindən qəbul edilmirdi. Bunun-

⁸ Закон СССР от 11.02.1957 г. "Об отнесении к ведению союзных республик законодательства об устройстве судов союзных республик, принятия гражданского, уголовного и процессуальных кодексов".

⁹ Закон СССР от 08.12.1961 г. "Об утверждении Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик".

la yanaşı, bu dövrdə müxtəlif respublikalardan olan hüquq ekspertləri arasında təcrübə mübadiləsi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Beləliklə, SSRİ-dəki ikinci ümumittifaq məcəlləşdirilməsi çərçivəsində 1961-ci ildə hazırlanmış Mülki qanunvericiliyin Əsaslarına müvafiq olaraq, 11 sentyabr 1964-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən Azərbaycan SSR-in sayca ikinci Mülki Məcəlləsi (bundan sonra - 1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i) qəbul edildi və 1 mart 1965-ci ildən qüvvəyə mindi. 1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i yenə mahiyyət etibarını ilə, eyni ildə qəbul edilmiş RSFR-in Mülki Məcəlləsindən o qədər də fərqlənmirdi. Yeni Mülki Məcəllə 9 bölmə və 574 maddədən ibarət idi: 1) Ümumi qaydalar; 2) Nümayəndəlik və etibarnamə; 3) Mülkiyyət hüququ; 4) Öhdəçilik hüququ; 5) Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar; 6) Kəşf hüququ; 7) İxtira, səmərləşdirici təklif və sənaye nümunəsi üçün hüquq; 8) Vərəsəlik hüququ; 9) Xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq qabiliyyəti, xarici dövlətlərin mülki qanunlarının və beynəlxalq müqavilələrin tətbiqi. Göründüyü kimi, 1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-ə müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar, kəşf hüququ, ixtira hüququ və beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə yeni bölmələr daxil edilmişdi.

1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i daha çox siyasi bəyannamə və ya konstitusiya müddəsinə bənzəyən preambula ilə başlayırdı. Preambulada Sovet İttifaqının sosializmin tam və qəti qələbəsinə nail olaraq, geniş kommunizm cəmiyyəti quruculuğuna qədəm qoyduğu elan edilirdi. Sovet hüquqşünasları Mülki Məcəllənin preambulasına bu cür yarı konstitusiya müddəalarını yaratmaqla, kommunizmin bu mərhələdəki hədəflərini, sosialist iqtisadiyyatı və onun gələcəyini təsvir etmişdir. Preambulaya görə, Sovet mülki qanunvericiliyinin əsas məqsədi kommunizm quruculuğu problemlərinin həllinə töhfə vermək idi. Qeyd etmək lazımdır ki, hətta 1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-nin, 1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i kimi siyasi ideologiyaya bu qədər bağlılığı yox idi.

Bununla yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, 1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-dəki müddəalar SSRİ-

də mülki hüququn sosial funksiyasının dərkində əhəmiyyətli bir təkamül göstərir. Belə ki, 1920-ci illərdə mülki hüquq kommunist cəmiyyətdə yoxa çıxacaq bir "burjua hüququnun dar üfuku" kimi qəbul olunsada, 1960-cı illərdə mülki hüquq artıq kommunist cəmiyyətinin qurulmasına töhfə verən bir vasitə kimi qəbul edilirdi.¹⁰

1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i ilə müqayisədə 1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i daha yaxşı struktur və qanunvericilik texnikası nümayiş etdirirdi. Bu Məcəllə əqli mülkiyyət və beynəlxalq xüsusi hüquqla bağlı ayrıca bölmələr ehtiva edir və daha geniş bir öhdəçilik hüququ sistemini təqdim edirdi. Ümumiyyətlə, 1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i, demək olar ki, "kapi-talist" mülki məcəllələri ilə eyni münasibətləri eyni vasitələrlə tənzimləyirdi.

1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i ilə Qərbi ölkələrinin mülki məcəllələri arasındakı "demarkasiya xətti" mülkiyyət qanunvericiliyində idi. 1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i yalnız bir həqiqi hüquq tanıyırdı: mülkiyyət hüququ. Mülkiyyətin isə öz növbəsində yalnız iki növü var idi: sosialist mülkiyyəti və şəxsi mülkiyyət. Sosialist müəssisələrin mülkləri üzərindəki hüquqları xaricində 1964-cü ilin MM-i, 1923-cü ilin MM-dən fərqli olaraq, məhdud mülkiyyət hüquqlarını (məsələn, tikinti hüququ) tanımırdı. Görkəmli rus hüquq alimi Yevgeniy Suxanov hesab edir ki, İttifaq respublikalarının 1964-cü il MM-dən məhdud mülkiyyət hüquqlarının çıxarılmasının əsas səbəbi dövlətin torpaq hüququnun faktiki olaraq eksklüziv olması və servitudlar (başqalarının əmlakından istifadə etmək hüququ) da daxil olmaqla digər məhdud hüquqların mövcudluğuna imkan verilməməsi idi.¹¹

Dövlət mülkiyyətinə həsr olunmuş 89-cü maddənin birinci abzasında açıq şəkildə tautologiyaya yol verilir: "Dövlət bütün dövlət əmlakının yeganə mülkiyyətçisidir". Lakin, müəllifin fikrincə, bu müddəa məqsədyönlü şəkildə bu formada tərtib

¹⁰ Vladimir Gsovski, "Soviet civil law: Private rights and their background under the Soviet regime", University of Michigan Law School, Ann Arbor 1949, p.576.

¹¹ Yevgeniy Sukhanov, "The Concept of Ownership in Current Russian Law", Law Review University of Tartu, Estonia, № VI, 2001, p.104.

olunmuşdur, çünki bu cür formulirovka sosialist müəssisələrinin öz mülkiyyətlərini mülkiyyət hüququ kimi göstərmə cəhdlərini sifira endirirdi. Bu maddənin ikinci bəndində sosialist müəssisələrin mülkləri üzərində həqiqi hüququ dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilir: “Dövlət təşkilatlarına verilmiş dövlət əmlakı bu təşkilatların əməli idarəçiliyindədir, həmin təşkilatlar onların fəaliyyət məqsədlərinə, plan tapşırıqlarına və əmlakın təyinatına müvafiq olaraq qanunla müəyyən edilmiş dairədə əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onun üzərində sərəncam vermək hüququnu həyata keçirirlər.” Həmin dövrdə bu “əməli idarəçilik” anlayışının hüquqi təbiəti Sovet sivilistləri arasında qızğın müzakirələrə səbəb olmuşdu. Bəzi mülki hüquq elminin fundamental tədqiqatçıları düşünür ki, bəlkə də, belə bir həqiqi hüququn yaradılması Sovet hüquqşünaslarının hüquq elminə verdiyi ən diqqətəlayiq töhfəsidir. Əslində, “əməli idarəçilik” anlayışı 1964-cü ilin MM-ə aid bir yenilik deyildi, belə ki, bu hüquqi anlayış hələ 1921-ci ildə YİS-in təqdim edilməsi dövründə artıq mövcud idi və Sovet hüquq doktrinası tərəfindən tanınırdı, sadəcə olaraq, 1923-cü ilin MM-ə rəsmi olaraq daxil edilməmişdi. Məhz elə bu səbəbdən Sovet müəssisələrinin mülkiyyət hüquqlarının xarakteri, 1920-ci illərdə elmi mübahisələrin mövzusu olmuşdu.

Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun professoru Boris Martinovun irəli sürdüyü nəzəriyyəyə görə, Sovet mülki hüququnda dövlətlə müəssisələr arasındakı münasibətlər Roma hüququndakı “fidusiya”,¹² ümumi hüquqda isə “trast”¹³ anlayışına bənzəyir. Martinov Sovet dövləti və sosialist müəssisələr arasında mülkiyyət hüquqlarının bölgüsünü izah etmək məqsədilə orta əsrlərin feodalizm dövrünə aid olan “bölünmüş mülkiyyət nəzəriyyəsi”ndən də istifadə edir. Bu əsasda, o, roma hüququndakı dominium direktum (birbaşa mülkiyyət) anlayışını dövlətə, dominium

utile (asılı mülkiyyət) anlayışını isə müəssisələrə aid edirdi.¹⁴ Bununla belə, Martinovun bu nəzəriyyəsi fidusiya, bölünmüş mülkiyyət və trast anlayışları arasında olan substantiv fərqlərə məhəl qoymur. Belə ki, fidusiya anlayışında fidusiar mülkiyyət sahibi olmasa da, trast və bölünmüş mülkiyyətdə bir neçə şəxs mülkiyyətin sahibi hesab edilir və mülkiyyət onların arasında bölünür.

Sonrakı dövrdə feodalizm dövrünün “bölünmüş mülkiyyət nəzəriyyəsi”nə dair hər hansı bir istinaddan qaçınmaq üçün Sovet alimləri mülkiyyətin həqiqi sahibinin yalnız dövlət olmasında ısrar etməyə başladılar. Onların fikrincə, müəssisələrin mülkləri üzərindəki hüququ - mülkiyyət hüququ deyil və ənənəvi mülkiyyət anlayışlarından istifadə etməklə təsnif edilməməlidir. Beləliklə, inzibati və mülki hüquq komponentlərini birləşdirən yeni bir həqiqi hüquq – “əməli idarəçilik” hüququ ortaya çıxdı.¹⁵ Sovet mülki hüquq doktrinası “əməli idarəçilik” hüququnu bir növ məhdud həqiqi hüquq kimi qəbul edirdi. Müəssisələr mülkiyyətinin sahib olduğu bütün hüquqlardan (sahiblik, istifadə və sərəncam) istifadə edə bilsə də, dövlət mülkiyyətin artma hüququnu (aksessiya) öz əlində saxlayırdı və bu amil mülkiyyətin həqiqi sahibinin (yəni dövlətin) müəyyənləşdirilməsində həlledici məqam idi.

1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i şəxsi mülkiyyətin sosialist mülkiyyətdən qaynaqlandığını və vətəndaşların ehtiyaclarını ödəmək üçün bir vasitə olduğunu elan edirdi. 1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-dən fərqli olaraq, 1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-də yalnız iki mülkiyyət növü tanınırdı: sosialist mülkiyyəti (dövlət (ümumxalq) mülkiyyəti, kolxozların, sair kooperativ təşkilatlarının, onların birləşmələrinin mülkiyyəti) və şəxsi mülkiyyət (vətəndaşların tələbatını ödəmək vasitələrindən biridir). Şəxsi mülkiyyət xüsusi mülkiyyətin əvəzləyicisi rolunu oynayırdı.

Bu Məcəllənin xüsusiyyəti, istehsal vasitələrinə və torpaq sahələrinə xüsusi mülkiyyətin olma-

¹²Fidusiya - mansipasiya yolu ilə öhdəliyin yerinə yetirilməsi halında, kreditorun borclunun mülkiyyətini qaytarmaq məcburiyyətində qalacağı şərti ilə borclunun əşyanı kreditorun mülkiyyətinə ayırmasıdır.

¹³Trast - xüsusi şərtlər və etibar əsasında əmlak sahibinin əmlakının idarə edilməsi məqsədilə banka, kredit təşkilatına və ya başqa təşkilata verilməsidir.

¹⁴Olimpiad S. Ioffe, “Development of Civil Law Thinking in the USSR” (Milano: Dott. A. Giuffre Editore, 1989, p. 211-212.

¹⁵Olimpiad S. Ioffe, “Development of Civil Law Thinking in the USSR” (Milano: Dott. A. Giuffre Editore, 1989, p. 215-221.

dığı bir cəmiyyətdə mülkiyyət münasibətlərini tənzimləməsi idi. Şəxsi mülkiyyət təşviq edilmirdi və ona məhdudiyətlər tətbiq edilirdi. Əslində, hüquqi təbiətinə görə Sovetlərin mülki hüquq doktrinasındakı şəxsi mülkiyyət məhdudlaşdırılmış xüsusi mülkiyyətdən başqa bir şey deyildir. Şəxsi mülkiyyətin sahibi yalnız fiziki şəxs ola bilər, şəxsi mülkiyyət müəyyən ölçüləri olan müəyyən obyektlərlə məhdudlaşır və nəhayət şəxsi mülkiyyət sahibinin maddi və mənəvi ehtiyaclarını təmin edilməsi məqsədi daşıyırdı. Vətəndaşların şəxsi mülkiyyətində olan əmlakdan "zəhmətsiz gəlirlər" əldə etməsinin qanunsuz olduğu xüsusi olaraq vurğulanırdı.¹⁶ 1964-cü ilin Mülki Məcəlləsinin 101-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, vətəndaşın şəxsi mülkiyyətində maksimum bir yaşayış evi və ya evin bir hissəsi ola bilər. Şəxsi mülkiyyət hüququ əsasında vətəndaşa məxsus olan yaşayış evinin və ya onun bir hissəsinin (hissələrinin) ümumi sahəsinin son həddi 60 kvadrat metrdən artıq olmamalı idi. Şəxsi mülkiyyət miras yolu ilə mülkiyyətçidən digər şəxslərə keçə bilirdi. Vətəndaş ianə və ya miras yolu ilə ikinci ev əldə edərsə, bir il ərzində öz mülahizəsinə görə həmin evlərdən hər hansı birini satmalı, bağışlamalı və ya sair üsulla özgəninkiləşdirməli idi. Bir il ərzində evi satmaq mümkün olmazsa, dövlət tərəfindən məcburi satış təşkil edilirdi. Alıcı olmaması səbəbindən evin məcburi qaydada da satılmasının mümkün olmadığı hallarda isə ev əvəzsiz olaraq dövlət mülkiyyətinə keçirdi.¹⁷ Göründüyü kimi, bu cür hallarda, vətəndaşın mülkiyyət hüququ onun bəxtindən asılı idi: alıcı olduqda, mülkiyyətçi öz mülkiyyət hüququndan istifadə edə bilirdi, alıcı olmadıqda isə ev dövlət tərəfindən müsadirə edilirdi, digər sözlə dövlət vətəndaşı əmlakından məhrum edirdi.

Bütün bu məhdudiyətlərə baxmayaraq, şəxsi mülkiyyət xüsusi mülkiyyət hesab edilə bilər, çünki mülkiyyət sahibinə sahib olmaq, istifadə etmək və sərəncam vermək hüquqları verilmirdi. Burada Sovet alimi Vladimir Qsovskinin "Sovet mülkiyyət hüququ göstərdi ki, hətta sosialist dövlətdə xüsusi mülkiyyətin az həcmdə olsa belə

mövcud olması qaçılmazdır" fikri ilə razılaşmaq olmur.¹⁸

Məcəllədə əqdlərin növləri müəyyən edilirdi: şifahi əqdlər və yazılı əqdlər. Yazılı əqdlər öz növbəsində iki yerə bölünürdü: sadə əqdlər və notariat qaydasında təsdiq edilməli olan əqdlər. Əqdlər şifahi formada 100 rubla qədər olan əməliyyatlar, habelə icrası anında həyata keçirilən əməliyyatlar zamanı bağlana bilərdi. Yazılı sadə formada əqdlər dövlət, kooperativ, ictimai təşkilatlar və vətəndaşların 100 rubldan çox olan əməliyyatları, habelə qanunun məcburi yazılı formada tələb etdiyi əməliyyatlar zamanı bağlanmalı idi. Məsələn, 50 rubldan çox olan bir kredit müqaviləsi sadə yazılı şəkildə bağlanmalı idi. Ev alqı-satqısı, bağış müqaviləsi, vəsiyyət kimi əməliyyat növləri isə notariat qaydasında təsdiqlənməli idi.¹⁹ 1964-cü ilin MM-də ilk dəfə olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının kontraktasiya, yəni dövlət tərəfindən satın alma müqaviləsinin bağlanmasından irəli gələn münasibətlər tənzimlənirdi. Kontraktasiya müqaviləsi kənd təsərrüfatı məhsullarını becərən və istehsal edən kolxozlar, sovxozlar və digər təsərrüfatlarla bu məhsulları alan sosialist təşkilatlar arasında yaranan münasibətləri tənzimləyirdi. İqtisadi praktikada saxlanılan müqaviləsinin olmasına baxmayaraq, 1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-də bu barədə bəhs edilmirdi. 1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-də isə saxlanılan müqaviləsinə dair yeni maddələr (421-432-ci maddələr) əlavə edilmişdi.

Sovet xalqının faşist Almaniyasına qarşı mübarizədə göstərdiyi şücaət və qəhrəmanlıqlar zamanı, bir çox vətəndaş sosialist mülkiyyətini xilas edərkən, bombalamalar və digər düşmən əməliyyatları nəticəsində yaranan yanğından yaralanmışdı və 1923-cü il Azərbaycan SSR-in MM-də müvafiq müddələrin olmaması səbəbindən, məhkəmələr vətəndaşlara vurulan ziyana görə dövlət tərəfindən ödəniləcək təzminatı təyin etməkdə çətinliklə üzləşirdi. 1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-də isə bu praktika öz təcəssümünü tapdı, belə ki, Məcəlləyə sosialist əmlakını xilas edərkən

¹⁶1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i, Maddə 88.

¹⁷1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i, Maddə 104.

¹⁸ Vladimir Gsovski, "Soviet civil law: Private rights and their background under the Soviet regime", University of Michigan Law School, Ann Arbor 1949, p.576.

¹⁹1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i, Maddə 39-41.

dəymiş ziyanın ödənməsi maddəsi daxil edildi.²⁰

İlk dəfə olaraq Məcəllədə şərəf və ləyaqətin müdafiəsi maddəsi əmələ gəlmişdi.²¹ Mülki qanunvericiliyin əsasları mülki hüquqların qorunmasının əsas metodu kimi məhkəmə icraatını müəyyənləşdirirdi. Məcəlləyə əsasən Azərbaycanda ümumi yurisdiksiya məhkəmələri, arbitrajlar, münsiflər məhkəmələri və yoldaşlıq məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi.

Sosialist mülkiyyətinin üstünlük təşkil etməsi və xüsusi mülkiyyətin deqradasiyası SSRİ iqtisadiyyatında və cəmiyyətində mənfə tendensiyalar yaradırdı və 1980-ci illərin sonunda sosialist iqtisadiyyatının səmərəsizliyi artıq mübahisəsiz və qəbul edilən bir fakt idi. Çətinliklərin ram edilməsi üçün Qorbaçov hökuməti "yenidənqurma" tətbiq etdi və ölkədə əvvəllər görünməmiş bir sıra siyasi və iqtisadi islahatlar həyata keçirildi. Lakin bu islahatlar effektiv olmadı və nəticə etibarlı ilə 26 dekabr 1991-ci il tarixində SSRİ süquta uğradı.

III. 1999-cü il Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi

XX əsrin sonu mülki hüququn müəyyən bir intibah dövrü hesab olunur və daha çox post-kommunist ölkələrdə baş verən islahatlarla əlaqələndirilir ki, bu da bazar iqtisadiyyatı və azad cəmiyyət qurma zərurəti ilə bağlı idi, belə ki, Sovet hüquq doktrinası hüququn publik və xüsusi hissələrə bölünməsinə inkar edirdi.

Sovet İttifaqının süquta uğraması nəticəsində Azərbaycanda mövcud olan köhnə ictimai münasibətlər sistemi iflasa uğradı, ictimai-siyasi kontekst dəyişdi və bunun nəticəsində yeni faktiki situasiya yarandı. Azərbaycan, bazar yönümlü bir iqtisadiyyatın və qanunun aliliyinin inkişafına imkan vermək üçün cəmiyyət quruluşunu dəyişdirməli idi.

Cəmiyyət quruluşunu dəyişdirmək və lazımı siyasi, hüquqi və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi üçün ölkənin əsas qanunu – Konstitusiyasının qəbul edilməsi mütləq idi. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya layihəsinin hazırlanması məqsədilə 1994-cü ildə ümummilli li-

der Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 33 nəfərdən ibarət Komissiya yaradıldı. Konstitusiyaya Komissiyasının bir illik fəaliyyət nəticəsində Konstitusiyaya layihəsi ümumxalq müzakirəsindən sonra 12 noyabr 1995-ci ildə keçirilən ümumxalq referendumunda qəbul edildi və həmin ilin 27 noyabr tarixində qüvvəyə mindi.

Yeni Konstitusiyaya müasir cəmiyyətin və dövlətin əsaslarını, siyasi institutları və Azərbaycan iqtisadiyyatının qurulmasının əsas prinsiplərini müəyyən etdi. Qəbul edilmiş yeni əsas qanun Azərbaycan Respublikasında həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən islahatların başlanması və həyata keçirilməsi üçün bir təkan oldu. Yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsi ölkədə hüquq bərabərliyinin elan olunması və insan hüquqlarının qorunması baxımından mühüm addım idi. Beləliklə, yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsi ilə Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində yeni mərhələyə qədəm qoyuldu.

Bu tarixi dövrdə ölkə iqtisadiyyatı yeni mərhələyə keçirilməli, müqavilə azadlığı prinsipi və xüsusi mülkiyyət hüququ möhkəmləndirilməli, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün sabit və proqnozlaşdırılan hüquqi mühit təmin edilməli idi. Ölkəmizdə iqtisadi münasibətlərin bazar prinsipləri əsasında modernləşdirilməli, dövlət idarəçiliyi isə inzibati-əmr sistemindən demokratik sistemə keçməli idi. Sovet dövründə mövcud olan qanunlar iqtisadiyyatda dövlət mülkiyyəti və dövlət idarəçiliyi anlayışlarına əsaslanırdı və müstəqilliyin əldə edilməsindən sonra mülkiyyət haqqında tələsik hazırlanmış yeni qanunlar dövrün tələblərinə cavab vermirdi. Yaranmış bu vəziyyət, mülki hüquq münasibətlərini yeni siyasi və iqtisadi reallığa uyğunlaşdırmalı olan yeni bir fundamental hüquqi sənədin - mülki məəcəllənin hazırlanmasını və qəbul edilməsini qaçılmaz etmişdi. 1990-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında aparılan dərin və sürətli sosial islahatlar da yeni mülki məəcəllənin ən qısa müddətdə qəbul edilməsini tələb edirdi. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi praktik olaraq sıfırdan yaradılmalı idi, çünki keçmiş sovet dövrünün qanunvericiliyi mərkəzləşdirilmiş şəkildə tənzimlənən iqtisadiyyatın mənafeyinə xidmət edirdi və bazar iqtisadiyyatının qurulması üçün qətiyyətli uyğun deyildi.

²⁰1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i, Maddə 468.

²¹ 1964-cü il Azərbaycan SSR-in MM-i, Maddə 7.

Azərbaycanın mülki qanunvericilik sahəsində təcrübəsi kifayət qədər deyildi, belə ki, ölkədə bu sahədə kifayət qədər peşəkar mütəxəssis yox idi, sovet dövründə ölkənin qanunvericiliyin yaradılmasında əsasən rusiyalı hüquq mütəxəssisləri iştirak etmişdir. Bunun nəticəsi kimi müstəqilliyinin ilk 8 ilində Azərbaycan Respublikası yeni mülki məcəllə qəbul edə bilməmiş və yalnız Azərbaycan SSR-in 1964-cü il MM-ə dəyişikliklər etməklə kifayətlənmişdi. Beləliklə, gənc Respublika, qarşılıqlı əlaqəli, bir-birini tamamlayan hüquq normalarının kompleks və ardıcıl bir sistemini təmsil edən müasir mülki qanunvericilik aktı yaradılması vəzifəsi qarşısında qalmışdı.

Planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid dərin bir transformasiya prosesini nəzərdə tuturdu. Bu transformasiya prosesi Qərb modelinə doğru yönəldilmiş geniş qanunvericilik islahatlarını əhatə edirdi. Yeni mülki məcəllənin layihəsinin hazırlanmasında almaniyalı hüquqşünasların rolunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. 8 dekabr 1997-ci ildə Azərbaycan və Almaniya hökumətləri arasında imzalanmış Saziş əsasında Almaniyaya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin (GİZ)²² hüquqşünasları “Keçid dövrü ölkələrində hüquq islahatları” layihəsi çərçivəsində ölkəmizdə aparılan hüquq islahatlarına hərtərəfli dəstək göstərməyə başladı. GİZ bu layihəni Alman Federal İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Nazirliyi (BMZ) adından həyata keçirirdi və layihənin MDB üzrə rəhbəri GİZ-in hüquqşünası, Bremen Universitetinin professoru Rolf Kniper idi. Alman hüquqşünasların Azərbaycandakı ilk layihələrindən biri Milli Məclisdə Rolf Kniper tərəfindən parlament üzvləri üçün keçirilmiş qanunvericilik layihələrinin hazırlanması üsulları haqqında seminar olmuşdur. Qeyd edildiyi kimi, Sovet illərində qanunlar əsasən Bakıda deyil, Moskvada hazırlanırdı, məhz buna görə Azərbaycanda müstəqilliyin ilk illərində qanun layihələrinin hazırlanması sahəsində mütəxəssis çox az idi. Qeyd olunmalıdır ki, GİZ tərəfindən Azərbaycanla yanaşı, Gürcüstan, Ermənistan, Moldova, Monqolustan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistan kimi ölkələrin

mülki məcəllələrinin layihələrinin hazırlanmasına da yardım göstərilmişdir.

Sual oluna bilər ki, adətən bu sahədə çox fəal olan ABŞ niyə Azərbaycanda aparılan hüquqi islahatları sahəsində fəal rol oynamırdı? Bunun əsas səbəbi 1992-ci ildə erməni lobbisinin təşəbbüsü ilə ABŞ Konqresi tərəfindən "Azadlığa Dəstək" Aktına qəbul edilən və ABŞ-in Azərbaycana birbaşa dövlət yardımını yasaqlayan 907-ci düzəliş idi.

Alman mütəxəssislər Mülki Məcəllənin layihəsində icarə, əmlak və torpaq müqavilələri də daxil olmaqla əsasən vətəndaşların gündəlik həyatında vacib rol oynayan hüquq normalarının hazırlanmasında iştirak edirdi. Onlar vərəsəlik və ailə hüququ kimi sahələrin normalarının hazırlanmasında iştirak etmirdi, çünki bu sahələr özündə Azərbaycan xalqının xüsusiyyətlərini və ənənələrini daşıyırdı və bu sahəyə aid normaların xarici mütəxəssislər tərəfindən işlənməsi o qədər də düzgün olmazdı. Digər sözlə, almanlar əsasən iqtisadiyyatın inkişafında böyük rol oynayan müddəaların hazırlanmasında aktiv rol oynayırdı.

Nəhayət, müstəqilliyin əldə edilməsindən 8 il sonra, alman mütəxəssislərin də dəstəyi ilə 28 dekabr 1999-cu ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi (bundan sonra - 1999-cu il AR-nın MM-i) qəbul edildi və doqquz aydan sonra 1 sentyabr 2000-ci ildə qüvvəyə mindi. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, ilkin olaraq 1999-cu il AR-nın MM-nin 1 iyun 2000-ci ildə qüvvəyə minməsi planlaşdırılsa da, bu 3 ay sonraya təxirə salındı.

Hal-hazırda qüvvədə olan və Azərbaycanın milli qanunvericilik sisteminin ən böyük həcmli hüquqi aktı olan 1999-cu ilin MM-i stukturuna görə ümumi və xüsusi hissələrə bölünür, 10 bölmə, 74 fəsil və 1325 maddədən ibarətdir.

1999-cu ilin MM-nin birinci bölməsi giriş müddəaları (mülki hüquq sahəsində qanunvericilik, mülki hüquq və vəzifələr, onların müdafiəsi), ikinci bölməsi şəxslər (fiziki və hüquqi şəxslər), üçüncü bölməsi əmlak və əşya hüququ, dördüncü bölməsi əqdlər, beşinci bölməsi müddətlər, altıncı bölməsi öhdəlik hüququnun ümumi hissəsi, yedinci bölməsi müqavilələrdən əmələ gələn öhdəliklər, səkkizinci bölməsi qanundan əmələ gələn

²² Əvvəlki adı Almaniyaya Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyəti (GTZ).

öhdəliklər, doqquzuncu bölmə mülki hüquq pozuntularından (deliktlərdən) əmələ gələn öhdəliklər və onuncu bölməsi vərəsəlik hüququndan irəli gələn normalardan ibarətdir.

Ümumi hissədə Mülki Məcəllənin məqsədi kimi üçüncü şəxslərin hüquqlarına xələl gətirmədən mülki dövryyənin azadlığının, onun iştirakçılarının bərabərliyi əsasında təmin edilməsi kimi göstərilir. Azərbaycan SSR-in mülki məcəllələrindən fərqli olaraq, yeni Məcəllədə müqavilənin bağlanması iradə azadlığı və bütün mülkiyyət növlərinin bərabər hüquqluluğu elan edilir.

Xüsusi hissədə isə əsasən öhdəlik hüququ və vərəsəlik hüququndan irəli gələn münasibətlər tənzimlənir. Qanundan və mülki hüquq pozuntularından (deliktlər) irəli gələn öhdəliklər fərqlənir. Məcəllədə qanun və vəsiyyətnamə üzrə mirasın bölüşdürülməsi tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq sistemi kontinental (roman-german) xüsusi hüquq sisteminin pandekt alt sisteminə aiddir.²³ Pandekt sistemində mülki hüquq normalarının sistemləşdirməsinin mahiyyəti, mülki məcəllə normalarının ümumi və xüsusi hissələrə bölünməsindən ibarətdir. Azərbaycanın mülki qanunvericiliyi Mülki Məcəllənin ümumi və xüsusi hissələrə ayrılması, maddi və prosessual normaların açıq şəkildə bölünməsi kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycanda mülki hüququn məcəllələşdirilməsi ndə xüsusi hüququn dualizm yox, monizm nə-

zəriyyəsi əsas götürülüb, belə ki, mülki və ticarət münasibətlərini yalnız bir məcəllə tənzimləyir. 1999-cu il AR-nın MM-i özündə fiziki və hüquqi şəxslərinin təsərrüfat münasibətlərini, o cümlədən, komməriya təşkilatlarının statusunu və hüquq münasibətlərini tənzimləyir.

Azərbaycanın mülki qanunvericiliyi müqavilə azadlığı, mülkiyyət toxunulmazlığı, şəxsi işlərə qarışmama, iqtisadi planlaşdırmanın inzibati-əmr sisteminə xas olan əvvəlki normalardan imtina prinsiplərinə əsaslanır.

1999-cu il AR-nın post-sosialist MM-nin layihəsi əsasən Niderland Mülki Məcəlləsinin ən yeni xüsusiyyətlərinin də nəzərə alınmaqla, 1896-cı il Almaniyaya Mülki Qanunnaməsinin pandekt sisteminə əsaslanır. Bu xüsusən Mülki Məcəllənin strukturuna, stilistikasına və terminologiyasına aiddir. Digər əksər MDB ölkələrinin mülki məcəllələri ilə müqayisədə, 1999-cu il AR-nın MM-ə alman mülki hüququnun təsiri daha çoxdur, buna misal kimi müstəqil əşya hüquq növləri qismində sahiblik, girov, ipoteka, servitut və uzufuktun fərqləndirilməsini göstərmək olar. Hətta 1999-cu il AR-nın MM-nin bəzi maddələri belə birbaşa 1896-cı il Almaniyanın Mülki Qanunnaməsindən götürülüb. Məsələn, günümüzə aktual olan pul öhdəliklərinin icrası ilə bağlı 1999-cu il AR-nın MM-nin 439.2-ci maddəsi 1896-cı il Almaniyanın Mülki Qanunnaməsinin 244.2-ci paragrafı əsasında tərtib olunub.

Bununla yanaşı, 1999-cu il AR-nın MM-nin bəzi hissələri və maddələri 1994-cü ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) Parlamentlərarası Assambleyasının tərəfindən təsdiq edilmiş Model Mülki Məcəllə²⁴ və Rusiya Federasiyasının Mülki

²³ Pandekt sisteminin əsas prinsiplərindən biri normativ hüquqi aktların (məcəllələr, qanunlar) ümumi və xüsusi hissələrə bölünməsidir. Napoleon şəxsi iştirakı ilə hazırlanan Fransanın Mülki Məcəlləsində təcəssüm etdirilən institusional sistem pandekt sistemin əksi hesab edilir. Pandekt sistemi XVIII—XIX əsrlərdə görkəmli Alman hüquqşünasları Georq Fridrix Puxta, Karl Adolf Vangerov, Georq Arnold Hayze, Bernhard Vinşeyd, Henrix Dernburq tərəfindən hazırlanmışdır. Bu hüquqşünaslar (pandektistlər) Roma xüsusi hüququnun mənbələrini, ilk növbədə, Yustinianın Qanunlar toplusunu hərtərəfli sistemləşdirmişdilər. Pandektistlərin fəaliyyəti nəticəsində müqavilə, əqd, öhdəlik, əşya hüququ, mülkiyyət hüququ, delikt kimi Roma hüququnda olmayan ümumi hüquq anlayışları ortaya çıxdı. Pandektistlərin əsas nailiyyəti mülki hüquq müddələrinin ümumi və xüsusi hissələrə ayrılması, əşya və öhdəlik hüquqlarının fərqləndirilməsi, maddi və prosessual normaların açıq şəkildə bölünməsi olmuşdur.

²⁴ 15 aprel 1994-cü ildə MDB-yə üzv olan səkkiz dövlət: Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rusiya, Tacikistan və Ukraynanın Hökumət Başçıları Şurasının qərarı ilə MDB Xüsusi Hüquq Elmi-Məsləhət Mərkəzi yaradıldı. Bu Mərkəzin əsas vəzifəsi MDB dövlətlərinin xüsusi hüququnun yaxınlaşdırılmasına və uyğunlaşdırılmasına yönəlmiş hüquqi aktların və elmi tövsiyələrin modellərini hazırlamaq idi. Mərkəzin gördüyü işlərin əsas nəticəsi MDB ölkələri üçün Mülki Məcəllə Modelinin hazırlanmasını göstərmək olar. MDB Xüsusi Hüquq Elmi-Məsləhət Mərkəzinin MDB-nin Parlamentlərarası Assambleya və Hüquq Məsləhət Şurası ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində hazırladığı Model Mülki Məcəllənin

Məcəlləsinin təsirinə məruz qalıb. MDB ölkələri üçün Model Mülki Məcəllə Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Özbəkistan və Ermənistan kimi ölkələrin milli mülki məcəllələri üçün əsas kimi qəbul edilsə də, Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Türkmənistan qanunvericiləri milli mülki məcəllələrinin işlənilib hazırlanmasında öz yolunu seçərək MDB ölkələri üçün Model Mülki Məcəllə ilə yalnız qismən əlaqələndirmə həyata keçirmişdir.²⁵ 1999-cu il AR-nın MM-nin ümumi hissəsindəki bəzi fəsilər və maddələrin məzmunu birbaşa MDB ölkələri üçün Model Mülki Məcəllə və Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsinin təsirinə məruz qalıb. Buna misal kimi işgüzar adətlər haqqında 10-cu maddəni göstərmək olar. Rusiya mülki hüququ nəzəriyyəsinə mülki hüquq mənbələri siyahısına işgüzar adətlər də aid edilir. Rusiya Federasiyasının qüvvədə olan Mülki Məcəlləsinin “adətlər” adlandırılan 5-ci maddəsində qeyd olunur ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin hər hansı sahəsində təşəkkül tapan və geniş tətbiq edilən, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan davranış qaydası, hansısa aktda qeyd edilib-edilmədiyindən asılı olmayaraq, işgüzar adət sayılır. Qanunvericiliyə və ya müqaviləyə zidd olan işgüzar adətlər tətbiq edilmir. Bu məqalənin məzmunu MDB ölkələri üçün Model Mülki Məcəllənin “işgüzar dövriyyə adətləri” adlandırılan 5-ci maddəsi ilə tamamilə eynidir. Müqayisəli təhlil yolu ilə məlum olur ki, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Mülki Məcəlləsinin “işgüzar adətlər” adlandırılan 10-cu maddəsinin məzmunu tamamilə bu iki məcəllədən götürülüb. 1999-cu il AR-nın MM-nin xüsusi hissəsində “Müqavilələrdən əmələ gələn öhdəliklər” adlı 7-ci bölmədə əksər müddəalar, o cümlədən müqavilə növləri də Rusiya Federasiyasının MM-nin ikinci hissəsinin “Öhdəliklərin müəyyən növləri” adlı 6-cı bölməsindən götürülüb. Azərbaycanda

yaradılmasında Niderlandın Leyden Universiteti və Beynəlxalq Hüquqi Əməkdaşlıq Mərkəzinin (CILC) mütəxəssislərinin də köməyi olmuşdur, belə ki Niderland hökuməti keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrinə mülki və ticarət qanunvericiliyi yaratmağa kömək etmək üçün vəsait ayırmışdı.

²⁵ Богустов А.А. Проблемы взаимодействия модельного и национального гражданского законодательства стран СНГ // Рос. юстиция. 2012. №3. С. 21–24.

mülki hüququn məcəllələşdirilməsi nin bir digər xüsusiyyəti, ailə hüququ normalarının mülki hüquq tənzimlənməsi hədudlarından kənara çıxarılmayla, Rusiya modelinə uyğun olaraq ayrıca bir Ailə Məcəlləsinə formalaşdırılmasıdır.

Bununla yanaşı, 1999-cu il AR-nın MM-i və Rusiya Federasiyasının MM-i arasında bir çox fərqliliklər var, o cümlədən, struktur baxımından. Məsələn, Rusiya Federasiyasının MM-dən fərqli olaraq, 1999-cu il AR-nın MM-də əqli mülkiyyət və beynəlxalq xüsusi hüquqa aid ayrıca bölmələr mövcud deyil. Azərbaycanda əqli mülkiyyət hüquqlarından irəli gələn münasibətlər, Mülki Məcəllə ilə yanaşı əsasən ayrı-ayrı hüquqi aktlar ilə tənzimlənir.

Mülki məcəllənin hazırlanması kifayət qədər uzun bir prosesdir. Məsələn, 2020-ci ildə qəbul edilmiş və “XXI əsrin Mülki Məcəlləsi” hesab edilən Çin Xalq Respublikasının Mülki Məcəlləsinin hazırlanması üçün tam 66 il sərf edilmişdir, belə ki, ÇXR-də Mülki Məcəllənin ilk layihəsi hələ uzaq 1954-ci ildə hazırlanmışdır. Uzun illər ərzində Çində Mülki Məcəllənin çoxsaylı layihələri hazırlanmış və layihələr ətrafında hüquq mütəxəssisləri arasında geniş və detallı müzakirələr aparılmışdı. Bəzən müzakirələr nəinki hər bölmə, hər fəsil, hər maddə, hətta hər cümlə və hər söz ətrafında olmuşdur.

Azərbaycanda müstəqilliyin ilk illərində yeni mülki qanunvericiliyin hazırlanması və mülki hüququn məcəllələşdirilməsi ilə bağlı bir o qədər də böyük həcmli iş görülməmişdir. Bunun əsas səbələrindən biri, ölkədə mülki qanunvericilik sahəsində kifayət qədər mütəxəssisin olmaması idi. İlk baxışdan Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin qəbul edilməsi üçün 8 il sərf edildiyi görsənsə də, bu sənəd əslində çox qısa zaman ərzində hazırlanmış və onun layihəsi ictimai müzakirələrin həyata keçirilməsi üçün əvvəlcədən dərc edilməmişdir.

Mülki Məcəllənin 21 ilə yaxındır tətbiqi praktikasını açıq şəkildə göstərir ki, onun ciddi şəkildə təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. 1999-2020-ci illər ərzində Məcəlləyə edilmiş çoxsaylı, daha dəqiq olsa, 107 (!) dəyişiklik, Məcəllədən ümu-

miyyətə çıxarılmış 40 (!)²⁶ maddə deyilən fikri açıq şəkildə təsdiqləyir. Mülki Məcəllənin müxtəlif maddələrinin yenidən yazılması, hüquqi şəxslərə həsr olunmuş 4-cü fəslin, habelə məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər və kooperativlərlə bağlı hazırlanmış maddələrinin yeni layihələrinin müzakirəyə çıxarılması, sığorta müqaviləsi haqqında 50-ci fəslin başlığının dəyişdirilməsi, qiymətli kağızlara həsr olunmuş 54-cü fəslə bir çox əlavə və dəyişikliklərin tətbiq edilməsi bir tək mülki qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi anlamına gəlmir, eyni zamanda, bu dolayı yol ilə Məcəllənin müddələrinin keyfiyyətsiz şəkildə yazılmasını etiraf edir.

Qeyd edildiyi kimi, ötən 21 il ərzində Mülki Məcəlləyə saysız-hesabsız düzəlişlər və əlavələr edilsə də, bu hüquqi akt hələ də optimaldan çox uzaqdır. Fransa Mülki Məcəlləsindən fərqli olaraq, Azərbaycan Mülki Məcəlləsinin dili kifayət qədər mürəkkəbdir, burada bir çox mücərrəd cümlələr və ifadələr işlənib, buna görə sadə vətəndaşlar onu başa düşməkdə çətinlik çəkir. Mülki Məcəllənin qəbul edilməsinin əsas məqsədi sadə vətəndaşların hüquqlarının qorunması, onların cari maraqlarına və tələbatına cavab verməsi məqsədi daşmalıdır. Mülki Məcəllədə millətin ənənələri, inkişaf yolu ilə yanaşı, cari reallıq və cəmiyyətin gələcək inkişaf istiqamətləri təsvir edilməlidir.

Qısa müddət ərzində hazırlanan və geniş ictimai müzakirələrə çıxarılmadan qəbul edilən Mülki Məcəlləmizin systemsizlik, qarışıq müddəalar, zəif hüquqi texnika, çoxlu sayda imperativ normalar kimi çatışmazlıqları mövcuddur. Bəzi hallarda Mülki Məcəllənin normalarının anlaşılıq dildə yazılmaması ayrı-ayrı maddələrin izah olunmasında çətinliklər yaradır və bu birbaşa qanunların düzgün şəkildə təfsir və tətbiq olunmasına mənfi cəhətdən təsir edir. Rusiya Mülki Məcəlləsi və Almaniya Mülki Qanunnaməsinin bir sıra müddəalar dərin şəkildə təhlil edilmədən sistem-

siz və mexaniki olaraq Mülki Məcəlləmizə daxil edilib. Ümumiləşdirərək demək olar ki, mülki hüquq sahəsində Azərbaycan cəmiyyəti 1999-cü ildə qəbul edilmiş Mülki Məcəllənin təmsalında hal-hazırda nisbətən daha perspektivli bir tənzimləyiciyə sahib olsa da, bu məcəllədə bir çox çatışmazlıqlar və boşluqlar mövcuddur.

Nəticə

Azərbaycanda mülki qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsi tarixi XX əsr ərzində qəbul edilmiş hər üç mülki məcəllənin mülki hüquq ənənələrinə əsaslandığını və əksər hallarda digər Avropa ölkələrinin mülki məcəllələrindən müddəalar götürdüyünü göstərir. Bununla yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda mülki hüququn formalaşmasında əsas rol klassik pandekt və ya institutional məcəllələr (müvafiq olaraq Alman Mülki Qanunnaməsi və Fransa Mülki Məcəlləsi) deyil, ilk növbədə Sovet tipli 1923-cü ilin Mülki Məcəlləsi oynamışdır. Eyni zamanda, sözsüz ki, iqtisadiyyat, siyasət və həyat tərzindəki fərqliliklər nəticəsində Azərbaycan mülki qanunvericiliyinin hər zaman özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Azərbaycan mülki hüququnun özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olması heç də mülki ənənələrdən kənarlaşma anlamına gəlmir və bir çox hallarda roman-german hüquq ənənəsinə aid ölkələrdəki mülki hüquq müddəaları ilə müqayisə edilə bilər. Bu mənada 1999-cu ildə qəbul edilmiş Mülki Məcəllə, Azərbaycan mülki hüququnun Avropa ölkələrinin mülki hüququ ilə uyğunlaşdırılması baxımından xüsusi və əhəmiyyətli anlam daşıyır.

Ümumilikdə, Azərbaycanın qüvvədə olan mülki hüquq sistemini sosialist sistemindən roman-german hüquq sisteminə transformasiya olunmuş və bazar iqtisadiyyatı yönümlü kimi xarakterizə etmək olar. Eyni zamanda, Azərbaycanın mülki qanunvericiliyi milli və ortaq İslam ənənələrini əks etdirən müəyyən xüsusiyyətlər də nümayiş etdirir. Millətin həyat təzi, düşüncəsi və adət-ənənələri milli hüquq sisteminin təkamülü və inkişafı proseslərinə xeyli təsir göstərib.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən artıq otuz il keçir və ölkə 90-cı illərin əvvəllərindəki ağır böhrandan çıxaraq, müstəqil iqtisadiyyat qurmaqla, Cənubi Qafqaz və MDB ölkələri ara-

²⁶ 1999-cu il Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin (20, 22, 137, 142, 143, 145, 167, 168, 200, 201, 275, 330, 332, 333, 335, 338, 348, 401, 412, 413, 444, 455, 457, 490, 603, 626, 628, 644, 761, 1071, 1072, 1073, 1074, 1075, 1102, 1109, 1116, 1310, 1311, 1316 nömrəli maddələri.

sında liderlərdən birinə çevrilib. Bu illər ərzində Respublikada mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına və qanunun aliliyi quruculuğu yolu ilə inkişaf edən bir cəmiyyətə keçidi təmin edən əsaslı iqtisadi islahatlar həyata keçirilib. İqtisadi islahatlar isə dövlətin və cəmiyyətin inkişafının əsaslarını təşkil edən hüquqi islahatlar olmadan mümkün deyil. Mülki hüquq iqtisadiyyatın bazar təməllərinin qurulmasında əsas rol oynayır. Mülki Məcəllənin keyfiyyətinin yuxarı olması birbaşa ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən qeyri-neft sektorunun və sahibkarlığın inkişafına təsir edir.

Azərbaycan yeni iqtisadi inkişaf səviyyəsinə yüksəldiyinə görə, artıq ölkədə hüququn da yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması üçün ehtiyac və zəmin yaranıb. Ölkəmiz 30 ildir ki, milli hüquq sistemi qursa da, əsasən yalnız publik hüquq sahəsində ciddi irəliləyiş əldə olunub. Hüquqi dil və hüquqi texnika baxımından daha uğurlu hüquqi aktlar konstitusiyaya hüququ, inzibati hüquq, cinayət hüququ və digər publik hüquq sahələrində qəbul edilmişdir. Xüsusi hüququn əsasını təşkil edən və mülki hüquq müddəalarından ibarət olan Mülki Məcəlləmiz isə hələ də mükəmməldən çox uzaqdır. Belə ki, mülki qanunvericilikdə həyata keçirilən islahatlardan sonra, 1999-cu ilin Mülki Məcəlləsində öz əksini tapmış normaların tətbiqində bir çox çatışmazlıqlar aşkar edilib və bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması yalnız mülki qanunvericiliyin daha da inkişaf etdirilməsi yolu ilə mümkündür.

Publik hüquq normaları deduktiv metod əsasında inkişaf etdirilə bilər, hətta bəzən xarici qanunun əksər hissəsini tamamilə kopyalayaraq ölkədə tətbiq etmək olur. Xüsusi hüquqda isə bu mümkün deyil, belə ki, xüsusi hüquq normalarının işlənilməsi üçün induktiv metodun tətbiq edilməsi lazımdır, o cümlədən cəmiyyətin təcrübəsi və ehtiyaclarının dərinlən araşdırılması, təhlili və müzakirələri. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi bir daha onu göstərir ki, milli hüquq sistemi əsasən xüsusi hüquq sahəsindəki elmi müzakirələr əsasında inkişaf edir. Qanunvericiliyimizin inkişafı və düzgün tətbiqi üçün simulyasiya deyil, həqiqi və effektiv elmi müzakirələrə ehtiyac var. Mövcud qanunlar daima təhlil və tənqid edilməli və

onların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı mütəmadi olaraq təkliflər verilməlidir.

Azərbaycanda qanunvericilik fəaliyyəti ilə, demək olar ki, yalnız ölkənin qanunverici orqanı olan Milli Məclisin deputatları məşğul olur. Hakimlərin, vəkillərin, hüquq ekspertlərinin, elm adamlarının və vətəndaş dərnəklərinin qanun yaradıcılığı sahəsində fikirləri nəzərə alınmadan isə düzgün qanunvericilik fəaliyyəti həyata keçirmək mümkün deyil. Azərbaycanda qanun yaradıcılığının şəffaflığı artırılmalıdır. Bunu etmək üçün isə mütəmadi olaraq hüquq ekspertləri və ictimai fəalları da cəlb etməklə ölkədə mülki qanunvericiliyin elmi və praktik konfransları keçirilməlidir. Hüquq normalarının düzgün anlaşılmasına və qanunauyğun tətbiq edilməsində isə onların elmi anlayışını və praktiki tətbiqi qaydalarını dəqiq şəkildə şərh etmək olduqca önəmlidir. Bu cür konfranslarda aparılan müzakirələr qanunvericilik işinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə, əhalinin hüquqi mədəniyyətinin artmasına, hüquq və dövlətin nüfuzunun artmasına töhvə verə bilər.

Müstəqillikdən bəri qəbul edilmiş mülki qanunvericiliyin nəticələrini qiymətləndirərək demək olar ki, mülki hüquq sisteminin qurulması və inkişafı ilə bağlı əksər məsələlər öz həllini tapsa da, mülki qanunvericiliyimizin islahatlara və yenidən tənzimlənməsinə böyük ehtiyac var. Belə ki, yeni ictimai münasibətlərin meydana çıxması qaçılmazdır və bu baxımdan qanunvericiliyin yeni tələblərə cavab verməsi və zamanla ayaqlaşması üçün dinamik inkişafda olan bir ölkə kimi, Azərbaycan mülki qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə doğru getməlidir. Digər sözlə, Azərbaycanda mövcud olan mülki qanunvericilik bazasının ictimai münasibətlərin inkişaf sürətinə adekvat olaraq təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir. Bu xüsusda ölkədə sürətlə inkişaf edən və dəyişən ictimai münasibətlər qanunların praktiki tətbiqinin optimallaşdırma yollarının axtarılmasına xüsusi aktualıq verir.

Mülki Məcəllə ölkədə bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafı üçün əsas qanunverici akt hesab olsa da, onun cəmiyyətin gündəlik həyatında effektiv tətbiqi hələ də həll edilməmiş problem olaraq qalır. Bunun üçün qanunverici hakimiyyət, məhkəmələr və vəkillər birlikdə Mülki

Məcəllənin təkmilləşdirilməsində davamlı olaraq birgə səylər göstərməlidir. Mülki qanunvericilik sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi məqsədilə mütəmadi olaraq fikir mübadiləsinin aparılması və ölkədə mövcud ictimai münasibətlər kontekstində uğurlu hesab olunan təcrübələrin tətbiqi labüddür.

Qanunvericilik fəaliyyətinin əsas məqsədlərindən biri ictimai münasibətlərdə hüquqi müəyyənlik prinsipini təmin etməkdir. Hüquqi müəyyənlik prinsipi hüququn aliliyinin əsas aspektlərindən biri kimi həm vətəndaşlar arasında, həm də vətəndaşlarla dövlət arasında qanunla tənzimlənməyən "boz zona"ların olmamasını tələb edir.

Mülki Məcəllənin dili dəqiq, səliqə və sadə vətəndaşlar üçün anlaşılacaq, məcəllənin müddəalarında mülki hüquq münasibətlərinin obyekt və subyektlərinin anlayışı isə konkret məsələlər nəzərə alınmaqla dəqiq və detallı olmalıdır. Digər sözlə, tərəflərin bu müddəaları özlərinə uyğun şəkildə implementasiya etməməsi üçün, Mülki Məcəllədə qeyri-müəyyənliklərə yol verilməməlidir.

Hal-hazırda hüquq sisteminin tamamlanması, strukturlaşdırılmasının təmin edilməsi, əvvəlki illərdə qəbul edilmiş ziddiyyətlərin və boşluqların aradan qaldırılması məsələsi aktualdır. Bununla əlaqədar olaraq müəllif mülki qanunvericiliyin optimallaşdırılması ilə bağlı aşağıdakı təklifləri irəli sürür:

1. Bütün mülki qanunvericiliyə yenidən baxılması, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması və qanunların yenidən məcəllələşdirilməsi ;
2. Yeni ictimai münasibətləri tənzimləyən və vətəndaşların hüquqlarını etibarlı şəkildə qoruyan normaların Mülki Məcəlləyə daxil edilməsi;
3. Bazar münasibətlərinin yeni inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq Azərbaycan mülki qanunvericiliyinin əsas prinsiplərinin daha da təkmilləşdirilməsi;
4. Qanunların məhkəmə tərəfindən tətbiq edilməsi və şərh edilməsi təcrübəsinin Mülki Məcəllədə əks olunması;
5. Mülkiyyət hüququnun qorunması, sağlam rəqabət, sazişlərin icra olunması və antiinhisar fəaliyyəti haqqında normaların təkmilləşdirilməsi;
6. Azərbaycanın mülki qanunvericiliyinin

modernləşdirilməsində bir sıra Avropa (İsveçrə, Niderland, Belçika) və Asiya (Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya, Sinqapur) ölkələrinin mülki məcəllələrinin ən yeni uğurlu təcrübəsindən istifadə olunması;

7. Mülki Məcəlləyə dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsi barədə təkliflər layihəsinin hazırlanmasına xarici alim və ekspertlərin daha aktiv şəkildə cəlb edilməsi;

8. Mülki Məcəllənin qüsurlu dil üslubu və zəif qanunvericilik texnikasının aradan qaldırılması, Məcəllənin dilinin daha sadə və vətəndaşlar üçün başa düşülən hala gətirilməsi;

9. Qanun tətbiqetmə təcrübəsinin səmərəliliyinin artırılması;

10. Treninqlər vasitəsi ilə hakimlərin və vəkilələrin maarifləndirilməsi;

11. KİV vasitəsi ilə vətəndaşların hüquqi şüurunun formalaşdırılması;

12. Xüsusi hüquq sahəsindəki alim və mütəxəssislərin iştirakı ilə müasir çağırışlara cavab verən yeni qanunların qəbul edilməsinin və ziddiyyətli qanunların dəyişdirilməsinin ictimai müzakirələrə çıxarılması;

Dünyanın heç bir ölkəsində mükəmməl, nöqsansız qanunvericilik və hüquq sistemi yoxdur. Qanunvericilik davamlı islahatlar prosesindədir və bu islahatların ictimai inkişaf dinamikasına uyğun olması olduqca vacibdir.

XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycanın mülki qanunvericiliyində islahatların aparılması zərurəti, ilk növbədə mülkiyyət münasibətlərinin inzibati və planlı tənzimlənməsini təcəssüm etdirən bütün normaların aradan qaldırılması istəyindən irəli gəlirdi. Hal-hazırdakı dövrümüzdə isə XX əsrin 90-cı illərinin islahatlardan fərqli olaraq mülki qanunvericilikdə modernləşmə və islahatlar zərurəti ilk növbədə mülki-hüquqi tənzimləmənin və mülki dövrüyyənin sabitliyinin təmin edilməsi vacibliyindən yaranıb. Bu da öz növbəsində, şübhəsiz ki, gələcək hüquqi islahatlar üçün əsas kimi mülki qanunvericilik mənbələri haqqında normaların daha dəqiq şəkildə tənzimlənməsini tələb edir.

Yuxarıda irəli sürülən təklifləri ümumiləşdirərək demək olar ki, Azərbaycanın mülki qanunvericiliyinin inkişaf və islahat konsepsiyası, ölkə-

mizdə durmadan inkişaf edən bazar münasibətlərinin "keçid" mahiyyətini tədricən aradan qaldırmaq, onların daha effektiv şəkildə tənzimlənməsinə yönəlmiş bir vahid strategiyaya çevirilməlidir.

Ədəbiyyat:

- [1] S. Səlimov, "Azərbaycan SSR mülki qanunvericiliyi tarixindən", Azərneşr, Bakı, 1969.
- [2] R. Əkbərov, S. Səlimov, "Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi", Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2003.
- [3] Ə. Həsənov, "İş və xidmət müqavilələri: Mülki Məcəllənin kommentariyası", İkinci nəşr. Bakı, Adventa MMC, 2013.
- [4] Azərbaycan SSR-in Mülki Məcəlləsi (1923- cü il), Azərbaycan SSR-in Mülki Məcəlləsi (1964-cü il): Bütün əlavə və dəyişikliklər də daxil olmaqla məcəllələrin bərpə edilmiş tam mətnləri/tərtibçi V. C. Kərimli, Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2013.
- [5] Гойхбарг А.Г., "Ленин и советское право", Советское право, 1924, № 2.
- [6] Владимир И. Ленин, "О задачах Наркомюста в условиях новой экономической политики: Письмо Д. И. Курскому", Полное собрание сочинений, Москва, 1964.
- [7] М. С Халафов, "История государства и права Азербайджанской ССР: 1920-1934 гг", Изд-во Академии наук Азербайджанской ССР, 1964.
- [8] Салимов С.М., "Создание гражданского законодательства Азербайджанской ССР (1920 - 1923 гг.)", Баку, 1970.
- [9] Халафов М.С., "Гражданское право Азербайджанской ССР в период строительства социализма, 1920-1935 гг.": диссертация доктора юридических наук, Баку, 1973.
- [10] Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». М.: «Статут», 2000.
- [11] Маковский А.Л. О кодификации гражданского права (1922 - 2006). М.: Статут, 2010.
- [12] Н.Н. Павлова, "Сравнительный анализ источников гражданского законодательства стран бывшего СССР", «Вестник Пермского университета», Выпуск 3(17), 2012.
- [13] Богустов А.А., "Проблемы взаимодействия модельного и национального гражданского законодательства стран СНГ", Рос. юстиция. 2012. №3.
- [14] Vladimir Gsovski, "Soviet civil law: Private rights and their background under the Soviet regime", University of Michigan Law School, Ann Arbor 1949.
- [15] Olimpiad S. Ioffe, "Development of Civil Law Thinking in the USSR" (Milano: Dott. A. Giuffre Editore, 1989).
- [16] Rolf Knieper, Mark Boguslavski, "Concept for Legal Counseling in Transformation States", Seidman/Wälde, Seidman 1999.
- [17] Yevgeny Sukhanov, "The Concept of Ownership in Current Russian Law", Law Review University of Tartu, Estonia, № VI, 2001.
- [18] Rolf Knieper, "Rechtsreformen entlang der Seidenstraße: Aufsätze und Vorträge während der beobachtenden Teilnahme an einem gewaltigen Transformationsprozess", Berliner Wissenschafts-Verlag, 1 Jan 2006.
- [19] Rémy Cabrillac, "Les codifications" (Droit éthique société) (French Edition) (French) Paperback – November 19, 2002.

Натиг Халилов

**ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО ГРАЖДАНСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ИСТОРИЯ, СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ
И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ****Резюме**

Гражданский кодекс является вторым по значимости правовым актом в стране после Конституции и первым по объему. Из-за своей важной роли в жизни граждан Гражданский кодекс иногда даже неофициально называют «Экономической конституцией». В то же время Гражданский кодекс является основным документом, устанавливающим правила рыночной экономики. Данная статья посвящена процессам кодификации гражданского права в Азербайджане за последние 100 лет. В течение двадцатого века Азербайджан посредством кодификации гражданского права принял три гражданских кодекса, что намного больше, чем во многих других странах. В то же время в статье описывается разработка с нуля гражданского законодательства о переходе от плановой экономики к рыночной после обретения независимости в 1990-х годах. В конце статьи обсуждаются существующие проблемы гражданского законодательства Азербайджанской Республики и выдвигается ряд предложений по их решению.

Natig Khalilov

**LEGALIZATION OF CIVIL LEGISLATION IN AZERBAIJAN: HISTORY,
CURRENT SITUATION AND PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT****Abstract**

The Civil Code is the second most important legal act in the country after the Constitution, and the first in terms of volume. Due to its important role in the lives of citizens, sometimes the Civil Code is even informally referred to as the "Economic Constitution". At the same time, the Civil Code is the main document setting the rules for a market economy. This article is devoted to the processes of codification of the civil law in Azerbaijan over the past 100 years. During the twentieth century, Azerbaijan through the codification of civil law has adopted three Civil Codes, far more than many other countries. At the same time, this article describes the drafting of civil legislation from scratch on the transition from a planned economy to a market economy after gaining independence in the 1990s. At the end of the article, the existing problems of the civil legislation of the Republic of Azerbaijan are discussed and a number of suggestions are put forward for their solution.

Эльмир Гумбатов
Военная Прокуратура г. Баку,
помощник военного прокурора
elmir.gumbatov@gmail.com
(+994 50) 277 71 28

ТЕОРЕТИКО ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ СИСТЕМЫ ЮРИДИЧЕСКИХ ГАРАНТИЙ (НА ПРИМЕРЕ ПРАВА НА СУДЕБНУЮ ЗАЩИТУ В ЕВРОПЕЙСКОМ СУДЕ ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА)

Açar sözlər: hüquqi təminat, məhkəmə müdafiəsi hüququ, İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında Konvensiya, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, Rusiya Federasiyası Konstitusiyası Məhkəməsi.

Keywords: legal guarantee, right for judicial protection, Convention on protection of human rights and fundamental freedoms, European Court of Human Rights, Constitutional Court of the Russian Federation.

Ключевые слова: юридическая гарантия, право на судебную защиту, Конвенция о защите прав человека и основных свобод, Европейский Суд по правам человека, Конституционный Суд Российской Федерации.

Особенностью правового государства является его стремление к обеспечению всестороннего развития личности, ее творческой, политической активности, что требует дальнейшего развития политических, социальных и личных прав граждан и разнообразных гарантий их осуществления. Одним из юридических средств обеспечения прав личности является право на судебную защиту, в том числе в Европейском Суде по правам человека.

Юридические гарантии представляют собой систему юридических средств и способов охраны и защиты прав человека и гражданина. Прежде всего, речь идет об обязанности госу-

дарства обеспечить личности право на судебную защиту, а также право на получение квалифицированной юридической помощи, в том числе бесплатной, на доступ к правосудию и на компенсацию причиненного ущерба. Юридические гарантии также можно рассматривать в качестве некоторого позитивного фактора социальной действительности, с помощью которого физическое или юридическое лицо всегда может добиться восстановления своих нарушенных законных прав.

В современной российской юридической науке обсуждается определение понятия юридических гарантий и их виды. Прежде всего, в литературе подчеркивается, что юридические гарантии должны быть законодательно закреплены. В частности, юридические гарантии определяются как установленные в законодательстве средства обеспечения прав и свобод гражданина. Например, по мнению М.Ю. Тихомирова, юридические гарантии - это законодательно закрепленные средства охраны субъективных прав граждан и организаций, способы их реализации, а также средства обеспечения законности и охраны правопорядка, интересов личности, общества и государства [12, с. 53]. Кроме того, в юридической литературе акцентируется внимание на содержание юридических гарантий, их роли в правовом регулировании. Юридические гарантии должны фактически обеспечивать пра-

ва и законные интересы личности [5, с. 35-37]. Важно отметить и систему гарантий прав человека. Юридические гарантии с одной стороны реализуются в единой системе средств обеспечения прав личности, наряду с экономическими, политическими и другими гарантиями, а с другой стороны юридические гарантии сами образуют систему. Следует согласиться с мнением А.С. Мордовца, который предлагает классифицировать правовые гарантии, по способу изложения в нормативно-правовых актах, подразделяя их на простые, сложные и смешанные. По его мнению, простые гарантии составляют систему средств и условий, закрепляемых в правовых нормах и обеспечивающих охрану и защиту прав личности четко определенного вида; сложные гарантии кроме охраны личности обеспечивают и защиту социальной организации, а смешанные гарантии осуществляют охрану и защиту одновременно и экономических, и политических, и гражданских, и других прав и свобод человека и гражданина, а также и их социальных организаций [6, с.311-319].

Одним из основных элементов общего наследия, принадлежащего европейским странам, является верховенство закона, один из многочисленных аспектов которого связан с ролью независимых и беспристрастных судов, действующих в рамках правовой системы. Эта роль находит свое отражение в ст. 5 Конвенции о защите человека и основных свобод от 4 ноября 1950 г. [8, с. 163], согласно которой право на свободу защищено гарантиями личной неприкосновенности. Но основные положения содержатся в ст. 6 Конвенции, которая предусматривает надлежащее отправление правосудия и право на судебную защиту в целом. Целью ст. 6 является обеспечение отправления правосудия посредством разбирательства в суде.

Право на судебную защиту является одним из основных прав человека, которое гарантирует гражданам защиту прав и свобод в судах. Судебная защита - один из важнейших государственных способов защиты прав, свобод и законных интересов субъектов права, осуще-

ствляемый в форме правосудия и гарантированный государством.

Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 г. [7, С. 4] предусматривает, что каждый человек имеет право на эффективное восстановление в правах компетентными национальными судами в случаях нарушения его основных прав, предоставленных ему конституцией или законом (ст. 8) и что каждый, для определения его прав и обязанностей и для установления обоснованности предъявленного ему уголовного обвинения, имеет право на основе полного равенства, на то, чтобы его дело было рассмотрено гласно и с соблюдением всех требований справедливости независимым и беспристрастным судом (ст. 10).

Пункт ст. 6 Конвенции о защите права человека и основных свобод предусматривает, что каждый, в случае спора о его гражданских правах и обязанностях или при предъявлении ему любого уголовного обвинения, имеет право на справедливое и публичное разбирательство дела в разумный срок независимым и беспристрастным судом, созданным на основании закона. Помимо международных актов, право на судебную защиту предусмотрено и в конституции многих стран, в том числе и Российской Федерации. Конституция Российской Федерации в качестве одного из основных прав человека и гражданина провозглашает право каждого обращаться в межгосударственные органы по защите прав и свобод человека в соответствии с международными договорами Российской Федерации. Это право закреплено непосредственно в ч. 3 ст. 46 Конституции – в статье, гарантирующей также общее право на судебную защиту (ч. 1 ст. 46) и право на обжалование актов публичной власти в суд (ч. 2 ст. 46). Закрепление этих прав в одной и той же статье позволило Конституционному Суду Российской Федерации в свое время прийти к важному выводу: поскольку право на судебную защиту в качестве своего обязательного элемента предполагает своевременное исполнение судебного решения, «лицо, по жалобе которого вынесено поста-

новление Европейского Суда по правам человека (далее ЕСПЧ), должно иметь возможность обратиться в компетентный суд с заявлением о пересмотре вынесенных по его делу судебных постановлений и быть уверенным, что его заявление будет рассмотрено. Иное свидетельствовало бы об умалении и ограничении права каждого на судебную защиту, предполагающего конкретные гарантии, которые позволяют реализовать его в полном объеме и обеспечить эффективное восстановление в правах посредством правосудия, отвечающего требованиям справедливости» (п. 2.2 мотивировочной части постановления Конституционного Суда Российской Федерации от 26 февраля 2010 г. № 4-П «По делу о проверке конституционности части второй статьи 392 Гражданского процессуального кодекса Российской Федерации в связи с жалобами граждан А.А. Дорошка, А.Е. Кота и Е.Ю. Федотовой» [10, с. 1255]).

Таким образом, Конституционный Суд Российской Федерации признал, что Конституция Российской Федерации гарантирует заявителю, нарушение прав которого было констатировано постановлением ЕСПЧ, возможность пересмотра дела в национальном суде в тех случаях, когда это необходимо для восстановления нарушенных прав. Следовательно, в рамках российской правовой системы восстановление гарантированных Конвенцией прав посредством пересмотра дела в российском суде является элементом права на судебную защиту как такового.

ЕСПЧ не является очередной инстанцией, дополняющей институциональную систему национальных судебных органов. Его задачей является осуществление «европейского контроля» за соблюдением государствами-участниками положений Конвенции. По мнению одного из судей ЕСПЧ от России В.А. Туманова, «... «европейский контроль» - это один из важнейших понятийных инструментов Суда, который был создан с целью «обеспечения исполнения обязательств», взятых на себя Высокими Договаривающимися Сторонами в отношении принципа субсидиарности,

«европейский контроль» - как бы обратная сторона медали» [1, с. 75-77]. Принцип субсидиарности означает, что деятельность ЕСПЧ создает лишь дополнительные гарантии прав и свобод человека, потому что защита этих прав является, прежде всего, обязанностью и задачей самих государств-участников, что следует из содержания ст. 1 Европейской Конвенции о правах человека. Если ЕСПЧ устанавливает, что решение или меры, применяемые судебными или иными органами государства, полностью или частично противоречат обязательствам согласно Конвенции, а также, если право государства-участника Конвенции допускает лишь частичное возмещение пострадавшей стороне, ЕСПЧ может предоставить справедливое удовлетворение потерпевшей стороне [2, с. 50-60]. Это в основном означает то, что ЕСПЧ возлагает на государство обязанность по выплате морального и (или) материального ущерба потерпевшей стороне. Однако ЕСПЧ может и не налагать подобное обязательство на государство; в некоторых случаях само провозглашение ЕСПЧ факта нарушения прав считается достаточно справедливой компенсацией. Решение ЕСПЧ является окончательным и оно обязательно для исполнения государством. За исполнением решений ЕСПЧ наблюдает Комитет министров.

Думается, что в рамках исполнения постановления ЕСПЧ всякое решение российского суда при пересмотре дела должно быть в любом случае направлено на восстановление прав. Например, если нарушено права на услуги защитника (адвоката), то требуется повторное рассмотрение дела, начиная с той стадии, на которой было допущено нарушение. В противном случае говорить об эффективном исполнении постановления ЕСПЧ и восстановлении заявителя в правах не приходится. Здесь возникает вопрос о том, какими критериями должны руководствоваться национальные суды при выборе средств восстановления прав. На данный момент, никаких более эффективных и приемлемых критериев ни законодатель, ни судебная практика не

предложили.

К декабрю 2005 г. ЕСПЧ вынесено более 100 постановлений по существу в отношении Российской Федерации. Учитывая увеличивающееся количество дел, рассматриваемых ЕСПЧ по жалобам, поданным против Российской Федерации, было бы логично ожидать значительных изменений в российском законодательстве и правоприменительной практике, которые должны явиться закономерным результатом исполнения государством решений ЕСПЧ и приведения внутригосударственной практики в соответствии с Конвенцией о защите прав человек и основных свобод и прецедентным правом ЕСПЧ.

Однако приходится констатировать, что с увеличением количества решений, вынесенных в отношении Российской Федерации, качественно ситуация с уровнем защищенности прав индивида меняется очень незначительно. В качестве примеров можно привести решения по делам Бурдов против России [4, с. 143-145], Тимофеев против России [4, с. 95-102], Герасимова против России [4, с. 181-184]. ЕСПЧ в данных делах неоднократно устанавливал нарушение в отношении заявителя ч. 1 ст. 6 Конвенции о защите права человека и основных свобод, указав, что «не принимая на протяжении нескольких лет необходимые меры по исполнению вступивших в законную силу судебных решений по данному делу, власти Российской Федерации лишили положения части 1 статьи 6 Конвенции какого-либо полезного смысла» (пункт 35 решения Европейского суда по правам человека по делу Бурдов против России от 7 мая 2002 г.). Кроме того, в указанных делах ЕСПЧ установил в отношении заявителя нарушение права собственности, защищаемого ст. 1 Протокола 1 Конвенции, поскольку «невозможность для заявителя добиться исполнения указанных судебных решений... является нарушением его права на уважение своей собственности как оно изложено в первом предложении первого абзаца ст. 1 Протокола 1 к Конвенции; при этом Суд полагает, что нехватка средств не может служить тому оправданием...» (п. 37

указанного выше решения).

Проблемы исполнения решений ЕСПЧ, встречаются также при возбуждении дел по новым обстоятельствам, в конкретных отраслях права. Действующий Уголовно-процессуальный кодекс (УПК) Российской Федерации в качестве одного из оснований для возобновления производства по уголовному делу предусматривает установленное ЕСПЧ нарушение положений Конвенции о защите прав человека и основных свобод при рассмотрении судом Российской Федерации уголовного дела, если такое нарушение связано с (а) применением федерального закона, не соответствующего положениям Конвенции о защите прав человека и основных свобод, или (б) иными нарушениями положений Конвенции о защите прав человека и основных свобод (п. 2 ч. 4 ст. 413). Возбуждение производства по этому основанию подчиняется специальным правилам, указанным в ч. 5 ст. 415 УПК Российской Федерации: Председатель Верховного Суда Российской Федерации направляет представление в Президиум Верховного Суда Российской Федерации, после чего Президиум не позднее одного месяца со дня поступления такого представления осуществляет пересмотр решений национального суда. По результатам рассмотрения представления Президиум отменяет или изменяет судебные решения по уголовному делу в соответствии с постановлением ЕСПЧ, а затем копии постановления Президиума Верховного Суда Российской Федерации в течение 3 суток направляются, в том числе, лицу, в отношении которого принято данное постановление, а также Уполномоченному Российской Федерации при Европейском Суде по правам человека. Рассмотренные выше положения российского законодательства приводят к целому ряду проблем, связанных с реализацией права на судебную защиту в других отраслях права.

Прежде всего, законодатель не предусмотрел аналогичную ч. 5 ст. 415 УПК РФ процедуру возбуждения производства о пересмотре дела в рамках судопроизводства по гражданским делам. Хотя и Гражданский процессу-

альный кодекс (ГПК) Российской Федерации (п. 4 ч. 4 ст. 392), и Арбитражный процессуальный кодекс (АПК) Российской Федерации (п. 4 ч. 3 ст. 311 АПК) схожим образом предусматривают, что постановление ЕСПЧ, в котором констатировано нарушение прав, является основанием для пересмотра дела заявителя, тем не менее, ни один из этих кодексов не обязывает какое-либо определенное должностное лицо (председателя суда, прокурора и т.п.) инициировать пересмотр дела. По сути, в рамках судопроизводства по гражданским делам пересмотр дела возбуждается только по инициативе лиц, участвовавших в деле – истца, ответчика и т.д., в то время как само государство в лице уполномоченного законом должностного лица, по непонятным причинам не обязано самостоятельно позаботиться об исправлении собственных ошибок.

Отсутствие процедуры возбуждения производства, указанное в ч. 5 ст. 415 УПК Российской Федерации, существует и в сфере производства по делам об административных правонарушениях. Более того, здесь постановление Европейского Суда по правам человека в принципе не упоминается как основание для пересмотра дела согласно правилам Кодекса Российской Федерации об административных правонарушениях (КоАП Российской Федерации), который регулирует, в том числе, процедуру привлечения к административной ответственности. В российской правовой системе административная ответственность представляет собой особый вид публично-правовой карательной ответственности, который отделен от уголовной ответственности как на уровне доктрины, так и на уровне закона. Речь идет об ответственности за правонарушения, которые не имеют такой общественной опасности, как преступления, предусмотренные Уголовным кодексом (УК) Российской Федерации. Соответственно, наказания за эти правонарушения значительно мягче, чем уголовные наказания, а производство по делу об административном правонарушении осуществляется в специальном, более упрощенном порядке по сравнению с уголовным

процессом. Правила УПК Российской Федерации на производство по делам об административных правонарушениях не распространяются. Тем не менее, несмотря на ряд отличий, административная ответственность нередко характеризуется как «малая уголовная ответственность». Такой оценки придерживается и ЕСПЧ, который неоднократно указывал, что понятия «уголовного обвинения», «уголовного процесса» и «уголовного наказания» в смысле Конвенции имеют автономное значение и должны толковаться, в том числе, с учетом характера применяемой санкции [3, с. 42-52]. Например, в деле Менешевой против Российской Федерации [4, с. 365-374] Европейский Суд квалифицировал административное правонарушение, которое вменялось российскими властями заявителю, как уголовное, приняв во внимание, что цель назначенного наказания была исключительно карательной (§ 94). В связи с этим неясно, почему механизм исполнения постановлений ЕСПЧ применительно к производству по делам об административных правонарушениях, в отличие от производства по уголовным делам, законодательно до сих пор не урегулирован. Получается, что право на пересмотр дела как элемент права на судебную защиту, выявленное Конституционным Судом Российской Федерации в постановлении от 26 февраля 2010 г. № 4-П, в этом случае законодателем никак не обеспечено.

В подтверждении актуальности вышеизложенных проблем, можно привести некоторые статистические данные, касающиеся исполнения решений ЕСПЧ в Российской Федерации. В настоящее время Российская Федерация является одним из «лидеров» по исполнению постановлений ЕСПЧ. Согласно опубликованному недавно отчету Комитета министров Совета Европы об исполнении постановлений и решений ЕСПЧ за 2014 г. [10, с. 1255], средняя продолжительность исполнения постановлений и решений ЕСПЧ в России составляет 9,7 года. Это больше чем в любой из 47 стран-членов Совета Европы. По количеству неисполненных решений Европейского суда Рос-

сия занимает третье место (1474) после Италии (2622) и Турции (1500). При этом Россия не исполнила больше решений по важным прецедентным жалобам (187), чем те же Италия (78) и Турция (168). На первом месте Российской Федерации оказалась и по количеству решений, по которым в прошлом году не перечислены компенсации: здесь до сих пор не получили своих денежных средств заявители по 236 делам, а по 13 – выплат пени (в Турции – 165 и 109 соответственно). В прошлом году Комитет министров Совета Европы зарегистрировал 150 новых решений ЕСПЧ против России (второе место после Турции – 181), 73 из которых оказались под усиленным контролем. В целом, начиная с 2011 года, общее количество неисполненных странами Совета Европы решений снижается. Однако проблемы с контролем за действиями сил безопасности, условиями содержания под стражей, эффективностью судебной практики и ограничениями прав собственности все еще остаются довольно острыми (16% из них приходится на Российскую Федерацию).

В Российской Федерации необходимость участия Конституционного Суда Российской Федерации в устранении нарушений Конвенции может показаться странной, если учесть, что обращение в Конституционный Суд Российской Федерации не рассматривается Европейским Судом как эффективное средство защиты прав по смыслу статьи 35 Конвенции. Тем не менее, на практике возник вопрос о том, какими должны быть действия национального суда, если при пересмотре дела он приходит к выводу, что исполнению постановления ЕСПЧ препятствует норма российского закона. Может ли суд общей юрисдикции в этом случае проигнорировать положение закона, если оно несовместимо с постановлением ЕСПЧ и Конвенцией? С одной стороны, ч. 4 ст. 15 Конституции Российской Федерации однозначно указывает, что в случае конфликта национального закона и международного договора применению подлежат правила, установленные международным договором. Уголовно-процессуальное законодатель-

ство тоже не дает повода сомневаться в этом: в качестве основания для пересмотра дела в связи с постановлением ЕСПЧ специально указан случай, когда в деле был применен федеральный закон, не соответствующий положениям Конвенции (п.п. «а» п. 2 ч. 4 ст. 413 УПК Российской Федерации). Получается, что суд общей юрисдикции вправе самостоятельно признать положение такого закона не подлежащей применению и вместо этого применить положения Конвенции непосредственно.

Однако Конституционный Суд Российской Федерации в постановлении от 6 декабря 2013 г. № 27-П «По делу о проверке конституционности положений статьи 11 и пунктов 3 и 4 части четвертой статьи 392 Гражданского процессуального кодекса Российской Федерации в связи с запросом президиума Ленинградского окружного военного суда» [11, Ст. 6670], которое является продолжением известного «дела Маркина», высказал позицию, которая предполагает несколько иные выводы. Он указал, что если исполнению постановления ЕСПЧ формально препятствует положение российского закона, то это может означать, что такое положение противоречит не только Конвенции о защите прав человека и основных свобод, но и Конституции Российской Федерации, поскольку Конвенция и Конституция по своему содержанию в значительной мере совпадают, закрепляя по сути одни и те же права. Из этого был сделан вывод, что суд общей юрисдикции обязан в этом случае обращаться в Конституционный Суд Российской Федерации с запросом о проверке закона на соответствие Конституции Российской Федерации. Если в дальнейшем такой закон будет признан неконституционным, то, очевидно, никаких препятствий для дальнейшего исполнения постановления ЕСПЧ уже не будет. Но что делать, если закон будет признан не противоречащим Конституции Российской Федерации? Отказ от пересмотра дела был бы в любом случае невозможен, потому что это означало бы отказ от исполнения постановления ЕСПЧ. В связи с этим Конституционный Суд Российской Федерации указал, что имен-

но он при проверке такого закона на соответствие Конституции Российской Федерации «в рамках своей компетенции определяет возможные конституционные способы реализации постановления ЕСПЧ» (пункт 3.2 мотивировочной части). Словосочетание «конституционные способы» наводит здесь на мысль, что в каких-то случаях способов, совместимых с Конституцией Российской Федерации, может не оказаться, в связи с чем Конституционный Суд Российской Федерации посчитает исполнение постановления ЕСПЧ невозможным. Это привело бы к отказу Российской Федерации от исполнения взятых на себя обязательств, вытекающих из статьи 46 Конвенции, что вряд ли допустимо. Впрочем, пока что это всего лишь гипотеза, поскольку Конституционному Суду Российской Федерации до сих пор еще не приходилось выносить подобных решений.

Таким образом, право на судебную защиту является наиболее важным способом обеспечения прав личности в системе юридических гарантий прав человека и гражданина. Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что одной из актуальных проблем системы юридических гарантий является отсутствие механизма, получения человеком справедливой компенсации ущерба, причиненного неправомерными действиями государства или отдельных государственных органов. В результате, право на судебную защиту в ЕСПЧ не обеспечивает эффективную защиту нарушенных прав личности. Государство гарантирует само право на судебную защиту, на доступ к правосудию, но в большинстве случаев воздерживается от выполнения своих собственных обязанностей. Причинами сложившегося положения вещей, с точки зрения проведенного анализа, следует назвать отсутствие необходимых процедур, которые позволили бы вести систематическую и комплексную работу по исполнению решений ЕСПЧ. В частности, необходимо взаимодействие между различными органами власти (законодательными, исполнительными и судебными) при выявлении причин, приводящих к нарушению

Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Действия органов государственной власти должны быть скоординированы уже на стадии разработки мер по устранению таких нарушений, а также в процессе реализации этих мер. Кроме того, необходимо создать систему мониторинга, которая позволила бы оценить эффективность исполнения решений ЕСПЧ. На это, в частности, обращают внимание в своих рекомендациях Парламентская Ассамблея Совета Европы и другие органы Совета Европы по повышению эффективности исполнения решений ЕСПЧ.

Применительно к правовой системе Российской Федерации проблема юридического обеспечения исполнений постановлений ЕСПЧ в Российской Федерации, заключается в вопросе о действиях, которые должно предпринять государство для предотвращения нарушений в сфере исполнения решений ЕСПЧ в Российской Федерации и выполнения Россией своих международно-правовых обязательств, вытекающих из участия в международных актах о защите прав человека. В результате проведенного исследования следует назвать несколько причин указанной выше проблемы. Прежде всего, несоответствие российского законодательства и правоприменительной практики в сфере исполнительного производства европейским стандартам защиты прав личности (взыскателя, в пользу которого состоялось судебное решение). Препятствием является и неэффективная организация системы принудительного взыскания, в том числе, формирование государственного бюджета без учета расходов на выплаты индивидам и юридическим лицам, перед которыми Россия имеет обязательства по исполнительным документам. Еще одной причиной можно указать отсутствие действенных санкций за неисполнение решений национального суда в отношении должника, а также отсутствие ответственности судебного пристава-исполнителя, допустившего нарушение прав взыскателя. Привлечение судебных приставов за бездействие в сфере исполнительного производства, приведшее впоследствии к невозмож-

ности взыскания средств, до сих пор в российской судебной практике не получило распространения, несмотря на то, что как показал проведенный анализ, поводов для такой практики достаточно много.

Особо пристального внимания заслуживает тот факт, что право на судебную защиту не обеспечивается в случаях, когда должником является казна и государственный орган. Решение данной проблемы, как представляется,

лежит в области нормативного регулирования. Для требований по исполнительным документам к казне Российской Федерации и получателям федерального бюджета установлен специальный порядок, не обладающий признаками принудительного исполнения, как это предусмотрено Федеральным законом от 2 октября 2007 г. № 229-ФЗ «Об исполнительном производстве» [9, с. 4849].

Литература:

1. Герасименко Т.Ю. Правовая природа решений Европейского Суда по правам человека // Научный вестник Омской академии МВД России. 2014. - № 3. - С. 75-77.
2. Гимгина М.Е., Егоров К.И. Справедливость судебного разбирательства с позиций Европейского Суда по правам человека // Российский юридический журнал. 2014. № 2. С. 50-60
3. Головкин Л.В. Соотношение уголовных преступлений и административных правонарушений в контексте концепции *criminal matter* (уголовной сферы) // Международное правосудие. - 2013. - № 1. - С. 42-52.
4. Европейский Суд по правам человека и Российская Федерация. Постановления и решения, вынесенные до 1 марта 2004 года / сост. М.В. Виноградов; отв. ред. Ю.Ю. Берестнев. - М.: Норма, 2005. - 960 с.
5. Луковская Д.И. Гарантии прав личности // История государства и права. - 2007. - № 16. - С. 35-37.
6. Мордовец А.С. Гарантии прав личности: понятие и классификация // Теория государства и права / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. М.: Юрист, 2001. - С. 311-319.
7. Российская газета. - 1998. - 10 декабря. - С. 4.
8. Собрание законодательства Российской Федерации. - 2001. - № 2. - Ст. 163.
9. Собрание законодательства Российской Федерации. - 2007. - № 41. - Ст. 4849.
10. Собрание законодательства Российской Федерации. - 2010. - № 11. - Ст. 1255.
11. Собрание законодательства Российской Федерации. - 2013. - № 50. - Ст. 6670.
12. Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. - М.: Издание Тихомирова М.Ю., 1997. - 526 с.

Elmir Hübətov

Hüquqi təminatlar sisteminin nəzəri və hüquqi problemləri (Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsindəki Məhkəmə Müdafiəsi Hüququ nümunəsində)

Xülasə

Məqalədə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsində məhkəmə müdafiəsi hüququnun həyata keçirilməsi zamanı hüquqi təminatlar sisteminin nəzəri və hüquqi problemlərindən bəhs olunur. Müəllif, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarının icrasında ortaya çıxan problemlərə diqqət çəkdi, Rusiya Federasiyası Konstitusiyası Məhkəməsinin hüquqi mövqələrini təhlil etdi.

Elmir Humbatov

**Theoretical and Legal Issues of the System of Legal Guarantees
(on the Example of the Right for Judicial Protection in the European
Court of Human Rights)**

Summary

The article covers theoretical and legal issues of system of legal guarantees at realization of the right for judicial protection in the European Court of Human Rights. Author paid attention to the problems arising at execution of decisions of the European Court of Human Rights, legal positions of the Constitutional Court of the Russian Federation is analyzed.

Fizuli İbrahimzadə
Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar
Nazirliyinin Akademiyasının
Humanitar fənlər kafedrasının müdiri,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
mail: Fizuli.Ibrahimzada@fhn.gov.az
mobil: (+99450) 308 40 00

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ƏBƏDİLİYİ

Açar sözlər: SOY MK Siyasi Bürosu, ideya generatoru, elmi konsepsiya, modelləşdirmək, xaos və anarxiya, stabil inkişaf, böyük strateq

Ключевые слова: Политическое Бюро КПСС, генератор идей, научная концепция, моделировать, хаос и анархия, стабильное развитие, большой стратег.

Key words: SOV. UCP.CC. idea generator, scientific concept, modeling chaos and anarchy, sustainable development, great strategist.

Dünyanı və insanı saflaşdırmaq, yüksəltmək, kamilləşdirmək qüdrətinə malik olan şəxsiyyətlər fəlsəfənin peyğəmbərlik siqlətinin ürəklərə, ağıllara, talelərə misilsiz təsirini, xəlqi mahiyyətini, idraki vüsətini aşılamaq üçün doğulurlar. Bu baxımdan ən çox şərq düşüncəsinə xas olan zəka sahibləri vəhyin vəhdətinə qayıtmış və onu yüksək səviyyəyə qaldırmışlar. Bunlar həm müəllim, həm mənəvi həkim, həm qəhrəman, həm də rəhbər rolunu öz üzərinə götürmüşlər, həm elm, həm sənət, həm fəaliyyət, həm də əməli iş sahəsində peyğəmbərlik zirvəsinə yüksəlmişlər.

Tarix sübut edir ki, görkəmli şəxsiyyətlərin vəfatı onun xalqının tarixində, sadəcə bir rəmz və ya əlamətdar hadisə kimi qalmır. Dahi insan həyatdan gedəndə onun mənsub olduğu millət, xalq, digər millət və xalqların nəzərində artıq başqa cür görünür. Onların bu millətə verdikləri qiymətlər həyatdan gedən şəxsiyyətlə bağlıdır. Məsələn, Vinston Çörçill dünyasını dəyişdikdə Böyük Bru-

taniyaya münasibət belə idi.

Dahi ihsanlar həyatdan elə-belə getmirlər. Onlar hələ çox yaşayırlar, çünki, ümumən, xalq, ölkə haqqında danışıq, onda görürük ki, insanlar, dövlət və onun rəhbərləri hələ uzun illər, bəlkə də onilliklər ərzində bu şəxsiyyətə bu və ya başqa şəkildə qayıdırlar. Onlar bu obrazın bir növ təsiri altında olurlar, nəinki uzun müddət onların arasında yaşamış, öz xalqına, sadəcə, xidmət edən, müəyyən siyasəti həyata keçirən və dövlət quran deyil, həm də xalqına, millətinə özünü daha sıx birləşmiş, daha güclü hiss etmək imkanı vermiş bu adamın varlığını mənən duyurlar.

Heydər Əliyevin həyatdan getməsi ilə əlaqədar da bu hal baş verir. Hətta tək azərbaycanlılar deyil, Azərbaycandan kənarında yaşayan başqa xalqın nümayəndələri də həmin dövlətin dəyərlərini yenidən qiymətləndirir, baş verən yeniliklərə həyatdan gedən qeyri-adi şəxsiyyətlətin prizmasından baxırlar. [1.s.6-8]

Bu baxımdan, Azərbaycanın gələcəkdə əldə etdiyi bütün sahələrdəki daha dərin, daha ciddi nəticələr Heydər Əliyevin adına bağlanacaqdır. Onun obrazı, ruhu həmişəlik qəlblərdə yaşayacaq və uzun müddət Azərbaycanımıza kömək edəcəkdir.

Bu tarixi şəxsiyyətin zəkası, nitq mədəniyyəti, mübahisəli məsələlərin həlli zamanı təmkinli və səbirli davranışı, hər bir mövzuya dair problemlərin düzgün, obyektiv həlli üçün mühüm təkliflər vermək qabiliyyəti əvəzəlməzdir.

Azərbaycanın ən yeni tarixinin təxminən 35 ili Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, irəliyə, gələ-

cəyə baxan insanlardan biri idi. Təcrübəli türk jurnalisti İrfan Ülkünün Heydər Əliyevin həyat yolunu əks etdirən “Qızıl Ulduzdan hilala doğru” kitabında bu müdrik insanla apardığı müsahibəsində oxuyuruq; “Məncə Heydər Əliyev Azərbaycanın keçmişini və gələcəyini öz şəxsiyyətində simvola çevirir. Türk dünyasının XX əsrdə yetişdirdiyi məşhur liderlərdən biri olan Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanın taleyində mühüm rol oynayacağına insan ona yaxından tanıdıqca daha çox inanır... Çünki, Əliyev kimi öz doğma vətənin torpağında tumurcuqlanan liderlər ölənə qədər tarixin inkişafında rol oynamağa məhkumdur”. [6.s.47].

Azərbaycan dövlətinin inkişafı üçün onun müəyyənləşdirdiyi və ölkəmizin indiki Prezidenti İlham Əliyevin uğurla davam etdirdiyi strategiya vətənimizin nailiyyətlərinin rəhnidir.

“Yüksək mədəniyyətə malik olan xalq həmişə irəli gedəcək, həmişə yaşayacaq, həmişə inkişaf edəcəkdir”. [3.s.128] Bu qiymətli fikirlər Heydər Əliyevə məxsusdur. Burada böyük, danılmaz bir həqiqət vardır. Doğrudan da tarix sübut edir ki, mədəniyyəti inkişaf etməyən, mədəni tərəqqidən məhrum olan xalq bütün sahələrdə inkişafdan geri qalır. Heydər Əliyev bu qiymətli aforizmi ilə tarixi inkişafın əsas və başlıca amillərindən birini - mənəvi inkişafı olduqca qısa və yığcam şəkildə lazımınca dəyərləndirmişdir.

Təsadüfi deyil ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi illərində Azərbaycan intibahını şərtləndirən mühüm amillər sırasında təhsilin, elmin, mədəniyyətin yüksəlişi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu böyük şəxsiyyət özünəməxsus müdrikliklə hələ o zəmandan belə bir həqiqəti qəti şəkildə mənimsəmişdi ki, mədəniyyətin, mənəviyyətin tərəqqisi ilə müşayiət olunmayan iqtisadi inkişaf bütövlükdə cəmiyyətin yüksəlişini, xüsusilə də onun davamlı xarakter kəsb etdiyini təmin edə bilməz.

Bu amil Azərbaycanın 70-ci illərdən başlayan mənəvi yüksəliş tarixinin inkaredilməz reallığıdır.

Danılmaz həqiqətdir ki, SSRİ-nin yarandığı gündən Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun fəaliyyəti dövründə 177 üzvü olmuş, yalnız Heydər Əliyev Siyasi Büronu tərk etdikdən sonra yenidən ali vəzifəyə ucalmışdır.

Hegel o adamları dünya miqyaslı tarixi şəxsiyyət

adlandırır ki, onların ideyaları, məqsədləri ən ümumi, ictimai zərurilik məziyyətinə malik olsun.

Heydər Əliyev əbədiyyətinin əsas səbəblərindən biri məhz ideya generatoru olaraq xüsusi halları ümumi ideyaların məcmusuna yönəltməsi istedadıdır. O, öz fəaliyyətində həmişə ictimai-tarixi zərurətdən çıxış etmiş, onun ideyaları bir tərəfdən ictimai-tarixi reallığın özündən intixab olunmuş, digər tərəfdən bu reallığın sonrakı gedişatını öz təsir dairəsinə salmış, ideya ilə reallıq arasında müntəzəm bir əks-əlaqə yaratmışdır.

Mübaligəsiz demək olar ki, heç bir dövlət başçısı, heç bir xüsusi müdir və hətta, heç bir millətçi ziyalı dövlət quruculuğu və idarəçiliyi ilə yanaşı, milli ideologiyanın əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, bu sahədə yeni mükəmməl elmi konsepsiyanın yaradılması və onun həyata keçirilməsi sahəsində Heydər Əliyev qədər şəxsi əzmkarlıq göstərməmişdir.

Heydər Əliyev hər adama qismət olmayan 35 illik bir dövrdə xalqın tarixində və taleyində elə bir şərəfli həyat yaşamışdır ki, onun əlçatmaz ucalığı Azərbaycan xalqı yaşadığıca yaşayacaqdır. O, bütün xalqın arxası olmuşdur. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının Günəşidir. Onun qəlbində həmişə Allah eşqi, Allah məhəbbəti alovlanmışdır. Qəlbində Allah sevgisi olan Heydər Əliyev həmişə xalqı ilə nəfəs almış, həyatının mənasını xalqına xidmətdə görmüşdür. Xalq da həmişə Heydər Əliyevi sevmiş, onunla fəxr etmiş, onun siyasətini dəstəkləmiş və etibarlı dayağına çevrilmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycanla, onun tarixi və bu günü ilə bağlı biliklərin tədrisinə böyük önəm vermiş, bunu vətənpərvərlik tərbiyəsinin ən mühüm amili hesab etmişdir. Bununla əlaqədar Heydər Əliyev belə demişdir: **“... Müstəqil Azərbaycanın hər bir gənci məktəbdə milli təhsil alaraq, öz xalqının, millətinin qədim zamanlardan indiyə qədər olan tarixini gərək yaxşı bilsin. Əgər bunu bilməsə o, həqiqi vətəndaş ola bilməz. Əgər bunu bilməsə o, millətini qiymətləndirə bilməz. Əgər bunu bilməsə o, millətinə olan münasibəti ilə istənilən səviyyədə fəxr edə bilməz”.** [4.s.14].

Yalnız Heydər Əliyev fenomeni, onun şəxsiyyətinin yenilməz iradəsi, düşüncəsinin dinamik

mi, dünyada gedən prosesləri anlamaq, təhlil edib modelləşdirmək və siyasi dünyasının ən əlverişli sxemlərini reallaşdırmaq qabiliyyəti Azərbaycanı xaos və anarxiya mühitindən, vətəndaş müharibəsi təhlükəsindən xilas edib stabil inkişaf yoluna çıxarmışdır. Ulu öndərimiz ictimai-siyasi sabitliyi tam təmin edərək sonrakı mərhələdə həyata keçirdiyi çoxşahəli islahatlarla bir daha sübuta yetirmişdir ki, güclü iqtisadiyyata, müstəqil xarici siyasətə, demokratik imicə, mənəvi yüksəlişə malik olmayan xalq güclü dövlət qura bilməz. Böyük strateq iqtisadi və hüquqi islahatların paralelliyini təmin etməklə məhz bu prinsipə əsaslanmışdır ki, hüquqi dövlət insanların birgə fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsinin mühüm amili, onların qarşılıqlı münasibətlərinin qaydaya salınmasının, cəmiyyətdə nizam-intizamın və sabitliyin təmini vəsitəsidir.

Azərbaycan xalqının vahidliyinə çalışan Heydər Əliyev dühası özünün fitri idarəçilik istedadı sayəsində respublikada ümumbəşəri dəyərlərlə çuğlaşan, milli xüsusiyyətləri, mental dəyərləri qoruyan ədalətli, sivil və demokratik cəmiyyət qurmuş, dövlət-vətəndaş münasibətlərində hər birinin mənafeyini prioritet götürmüşdür. Müxtəlif tarixi dövrlərin siyasi təbəllüdatları ümummilli problemlərin həllində cəmiyyətin Heydər Əliyev siyasi kursuna olan inamına zərrə qədər də təsir etməmiş, əksinə, bu inam günü-gündən güclənmiş, möhkəmlənmişdir. İctimaiyyət Heydər Əliyev siyasətinə olan yüksək etimadın müqabilində dövlətə, hakimiyyətə inamını bərpa etmişdir. Məhz bu inam da cəmiyyəti anarxist meyillərə sürüyən mənfi tendensiyalara qarşı güclü immunitet formalaşdırmışdır. Bu baxımdan Heydər Əliyevin siyasi varislik irsinin alternativsizliyi təkcə praktik məsələlərdə özünü təsdiqləməmişdir. Bu faktor cəmiyyətin ideoloji istiqamətləri baxımından da ciddi əhəmiyyətə malikdir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu müddətdə Azərbaycan cəmiyyətinin vahidliyinin, bütövlüyünün təmin olunmasını özünün strateji vəzifəsi saymışdır. Ulu öndərimiz cəmiyyətin vahidliyini təmin edərək onun müxtəlif istiqamətlər - sosial bərabərsizlik, regional faktor, dini və milli mənsubiyyət amili baxımından parçalanmasına imkan verməmişdir. Bu Azərbaycan

can dövlətçiliyinin yaşaması, inkişaf etməsi baxımından ən düzgün seçim idi və ötən illərin reallıqları da bunu təsdiqləmişdir. [7.s.476].

Heydər Əliyev böyük dövlət xadimi və bundan da əvvəl Böyük Azərbaycanlı idi. Ümummilli liderimiz azərbaycanlılara xas gözəl nə varsa, onların hamısını öz parlaq simasında cəmləmiş, bununla özü də canlı Azərbaycana çevrilmişdir. Şəxsiyyətin nəhəngliyi və miqyası kimi daha böyük ölkələrə rəhbərlik etmək imkanında olan Ümummilli liderimiz Azərbaycan adlı qədim diyarı az qala qarış-qarış gəzərək, rəhbər kimi onun hər bölgəsinə silinməz izlər salmış, xalq üçün gördüyü nəhəng işlərlə özü-özünü əbədləşdirmişdir.

Ümummilli liderimiz yaxşı bilirdi ki, Azərbaycanın özünə qayıtması özünü müstəqil ictimai, mənəvi varlıq kimi dərk etməsi və təsdiq etməsilə bağlıdır.

Azərbaycan - müstəqil ictimai, mənəvi varlığına çevrilmədən, öz qədim ənənələri əsasında özünəməxsus sərvətləri yaratmadan, taleyini öz əlinə almadan, özünün ümumşərqi, ümumtürk xislətini bərpa etmədən, qəyyumluq imtiyazlarını həmişəlik dəf etmədən öz xəlqi mahiyyətini təsdiq edə bilməz.

Heydər Əliyev dünyanın “Ən Böyük Azərbaycanlısı” kimi tanındı, xalqın yaddaşına minilliyin qüdrətli cahangirlərindən biri kimi daxil oldu. Fiziki mövcudluğu dövründə “Canlı tarix”, Tanrı dərğahına qovuşanda isə “Əbədiyyət zirvəsi” statusu qazandı.

Heydər Əliyev yaddaşlarda yalnız Heydər Əliyev kimi yox, həm də canlı tarix mücəssiməsi, müqəddəs amallar səlnaməsi və Böyük Azərbaycan məramı tək yaşayır!

“Zamanı biz yazırıq”, - deyən Heydər Əliyevin bir kəlamını da biz heç vaxt unutmamalıyıq: “Nə qədər ki, Azərbaycan var, mən də varam, mən isə Azərbaycanda əbədi olacağam!” [2.s.29]

Bəli, Heydər Əliyev “Azərbaycan” sözü hər dəfə səsləndə yaşayır!

Heydər Əliyevin şah əsəri müstəqil Azərbaycan, əbədi ünvanı Azərbaycan torpağıdır. Biz onun şah əsərini zaman-zaman oxumalı, əbədi ünvanını sevməli, sədaqətimizi əməlimizlə göstərməliyik. İndi Heydər Əliyev bizim üçün Azər-

baycanın gerbidir, bayrağıdır, himnidir. Dövlət atributlarımız qədər o bizə doğmadır, əzizdir və əbədidir.

Azərbaycan xalqı xoşbəxt xalqdır ki, onun Heydər Əliyev kimi dünya miqyasında sayılıb-seçilən milli lideri olub. O, bu gün cismən aramızda olmasa da, ruhən bizimlədir və həmişə də bizimlə olacaqdır. Onun işıqlı əməlləri daim yaşayacaq, memarı və qurucusu olduğu yeni müstəqil Azərbaycan isə gündən-günə inkişaf edərək çiçəklənəcəkdir. [5.5.184]. Çünki Azərbaycan dövlətçiliyinin sükani Heydər Əliyevdən sonra onun siyasi

varisi, İlham Əliyev kimi xalqın güvəndiyi və etibar etdiyi əldədir.

Nəticə. Ümummillə lider Heydər Əliyevin əbədililiyi sonsuzdur. Çünki, o bütün həyatını Azərbaycana həsr etmişdi. O,hamını yalnız xoş əməllərə dəvət edən peyğəmbər xasiyyətli bir şəxsiyyət idi. O öz yaxşı əməllərinin, pak niyyətinin nəticəsini gördü. Müstəqil Azərbaycanın taleyini özünün taleyi ilə birləşdirərək müqəddəs torpağa bağladı. O torpağa ki, əbədi olaraq bu yer Azərbaycan xalqının ehtiram və ziyarət yeri hesab olunur.

Ədəbiyyat:

1. E.Axundova. "Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman". Bakı – 2007
2. Aforizmlər. Bakı – 1997
3. Heydər Əliyev. "Müstəqilliyimiz əbədir" I-XIII kitab. Bakı, 1997 – 2004
4. Heydər Əliyev "Təhsil millətin gələcəyidir". Bakı – 2002
5. İlham Əliyev. "İnkişaf məqsədimizdir". Azər nəşr, 2003 – 2020
6. İrfan Ülkü. "Qızıl Ulduzdan hilala doğru". Bakı – 1996
7. M.Qasımlı "Heydər Əliyev – İstiqlala gedən yol" Bakı – 2006

Ф.Ибрагимзаде

Величие общенационального лидера Гейдара Алиева Резюме

Величие общенационального лидера Гейдара Алиева незыблемо. Потому что он всю свою жизнь посвятил Азербайджану. Словно пророк приглашал людей к добрым делам. И он увидел плоды своих добрых деяний. Связав свою судьбу с судьбой Независимого Азербайджана, он всего себя отдал этой священной земле. Той земле, которая стала местом поклонения и бесконечной любви азербайджанского народа.

F.Ibrahimzade

The eternity of national leader Heydar Aliyev Summary

The eternity of national leader Heydar Aliyev is endless. Because he devoted his whole life to Azerbaijan. He was a prophet who called everyone to good deeds. He saw the result of his good deeds and pure intentions. He connected the destiny of independent Azerbaijan with his own destiny and tied it to the sacred land. To the land that is forever considered a place of respect and pilgrimage of the Azerbaijani people.

Zümrüd Bayramova

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə
Ekspertizası Mərkəzinin fiziki-kimyəvi ekspertizalar şöbəsinin aparıcı eksperti
email: zumrud.bayramova@yahoo.com

“GÜCLÜ TƏSİREDƏN MADDƏLƏRİN VƏ ONLARIN KÜLLİ MİQDARLARININ SİYAHISI” NA DAXİL OLAN – BROMİZOVAL VƏ KLONİDİNİN KRİMİNALİSTİK TƏDQIQI

Açar sözlər: bromizoval, klonidin, psixotrop maddələr, kriminalistik tədqiqat, ultrabənövşəyi spektr, nazik təbəqəli xromatoqrafiya.

Ключевые слова: бромизовал, клонидин, психотропные вещества, судебно-медицинские исследования, ультрафиолетовый спектр, тонкослойная хроматография.

Key words: bromisoval, clonidine, psychotropic substances, forensic medical research, ultraviolet spectrum, thin layer chromatography.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə əsasən güclü təsiredən və ya zəhərli maddələrin satışı məqsədilə qanunsuz dövriyyəsi cinayət məsulliyəti yaradır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 240-cı maddəsində narkotik vasitələrə və ya psixotrop maddələrə aid olmayan güclü təsir edən və ya zəhərli maddələri satışı məqsədi ilə qanunsuz hazırlama, emal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma və ya göndərmə, habelə bu maddələri və ya onları hazırlamaq yaxud emal etmək üçün avadanlığı qanunsuz satma əməllərinin törədilməsinə görə tətbiq edilən cəzaların növlərini, həddini və həcmi müəyyən edən müddəə əks olunmuşdur. Narkotik vasitələrə və ya psixotrop maddələrə aid olmayan güclü təsir edən maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərin sayının artması güclü təsiredən maddələrin və onların külli miqdarlarının siyahılarının tərtib olunması zərurətini yaratmışdır. Bununla əlaqədar olaraq 18 mart 2016-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə “Güclü təsir edən maddələrin və onların külli miqdarının siyahısı” (1

nömrəli əlavə) təsdiq edilmişdir. [1,2]

18 mart 2016-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmiş “Güclü təsir edən maddələrin və onların külli miqdarının siyahısı” na (1 nömrəli əlavə) 81 adda müxtəlif maddələr daxil edilmişdir. 28 dekabr 2018-ci il 1421-VQD №-li Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə “Güclü təsir edən maddələrin və onların külli miqdarının siyahısı”nda (1 nömrəli əlavə) dəyişiklik edilmiş və qabapentin və bütün qabapentin tərkibli dərman vasitələri həmin siyahılara daxil edilmişdir. [2,3]

Qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən siyahıya daxil edilmiş ümumilikdə 82 adda müxtəlif maddələrin əksəriyyəti eczaçılıq sənayesində müxtəlif ticari adlar altında və müxtəlif dərman formalarında istehsal olunur və tibbi praktikada müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Bütün bunlar bir sıra güclü təsiredən maddələrin əldə edilmə yollarını asanlaşdırır, onlardan sui-istifadə hallarını və ümumilikdə güclü təsir edən maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar törədilən cinayətlərin sayının artmasına gətirib çıxardır. Güclü təsir edən maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar törədilən cinayətlərə qarşı fəal mübarizənin həyata keçirilməsi prosesində qeyd olunan maddələrin tam və hərtərəfli tədqiqi üçün keyfiyyət və kəmiyyət analizi üsullarının işlənilməsi, sistemləşdirilməsi və ekspert təcrübəsində tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təqdim etdiyimiz məqalədə ekspert praktikasında rast gəlinən güclü təsiredən maddələrdən bromizoval və klonidinin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri, dərman formaları, tibbdə tətbiq olunduğu

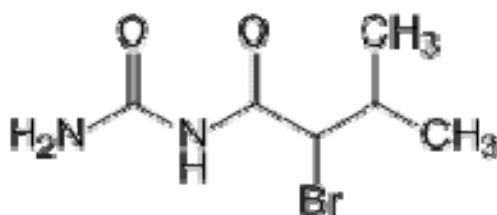

sahələr və kriminalistik tədqiqi haqqında məlumatlar verilmişdir. Qeyd olunan maddələrin keyfiyyət analizinin aparılması üçün rəng testi, nazik təbəqəli xromatoqrafiya, infraqırmızı spektral, ultrabənövşəyi spektral və qaz-xromatoqrafiyası kütlə spektrometriyası metodları tətbiq edilir. Infraqırmızı spektroskopiyaya üsulu ilə tədqiqat ABŞ "Perkin Elmer" şirkətinin istehsalı "FT-İR Spektrometer 100" markalı spektrometrində, qaz xromatoqrafiyası kütlə-spektrometriyası üsulu ilə tədqiqat "Agilent 5975/MS 7820A" markalı xromato-kütlə spektrometrində, ultra bənövşəyi spektral analiz "Lambda 35 UV/VİS" markalı spektrometrdə aparılır.[7,10]

18 mart 2016-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmiş "Güclü təsir

edən maddələrin və onların külli miqdarının siyahısı" na (1 nömrəli əlavə) daxil olan maddələrdən biri bromizovaldır. Bromizoval 1907-ci ildə yuxugətirici təsir göstərən maddələrin alınması istiqamətində sintez olunmuş ən qədim dərman vasitələrindən biridir. Tibbdə yuxugətirici vasitə kimi, həmçinin uşaqlarda xoreya və göy öskürək zamanı sakitləşdirici vasitə kimi istifadə olunur. Uzun müddətli qəbulda asıllıq yaradır. Yüksək dozalarda qəbul olunduqda mərkəzi sinir sisteminə depressiv təsir göstərir. 300 mq-lıq tablet formasında istehsal olunur. Həmçinin bir sıra mürəkkəb tərkibli epilepsiyaəleyhinə dərman preparatlarının – qlüfəral, paqlüfəral və s. tərkibinə də daxildir. [5,8]

Kimyəvi formulu :

IUPAC adı – (RS)-N-(Aminokarbonil)-2-brom-3-metilbutanamid

Brutto-formula- C₆H₁₁BrN₂O₂

Molekul kütləsi – 223,07 q/mol

Fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri:

Bromizoval acı dadlı, zəif spesifik qoxulu kristallik tozdur. Suda çox az həll olur (1:450), spirtə həll olur (1:17). Ərimə temperaturu 150⁰-dir.

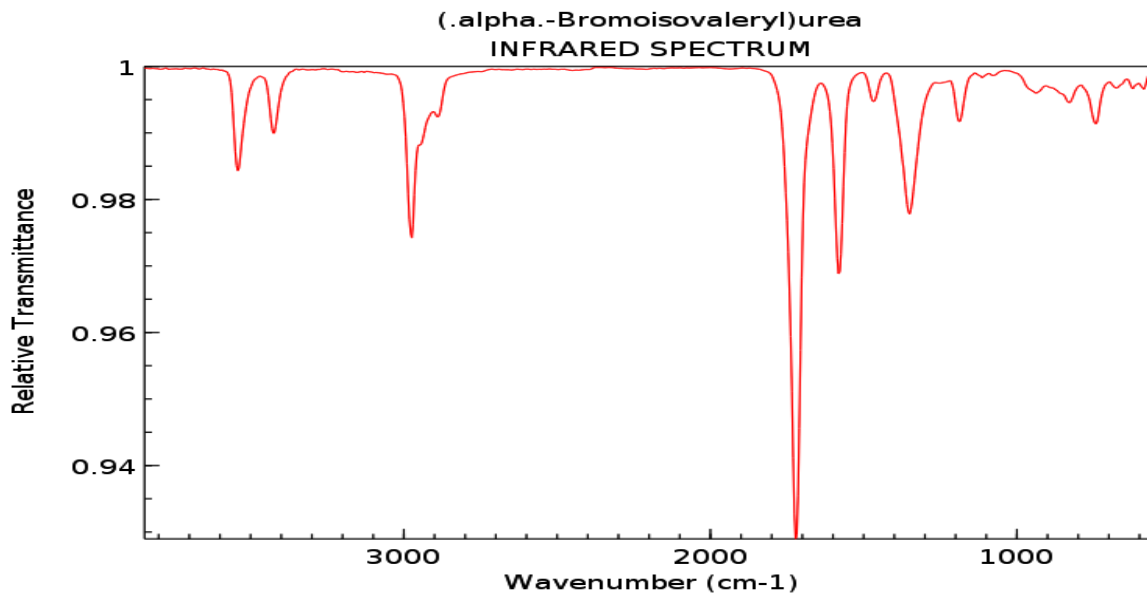
Sinonimləri – Bromural, Bromvaleton, Bromvalerilurea və s.[13]

Rəng testi metodu ilə tədqiqat:

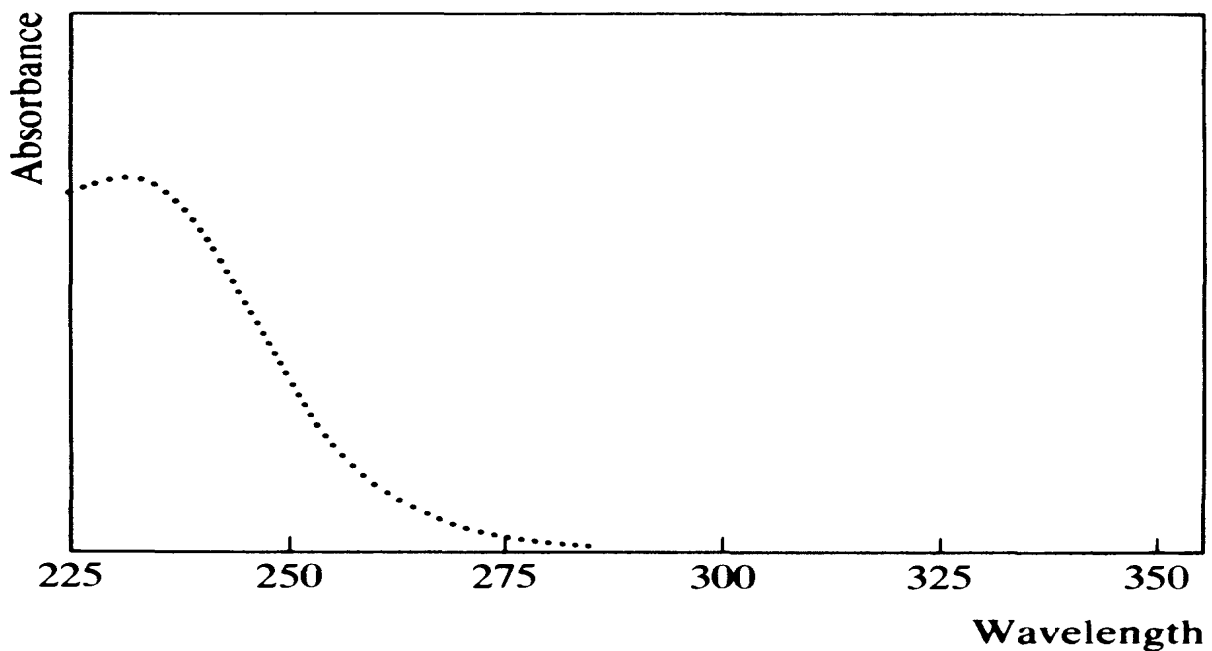
Nessler reaktivinin hazırlanması – cıvə-xloridin doymuş məhlulu üzərinə qırmızı rəngli çöküntü tam həll olana kimi kalium-yodid əlavə olunur. Sonra alınmış məhlulun üzərinə bərabər həcmdə 40 %-li təzə hazırlanmış natrium-hidroksid məhlulu əlavə olunur. Nümunənin cüzi miqdarı üzərinə rəng testi reaktivi əlavə olunur,

qarışıq 100 ⁰C temperaturda su hamamında qızdırılır və nəticədə bromizola məxsus qəhvəyinarıncı rəngli boyanmanın yaranması müşahidə olunur.[10]

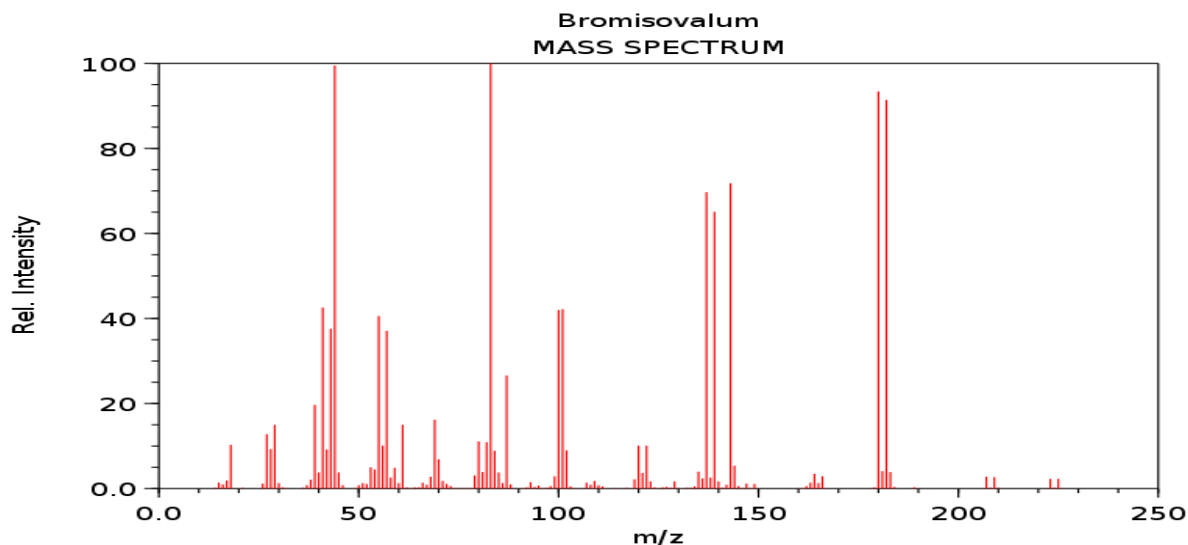
Infraqırmızı spektrometriya üsulu ilə tədqiqat zamanı 1720, 1700, 1581, 1210, 1170, 1300 (KBr disk) nm dalğa uzunluqlarında bromizovala məxsus səciyyəvi zolaqlar yaranır.[12]

Ultrabənövşəyi spektrometriya üsulu ilə 233 nm dalğa uzunluğunda maksimum udmaya tədqiqat – bromizovalin qələvili-sulu məhlulu malikdir. [13]

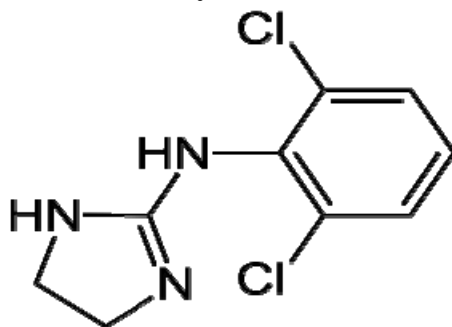
Qaz xromatoqrafiya-kütlə spektrometriya üsulu ilə tədqiqat üçün tədqiq olunan nümunə metanol : xloroform : etilasetat : etanol həlledicilərindən ibarət qarışıqda həll olunur və tədqiqat nəticəsində alınan kütlə spektrində bromizovala məxsus səciyyəvi ionlar 44, 83, 180, 182, 137, 143, 139, 41 m/z (kütlənin yükə olan nisbəti) əks olunur. [10]

“Güclü təsir edən maddələrin və onların külli miqdarının siyahısı” na (1 nömrəli əlavə) daxil olan maddələrdən biri də klonidindir. Klonidin XX əsrin 60-cı illərində sintez olunmuşdur. Klonidin imidazolin törəməsi olub, XX əsrin 70-80-cı illərində arterial hipertoniyanın müalicəsində geniş istifadə olunurdu. Son dövrlərdə preparatın bir sıra əlavə təsirləri (güclü sakitləşdirici təsiri, tükənmə sindromu törətməsi və s.) və yeni daha effektiv, təhlükəsiz antihipertenziv dərman preparatların alınması ilə əlaqədar klonidinin tibbdə is-

tifadəsi məhdudlaşdırılmışdır. Oftalmologiyada göz damcıları formasında göz daxili təzyiqi aşağı salmaq üçün istifadə olunur. Preparatın qəbulunun qəfil dayandırılması tükənmə sindromunun - hipertonic krizin baş verməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən 7-10 gün ərzində tədricən dozanın azaldılması ilə dərmanın qəbulu dayandırılmalıdır. Klonidin 0,075 mq, 0,15 mq-lıq tabletlər, 0,01 %-li inyeksiya üçün məhlulu 1 ml-lik ampulalarda və 0,12 %, 0,25 % və 0,5 % -li 1,5 ml-lik məhlulları göz damcıları formasında rast gəlinir.[4, 10]

Kimyəvi formulu :

IUPAC adı – N-(2,6-dixlorofenil)-4,5-dihidro-1H-imidazol-2-amin

Brutto-formula- C₉H₉Cl₂N₃

Molekul kütləsi – 230,093 q/mol

Fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri :

Klonidin hidroxlorid ağ rəngli kristallik tozudur. Suda (1:13), Etanolda (1:25), Xloroformda (1:250) həll olur, efridə praktik həll olmur. Ərimə temperaturu 313 °C-dir.

Sinonimləri – Klofelin, Katapresan, Xlofazolin, Apo-klonidin, Hemiton, Namestin, Normopresan, Barklid, Bapresan, Barklan, Katapres, Xloromidin, Klonilon, Klonisin, İpotenzin, Preskatan və s.[13]

Rəng testi metodu ilə tədqiqat:

Liberman reaktivinin hazırlanması – 50 ml sulfat turşusunun üzərinə 5 qram natrium-nitrit soyutmaqla əlavə olunur (eyni zamanda qəhvəyi rəngli buxarların əmələ gəlməsinin qarşısını almaq üçün sorucu şkaf altında qarışdırılır). Nümunənin cüzi miqdarı üzərinə 2-3 damcı Liberman reaktivini əlavə olunur və nəticədə klonidinə məxsus sarı rəngli boyanmanın yaranması müşahidə olunur. Su hamamında 100⁰C temperaturda qızdırıldıqda sarı rəng narıncı rəngə çevrilir.[9, 10]

Nazik təbəqəli xromatoqrafiya üsulu ilə tədqiqat :

Tədqiq olunan nümunənin 5 mg-ı 1 ml xloroformda, standart nümunənin isə 1 mg-ı 1 ml xloroformda həll olunur. NTX lövhəsinin (aluminium təbəqə üzərində Silika gel qatı ilə örtülmüş) üzərinə tədqiq olunan və standart məhlullar şüşə kapilyar vasitəsilə hopdurulur. Lövhə üzərinə qoyulan məhlullar arasındakı məsafə 0,8 sm-dən az olmalıdır. Qoyulan nümunələrin diametri ≤ 2mm olmalıdır. Hərəkətli faza 0,3 sm və 0,5 sm hündürlüyündə, təqribən 100 ml həcmində kameraya tökülür. Tədqiq olunan və standart məhlullar hopdurulmuş NTX lövhəsi şaquli şəkildə (nümunələrin qoyulduğu tərəf aşağıda olmaqla), NTX kamera-

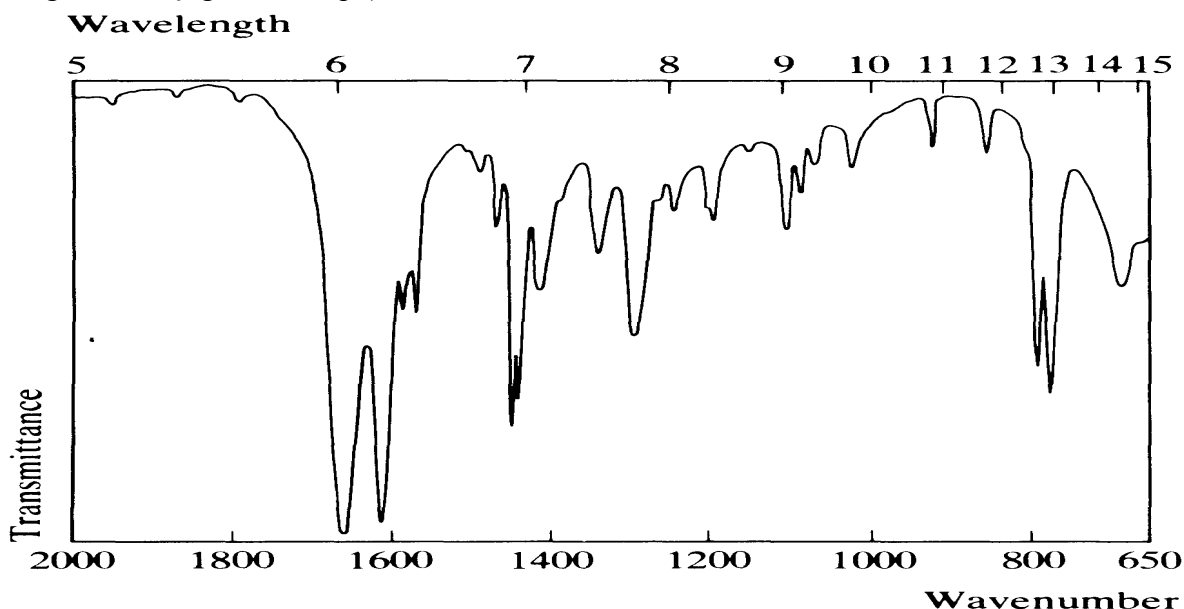
sına yerləşdirilir və kameranın qapağı bağlanır. Hərəkətli faza NTX lövhəsi üzərində 10 sm qalxdıqdan sonra lövhə kameradan çıxarılır. Kamera- dan çıxarılmış NTX lövhəsi otaq temperaturunda, 120⁰C-də 5 dəqiqə müddətində termostatda və ya fenlə qurudulur. Hərəkətli faza kimi müxtəlif üzvi həlledici qarışıqlarından ibarət sistemlərdən istifadə olunur. Aşkarlayıcı reaktiv kimi turşulaşdırılmış kalium yod-platinat reaktivindən istifadə olunur. [10]

Turşulaşdırılmış kalium yod-platinat reaktivinin hazırlanması :

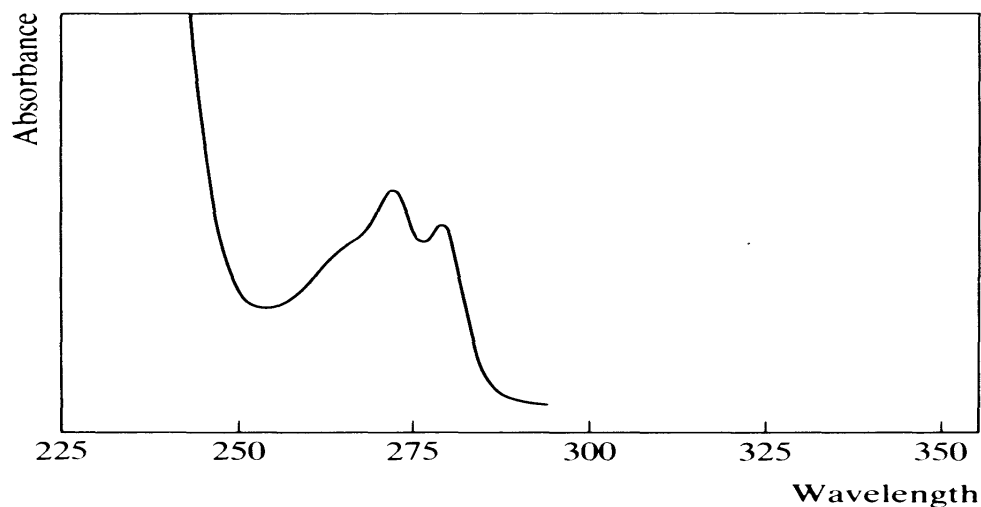
0,25 qram platin-xlorid və 5 qram kalium yodid suda həll olunur və həcmi 100 ml-ə çatdırılır və üzərinə 2 ml qatı xlorid turşusu əlavə olunur.

Hərəkətli faza kimi TA sistemi (metanol : ammonyak 100 :1,5) istifadə olunduqda klonidin hidroxloridin R_f göstəricisi – 62, TB sistemi (Tsikloheksan : Toluol : Dietilamin 75 :15 : 10) istifadə olunduqda R_f göstəricisi – 08, TC sistemi istifadə olunduqda isə R_f göstəricisi – 31 olur. [10]

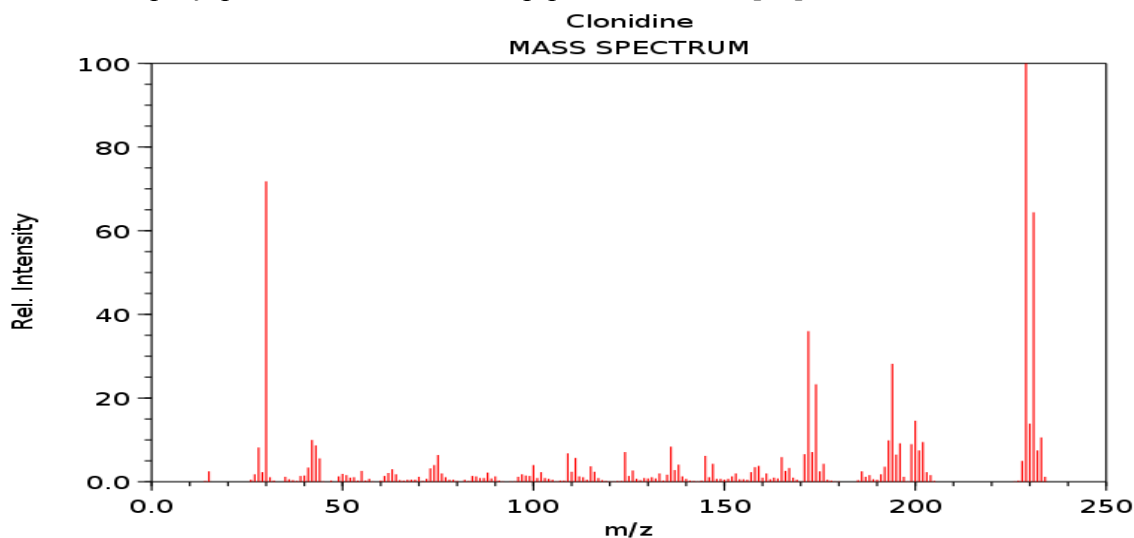
İnfraqırmızı spektrometriya üsulu ilə tədqiqat zamanı 1653, 1610, 778, 795, 1295, 1568 (KBr disk) nm dalğa uzunluqlarında klonidin hidroxloridə məxsus səciyyəvi zolaqlar yaranır.[4]

Ultrabənövşəyi spektrometriya üsulu ilə məhlulu 271 nm dalğa uzunluğunda maksimum tədqiqat – klonidin hidroxloridin turşulu-sulu udmaya malikdir. [11]

Qaz xromatoqrafiya - kütlə spektrometriya nəticəsində alınan kütlə spektrində klonidinə üsulu ilə tədqiqat üçün tədqiq olunan nümunə məxsus səciyyəvi ionlar 229, 30, 231, 172, 194, metanol : xloroform : etilasetat : etanol həlledicilərindən ibarət qarışıqda həll olunur və tədqiqat əks olunur.[13]

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. 30 dekabr 1999-cu il tarixli 787-IQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. <http://e-qanun.az/framework/46947>.
2. “Güclü təsir edən maddələr və onların külli miqdarının, habelə zəhərli maddələrin siyahılarının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 18 mart 2016-cı il tarixli, №180-VQ. <http://www.e-qanun.az/framework/32588>.
3. Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 18 mart tarixli 180-VQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmiş 1 nömrəli əlavə - “Güclü təsir edən maddələr və onların külli miqdarının, habelə zəhərli maddələrin Siyahısı”nda dəyişiklik edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 28 dekabr 2018-ci il tarixli, № 1421-VQD.

4. Hafiz Əliyev, Nizami Babayev Vaqif İsgəndərov. Kimyəvi dərman maddələri, onların analizi və işlənməsi. Bakı, 2006.
5. Машковский М.Д. – Лекарственные средства. Издание шестнадцатое. Москва, 2014.
6. Э.В. Сысоев, А.В. Селезнев, Е.В. Бурцева, И.П. Рак. Криминалистическое исследование материалов, веществ и изделий – 2007.
7. Д.В.Кайргалиев, Д.В.Васильев, В.В.Гладырев, С.Б.Пазухин, В.И. Внуков, В.В. Веселин. Экспертное исследование сильнодействующих веществ. Волгоград – 2015.
8. Харкевич Д.А. Фармакология. 10-е изд. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2010. - 908 с.
9. Rapid Testing Methods of Drugs Abuse, United Nations, New York, 1994
10. Clarke's Isolation and Identification of drugs, The Pharmaceutical Press. London. 1986.
11. The National Institute of Standards and Technology. Chemistry Web-Book. <https://webbook.nist.gov/chemistry>.
12. <http://www.uspbpep.com> – pharmacopeia online.
13. U.S. National Library of medicine national Center for Biotechnology Information. <https://pubchem.ncbi.nlm.nih.gov/>.

Зумруд Байрамова

**УГОЛОВНОЕ РАССЛЕДОВАНИЕ БРОМИЗОВАЛА И КЛОНИДИНА,
ВКЛЮЧЕННЫХ В СПИСОК СИЛЬНОДЕЙСТВУЮЩИХ ПРЕПАРАТОВ**

Резюме

В последние годы возросло число преступлений, связанных с незаконным оборотом сильнодействующих веществ, и количество экспертиз по этим преступлениям. Разработка, систематизация и применение в экспертизе методов качественного и количественного анализа имеют решающее значение для всестороннего и тщательного изучения упомянутых веществ в процессе активной борьбы с преступлениями, связанными с незаконным оборотом сильнодействующих веществ. В представленной нами статье, дана информация о лекарственных формах, областях медицины, в которых применяются эти вещества, криминалистических исследованиях, физико-химических свойствах нескольких видов сильнодействующих веществ (бромизовал, клонидин и левомепромазин), встречающихся в экспертной практике и входящих в список утвержденный Законом Азербайджанской Республики от 18 марта 2016 года «Перечень сильнодействующих веществ» (Приложение № 1).

Zumrud Bayramova

**CRIMINAL INVESTIGATION OF BROMIZOVAL AND CLONIDINE
INCLUDED IN THE LIST OF POWERFUL DRUGS**

Summary

In recent years, the number of crimes related to the illicit trafficking in potent substances and the number of examinations on these crimes has increased. The development, systematization and use in the examination of methods of qualitative and quantitative analysis are crucial for a comprehensive and thorough study of the mentioned substances in the process of actively combating crimes related to the illicit trafficking of potent substances. In the article presented by us, information is given on medicinal forms, fields of medicine in which these substances are used, forensic investigations, physicochemical properties of several types of potent substances (bromized, clonidine and levomepromazine), encountered in expert practice and included in the "List of potent substances" (Appendix1) approved by the Law of the Republic of Azerbaijan dated March 18, 2016.

Hikmət Babayev

Bakı Dövlət Universitetinin “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” kafedrasının dissertantı
 hikmet.m.babayev@gmail.com

GEN MÜHƏNDİSLİYİ – TƏNZİMLƏMƏNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: biotibb, hüquq, bioetika, biotexnologiya, qanun

Ключевые слова: биомедицина, право, биоэтика, биотехнология, закон

Key words: biomedicine, law, bioethic, biotechnology, legal

Gen mühəndisliyini şərtləndirən sosial amillər

Qloballaşma dövrünə qədəm qoymuş müasir dünya elmi yenilikçi müstəvidə üç texnoloji inkişaf sahəsini əhatə edir: informasiya texnologiyaları, nanotexnologiya, biotexnologiya. Qeyd olunan bu inkişaf sahələrinin hər birinin dünyada baş verən proseslərə təsiri, doğurduğu nəticələri, o cümlədən həmin sahələrin hüquqi tənzimlənməsinin zərurliyi nəzəri və praktiki nöqteyi-nəzərdən istər beynəlxalq, istərsə də dövlətdaxili hüququn diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biridir. Xüsusən də biotexnologiyanın ictimai həyatın bütün sferalarına nüfuz etməsi, ən əsası isə *insan amili* ilə çuğlaşması şərti, onun hüquqi müstəvidə ciddi reqlamentasiyasına zərurət yaradıb. Statistik məlumatlara və qiymətləndirmələrə görə, 2025-ci ildə global biotexnologiya bazarının 2 trilyon ABŞ dollarına çatacağı, ayrı-ayrı bazar segmentləri üçün isə artım tempinin illik 5-7 %-lə 30 % arasında olacağı təxmin edilir. Bu gün müasir tibbdə meqanükleaz (*meganucleases*), sink nukleazlar (*ZFNs*), transkripsiya aktivatoru – effektor nukleazları (*TALEN*) və son texnologiya – CRISPR/Cas9 kimi yeni biotexnologiyaların nailiyyətlərindən istifadə olunmaqla genomun (*xromosomun haploid sayında mövcud olan bütün genlərin cəmi və ya orqanizmin genetik*

materialının tam dəsti) əvvəlki strategiyalardan daha ucuz, dəqiq və səmərəli redaktə üsullarından istifadə olunur [21,s.94]. Biotexnologiya insanın ehtiyaclarını təmin etmək üçün biologiyanın tətbiq edilməsidir və buna müvafiq olaraq, elmi araşdırmalarda müasir biotexnologiyanın sahəvi olaraq üç qola ayrılması göstərilir: gen mühəndisliyi, klonlaşdırma və toxuma mühəndisliyi [33,p.275-296].

Hal-hazırda biotexnoloji və biotibbi fəaliyyətin geniş formada tətbiq edildiyi sahələrdən biri, *gen mühəndisliyidir*. Gen mühəndisliyi biotexnologiyanın aləti kimi biotexnoloji emlərdən molekulyar və hüceyrəvi biologiyanın, genetikanın, mikrobiologiyanın, virusologiyanın metodlarından istifadə edən bir istiqamət kimi meydana gəlmiş və bu gün o, müasir dövrün təkzibolunmaz reallığına çevrilmişdir. Gen mühəndisliyinin meydana gəlməsi şərti olaraq 1972-ci ilə aid edilir. Bu vaxt ABŞ professor Berq tərəfindən DNT-nin rekombinat molekulu alındı. XX əsrin 70-ci illərinin ortalarında bu problemlə dünyanın bütün ölkələrində minlərlə elmi kollektiv və sənaye şirkətləri intensiv məşğul olmağa başladı. “*genetika*” və “*mühəndislik*” sözünün birgə ifadəsi sübut etdi ki, DNT rekombinatının qurulması mümkün olmaqla, məqsədyönlü şəkildə süni genetik proqramlar yaradıla və bir çox vacib preparatların alınmasının təşkilinə imkan verilə bilər, həmçinin sənaye toksikanatlarının yeni super ştamplarının deqadatorlarının alınması üçün zəmin yaratmış olar [1,s.23]. Doktrinada qeyd olunur ki, gen mühəndisliyi ribonuklein və dezoksiribonuklein turşularının molekulları ilə hüceyrədən kənarında aparılan eksperimentlər və yaradılmış gen konstruksiyala-

rının canlı orqanizmə köçürülməsi yolu ilə genetik materialın yeni sisteminin, quruluşlarının alınması texnologiyasıdır [20,s.32-35]. Başqa bir araşdırmada isə vurğulanır ki, gen mühəndisliyi və ya digər adıyla *DNA texnologiyası* fərqli orqanizmlərdəki genləri təcrid etmək, dəyişdirmək, çarpaz və rekombinə (yenidən birləşdirmə) məqsədi ilə istifadə edilən üsullar sistemidir [7]. Qeyd olunan anlayışlardan aydın olur ki, gen mühəndisliyi canlıların irsi xüsusiyyətlərini dəyişdirərək onlara yeni funksiyaların verilməsinə istiqamətlənmiş araşdırmalar edən elm sahəsidir. Gen mühəndisliyi üçün rekombinat DNT texnologiyası, gen klonlaşması, DNT klonlaması, genetik manipulyasiya və ya modifikasiya və yaxud da gen əlavə etmə (*splays*) kimi anlayışlar xarakterikdir. Gen mühəndisliyi genetik analiz etmək ya da istənilən xüsusiyyətdə olan canlıları inkişaf etdirmək məqsədi ilə, bir növ içində və ya fərqli növlərə aid orqanizmlərin genləri üzərində planlı olaraq edilən və canlılar üzərində tətbiq olunan tibbi elmi əməliyyatlardır. Gen mühəndisliyi bir orqanizmdə o orqanizmi hər hansı şəkildə daha yaxşı hala gətirmək məqsədi ilə genlərin qəsdən və nəzarət altında manipulyasiyasıdır və o, təbii artma müddətində müstəqil olaraq həyata keçirilir. Nəticədə isə geni dəyişdirilmiş bir orqanizm (*GMO*) əldə olunur.

Növlərarası gen transferini həyata keçirərkən *növ maneələrini* və xarici DNT-ni pozan hüceyrəvi mexanizmləri aradan qaldırmaq üçün *süni vektorlardan* istifadə edilir. Ən çox istifadə edilən süni vektorlara normalda insanlarda xərçəng və digər ağır xəstəliklərə səbəb olan, ancaq patogen (*xəstəlik yaradıcı*) funksiyaları aradan qaldırılmış viruslar və bir çoxu genetik cəhətdən modifikasiya olunmuş parazitlər daxildir. İnsanlara münasibətdə ilk dəfə gen mühəndisliyi texnologiyasından ağır immun çatışmazlığı xəstəliyindən əzab çəkən dörd yaşlı qız Aşanti De Silvanın müalicəsində istifadə olunub. Adenozin deaminaz (ADA) zülalının istehsalına dair təlimatları ehtiva edən genin zədələnməsi və ADA zülalının olmaması və ağ qan hüceyrələrinin ölməsi onda bədənin virus və bakteriyalara qarşı müdafiəsiz qalmasına səbəb olmuşdur. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq məqsədilə ADA geninin işləyən bir nüsxəsi

modifikasiya (dəyişdirilmiş) olunmuş virusun köməyi ilə Aşantin qan hüceyrələrinə daxil edilmişdir. Nəticədə, hüceyrələr müstəqil olaraq lazımı zülalı istehsal etmək imkanı qazanmış və artıq altı aydan sonra qızın bədənindəki ağ hüceyrələrin sayı normal səviyyəyə qalxmışdı [12].

Müasir dövrdə gen mühəndisliyinin tətbiq sferası tibb, sənaye, kənd təsərrüfatı sahələrini, o cümlədən ekoloji sferanı əhatə edir. Məsələn, maddən sənayesində tədqiqatçılar mədəncinin və texnikanın yerini ala biləcək yeni mikroorqanizmlər üzərində çalışırlar, xüsusən bu fəaliyyət xalis istehsal məhsulunun əldə olunması və təhlükəsiz iş qaydasının təmin olunmasına yönəlmişdir. Bu fəaliyyətlə məşğul olan şirkətlər müəyyən bir bakteriyayı faizi aşağı olan mis filizinə püsürdərək bakteriyanın filizdəki duzları məhv edən bir ferment istehsal etdiklərini və geriye demək olar ki, saf mis qaldığını bəyan edirlər. Hətta tədqiqatçılar mədəndəki metan qazını aradan qaldıran və beləcə partlamaların ən əhəmiyyətlilərindən birini yox edəcək mikroorqanizmlərin mövcud olduğunu bəyan edirlər. Gen mühəndisliyinin tətbiq olunduğu digər bir sahə enerji sənayesidir. Bu gün enerji şirkətləri kömür, maye yanacaq və təbii qazın yerini alacaq sərfəli, təmiz və bərpa olunan ehtiyatlar üzərində təcrübələrə start verib [14,s.87]. Məsələn, şəkərdən və dənəli taxıldan törədilən etanol ABŞ və bu kimi aqrar baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə motorlu nəqliyyat vasitələrinin yanacağı olan ehtiyaclarınının ödənilməsinə yönəldilib.

Təcrübədə ekoloji təmizliyin və təhlükəsizliyin açarı olaraq gen mühəndisliyinə də xüsusi önəm verilir. Hal-hazırda həqiqi və potensial mutagen aktivliyi olan təsirlərə hər addımda rast gəlmək mümkündür. Sənayedə ətraf mühiti çirkləndirən bir çox mənbələr: sənaye tullantıları və ya vasitələri, sənayedə istifadə olunan vinil xlorid, asbest, benzopiren və d. o cümlədən pestisidlər (insektisidlər, funqisidlər, herbisidlər) kimi radioaktiv tullantılar mutagen aktivliyə malikdirlər [18,s.8]. Sözsüz ki, belə vəziyyət ekoloji təhlükəsizlik üçün, insanın sağlam yaşanı üçün ciddi təhlükə mənbəyidir. Ətraf mühitin çirklənməsinə və deqradasiyasına səbəb olan mənbələri, təhlükəli tullantıları aradan qaldırmaq ya da zərərsiz hala gə-

tirmək üçün canlı orqanizmlər, xüsusən də mikro-orqanizmlər üzərində təcrübələr aparılır. Məsələn, Genom Araşdırma İnstitutu (*The Institute for Genomic Research*) çoxlu sayda radioaktivliyi uda bilən mikrob yaradıb. Unutmaq olmaz ki, sağlam ətraf mühit bəşəriyyətin əsas sərvəti, bütövlükdə isə qlobal ekoloji maraqları təmin edən qeyd-şərtsiz dəyər kateqoriyasıdır (*ayrılma mənimdir*). İnsan amili ilə birbaşa əlaqəli olan istənilən fəaliyyət növünün ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması prinsiplərinə söykənməməsi və onun şərtlərinə mütənasib olmaması həm Azərbaycan, həm də xarici beynəlxalq hüquq elminin nümayəndələri tərəfindən ciddi narahatlıq doğuran faktor və təhdid kimi qiymətləndirilir [15,s.8; 3,s.54-55; 25,p.87-89).

Gen mühəndisliyi ilə bağlı həyata keçirilən səylərin əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə əlaqəlidir. Kənd təsərrüfatında bitkilərin qida dəyərlərini yüksəltmək, verimliliyini artırmaq üçün istənilən genetik xüsusiyyətləri bir növdən bir başqasına köçürmək üzrə görülən təcrübələrə XX əsrin 60-cı illərindən etibarən təsadüf edilir. Ticarət məqsədi ilə gen əlavə olunaraq inkişaf etdirilmiş ilk qida məhsulu 1966-cı ildə yetişdirilib. 1977-ci ildə ABŞ fermerlər 8 milyon genetik olaraq dəyişdirilmiş soya və 3,5 milyon genetik olaraq dəyişdirilmiş qarğıdalı əkməyə başladılar. Hal-hazırda genetik modifikasiya olunmuş bitkilər 28 ölkədə yetişdirilir və bu ölkələr içərisində ABŞ, Braziliya, Argentina, Kanada, Hindistan xüsusilə fərqlənən ölkələrdəndir. Dünya səviyyəsində GMO tərkibli məhsulların 68 % ABŞ, 11,8 %-i Argentinanın, 6 %-i Kanadanın 3 %-i isə Çinin payına düşür. Kənd təsərrüfatında bitkilərin qida dəyərini yüksəltməyə xidmət edən fəaliyyət heyvandarlıq istiqamətinə də yönəldilmiş və genetik əməliyyatlar “*super heyvanların*” yaradılması ilə sonuclanmışdır. Məsələn, Avstraliyada Adelaide Universitetinin elm adamları normal donuzdan yeddi həftə daha əvvəl bazara gətirilən və 25-30 % daha məhsuldar, genləri dəyişdirilmiş yeni bir donuz növü yaratmışlar. ABŞ bir sıra tədqiqat mərkəzləri isə bir qədər də irəli gedərək insan hemoqlobini istehsal edən transgenik donuzların yaradılmasına nail olublar. ABŞ Merilend ştatında yerləşən Kənd Təsərrüfatı Araşdırma Mərkəzində Pig6707 adlı embirion ha-

lındakı donuzda insanın inkişaf etmiş hormonunu yerləşdirərək məhsuldarlıq məqsədi ilə çoxlu sayda donuz (*Gal Safe*) əldə etmək hədəflənmiş və buna da nail olunmuşdur. Aparılmış tədqiqatlar zamanı aydın olmuşdu ki, donuz doğulanda ifrazat vəziləri insanın inkişaf hormonunu ifraz edir. Donuz hədəflənən məqsədə uyğun olaraq yalnız həddən artıq böyüməklə qalmayıb, insana aid genetik material onun həzm sistemini gözlənilməz bir şəkildə və pis istiqamətdə dəyişdirməyə də səbəb olmuşdu [13]. Hətta bu azmış kimi ABŞ qida məhsullarının, tibbi ləvazimatların keyfiyyətinə görə sanitariya nəzarət İdarəsi (*FDA Gal Safe*) donuzunu 2015-ci ildən etibarən GMO-lu losos balığından sonra istifadəyə yararlı qida məhsulu kimi tanıyıb. Baxmayaraq ki, United Therapeutics Corp şirkətinin nümayəndələri dəfələrlə bəyan etmişdir ki, bu layihənin reallaşdırılmasının əsas məqsədini donuz ətinin satışı deyil, ondan tibbdə insan orqanlarının transplantasiyasında istifadə etməkdir. Genetik modifikasiya olunmuş donuzlar heyvanlardan insana orqan nəqli üçün əsas maneələrdən biri olan *alfa –qal* şəkər malekulunu aradan qaldırmaq üçün yetişdirilirdi. Bununla belə, FDA geni modifikasiya olunan donuzu həm tibbi, həm də insan istehlakı üçün yararlı qida məhsulu kimi təsdiqləmişdi. Donuzlarda mövcud genlərin revizyonu genetiklərin insanlar üçün köçürülən orqanların kəskin çatışmazlığını aradan qaldırmaq məqsədi daşıyan bir ksenotransplantasiya proqramında (heyvanlardan insanlara orqanların transplantasiyası) tətbiq etməyi planlaşdırılan on bir dəyişiklikdən yalnız biri idi [10]. Bütün bu qeyd olunanlardan göründüyü kimi *GMO* özündə üç qrup orqanizmi birləşdirir: genetik modifikasiya olunmuş mikroorqanizmləri (*GMM*); genetik modifikasiya olunmuş heyvanları (*GMH*) və genetik modifikasiya olunmuş bitkiləri (*GMB*).

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün tətbiq olunan gen mühəndisliyi texnologiyasından istifadə məsələsi doktrinada birmənalı qiymətləndirilmir. Xüsusən belə fərqli yanaşma və qiymətləndirmə *GMM* pozitiv və neqativ nəticələri ilə bağlıdır. Bir qrup tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, gen mühəndisliyinin nailiyyətlərindən kənd təsərrüfatında istifadə perspektivinə ölkənin, bütövlükdə isə dünyada qida təhlükəsizliyinin təmin

edilməsinin məqsədi və vəzifələri müstəvisindən yanaşılmalı, habelə ona məhsuldarlığı artırmağa imkan verən böyük bir elmi kəşf kimi və dünyada yaşanan ərzaq probleminin yüngülləşdirilməsinin və balanslaşdırılmasının zəruri üsulu kimi baxılmalıdır [9,s.21; 26,p.29-61; 35,p.482-487). Bir sözlə, kənd təsərrüfatında GMO tətbiqinin zəruriliyinin tərəfdarları onu-bəşəriyyəti aclıqdan xilas edəcək yeganə vasitə hesab edirlər.

Hətta təbabət sahəsində ixtisaslaşmış alimlər də GMO-lu qidaları xüsusi dietaların əsası kimi nəzərdən keçirirlər. Onlar təsdiq edirlər ki, belə qida məhsulları şəkərli diabeti, osteoporoz, ürək-damar, onkoloji, qaraciyər, bağırsağ xəstəlikləri olan insanların qidalanma rasionunu genişləndirməyə imkan verir. Sintez edilmiş genlərin köməyi ilə interferon və harmonlar əldə edilir və virus infeksiyasına cavab olaraq orqanizm tərəfindən işlənib hazırlanan interferon-zülal hal-hazırda xərçəng və SPİD-in mümkün müalicə vasitəsi kimi öyrənilir. Bundan əlavə, tibbin yeni sahəsi kimi gen terapiya sürətlə inkişaf etdirilir və onun əsasında GMO-un yaradılmasının prinsipləri dursa da, lakin modifikasiya obyektində isə insanın somatik hüceyrələrinin genomu çıxış edir. Gen terapiyası orqanizmə müəyyən genetik konstruksiyaların daxil edilməsinə əsaslanan müalicə yanaşmasıdır [24,s.3-9]. Hal-hazırda gen terapiyası bir sıra xəstəliklərin müalicəsinin əsas metodlarından biri kimi çıxış edir. Məsələn, keçən əsrin sonlarından başlayaraq SCİD (*ağır kombinə edilmiş immun çatışmazlığı*) xəstəliyindən əziyyət çəkən hər dörd uşaqdan biri gen terapiyasının köməyi ilə müalicə olunmuşdur [11,s.26].

GMO-lu məhsullarla bağlı diqqət çəkən məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, belə mənşəli məhsullar həşərat və d, xarici amillərin zərərli və dağıdıcı təsirlərinə qarşı dözümlü olmaqla yanaşı, həm də bir çox halda istifadə müddətləri də elə ekvivalenti olduqları ənənəvi məhsullarla eyni olmaqdadır. Bu isə öz növbəsində, GMO-lu və təbii təmiz qidanın fərqləndirilməsində əhəmiyyətli çətinliklər yaradır. Başqa bir tərəfdən, belə məhsulun yetişdirilməsi heç də xüsusi yeni prosedur və avadanlıqlar tələb etmədiyi üçün onların təsərrüfatda yetişdirilməsinə yönələn marağın artmasına da səbəb olur. Başqa sözlə, başqalarının sağlamlı-

ğını, təhlükəsizliyini nəzərə almadan az zəhmət çəkməklə gözlənilməyindən daha çox məhsul və gəlir əldə etmək (cinayətkar motiv) GMO-lu məhsullarla bağlı digər bir məsələ onların real bazarda qiymət və keyfiyyət əlaqəsinin əlçatımlılığına cavab olaraq yetişdirilməsidir. Yəni genetik modifikasiya dadlı, ləzzətli, ətirli məhsul üçün çox yüksək qiymət ödəmək əvəzində belə məhsulu əldə etmək üçün daha məqbul qiymətin müəyyən edilməsinə təmin edir və istehlakçını istər istəmən özünə cəlb etmiş olur.

GMO kənd təsərrüfatında, qida məhsullarının əldə edilməsində, təbabətdə tətbiqində neqativ nəticələrə səbəb ola biləcəyi ilə bağlı yanaşmalara da rast gəlinir. Bu yanaşmanın tərəfdarları həm ekoloji, həm də insan təhlükəsizliyinin mühafizəsi meyarını əsas götürərək qeyd edirlər ki, bitkilərin və ya heyvanların genetik proqramına müdaxilə edərək təkamül və genetik qanunlarına məhəl qoymamaq olduqca təhlükəlidir, xüsusən də bu hansısa nəhəng biznesin (maraqların) qısamüddətli maliyyə maraqlarından qaynaqlanıbsa. Bu cür müdaxilənin bir sıra neqativ effektləri vardır: məsələn, genetik çirklənmə və ən vacib kənd təsərrüfatı bitkilərinin ənənəvi növlərinin bərpə edilməz itkisi, ətraf mühitin pestisiidlərlə kimyəvi çirklənməsinin artması və s. [37, p.149-150]. İ.V.Yermakova vurğulayır ki, GMO miqyaslı şəkildə yayılması dölsüzlüyə, genetik eybecərliyin yaranmasına, onkoloji xəstəliklərin, allergik reaksiyanın, insanların və heyvanların ölüm səviyyəsinin artmasına, bioloji müxtəlifliyin kəskin itirilməsinə və ətraf mühitin vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır [16,s.15-21]. Transgen qidaların əleyhdarları iddia edirlər ki, genetik cəhətdən modifikasiya olunmuş xammaldan yeyinti sənayesində cəmi 10-15 il bundan əvvəl istifadəyə başlandığına görə heç kim onun altmış ildən sonra hansı fəsadlar törədəcəyini deyə bilməz. Məlum olduğu kimi, yeni-yeni tibbi və bioloji preparatlar heyvanlar üzərində illərlə yoxlanıldıqdan sonra onlardan insanların istifadəsinə icazə verilir. Cəmi bir neçə on il bundan əvvəl yaradılmış yüzlərlə adda transgen məhsullar dərhal satışa buraxılır. Buna görə də onlardan istifadənin nə ilə nəticələncəyini əvvəlcədən müəyyənləşdirmək mümkünsüzdür. Belə maddələr insan orqanizmində

mutasiyaya səbəb ola, təbiətdəki tarazlığı poza və ekoloji bəlalər törədə bilər. Baxmayaraq ki, ABŞ alimləri təsdiq etməyə çalışırlar ki, GMO mənşəli qida məhsullarının insan sağlamlığına heç təhlükəsi yoxdur. Onlar öz arqumentlərini onunla isbat etməyə çalışırlar ki, bu məhsullardan istifadə onqlogi xəstəliklər yaratmır.

Bütün bu qeyd olunanlardan aydın olur ki, bu gün dünya birliyi GMO məsələsində ciddi bir dilemma ilə üz-üzə dayanıb: bir tərəfdə insan təhlükəsizliyi, ekoloji təhlükəsizlik və tarazlığın təmin olunması, bioloji müxtəlifliyin qorunması tələbi, digər tərəfdə isə, dünyada ərzağa olan tələbatın təmin edilməsi, tibbdə gen mühəndisliyinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə təhlükəli xəstəliklərə qarşı mübarizə zərurəti.

Gen mühəndisliyinin hüquqi tənzimlənməsində dövlətlərin praktikası

Təbii ki, gen mühəndisliyi və onun insanlığa təqdim etdiyi nailiyyətlər (xüsusən də tibb sahəsində) qloballaşan dünya elminin böyük qələbəsidir və hesab edirik ki, bu prosesdən geriye yol yoxdur. Belə olan halda bir sual yaranır: nə üçün bu gün gen mühəndisliyinin nailiyyəti olan GMO yaradılmasına münasibətdə müxaliflik mövcuddur və bunun səbəbləri nədir? Sözügedən sahə üzrə müəyyən tədqiqatlar aparılan əksəriyyət müəlliflər birinci olaraq bunun səbəbini sırasıyla vətəndaşların məlumatlılığında görürlər (məsələn, aldığı qida məhsulunun onun sağlamlığı üçün nə qədər təhlükəli olduğuna dair məlumatlılığı). Qeyd olunur ki, vətəndaşların DNK-texnologiyasının mahiyyətini bilməmələri və bu prosesdə KİV neqativ müstəvidə mütəmadi təbliğat aparılması hətta onları GMO abbreviaturasından da qorxmalarına və çəkinmələrinə səbəb olmuşdur. Problemin digər səbəbi isə GMO mahiyyətinə və onun nailiyyətlərinə münasibətdə alimlər tərəfindən irəli sürülən arqumentlərin fərqliliyi ilə, o cümlədən həmin nailiyyətlərdən praktikada hansı məqsədlərlə (məsələn, kriminal məqsədlərlə) istifadə olunmasına münasibətlə bağlıdır. Deməli, istənilən fəaliyyət növü kimi gen mühəndisliyinin də hüquqi cəhətdən müvafiq nizam-tərəziyə salınmasına ehtiyac vardır. Təbii ki, bu hüquqi tənzimləmə gen mühəndisliyinin nailiyyətlərinin in-

san həyatına və sağlamlığına təsirinin pozitiv və neqativ tərəfləri nəzərə alınmaqla işlənilməlidir. Yuxarıda vurğulandığı kimi gen mühəndisliyinin nailiyyətlərinin müasir tibbin inkişafında rolu danılmazdır. Lakin onun bir sıra narahatlıq doğuran neqativ nəticələri: insan embrionunun iştirakı ilə aparılan eksperimentlər, xüsusən də insan mahiyyətini dəyişdirən genlərlə manipulyasiya və eyni genotipin yaradılması və ya xud klonlaşdırma ilə əlaqəli fəaliyyət, biomateriallarla aparılan tədqiqatların nəticələrinə münasibətdə konfidensiallığın pozulmasının mümkünlüyü, prosesə cəlb olunmuş şəxsin sağlamlığını ciddi şəkildə itirməsinə, xəstələnməsinə və ölməsinə yönəlik potensial riskin olması, evgenika, yəni şərti elmin qüsurlu gen daşıyıcısı hesab etdiyi və ya müəyyən edilmiş genetik və bioloji standartlara cavab verməyən şəxslərin aradan qaldırılması, ekosistemə zərər vurmaq riski və s. aspektləri bu gün də hüquqi nöqtəyi-nəzərdən tam tənzimlənməmiş olaraq qalmaqda davam edir. Odur ki, tədqiqatçılar bu fəaliyyət sahəsində normativ tənzimlənmənin müəyyən edilməsi zamanı həmin fəaliyyətin insan sağlamlığına, ətraf mühitə və sosial-iqtisadi vəziyyətə yarada biləcəyi təhlükələrin və risklərin dövlətlər tərəfindən nəzərə alınmasını vacib hesab edirlər [8,s.151-155; 34, p.688-692; 31,p.153].

Tarixi müstəvidə gen mühəndisliyinin hüquqi tənzimlənməsinə yönəlik ilk addımlara milli hüquqda rast gəlinir. Bioloji tədqiqata cəlb edilən insanın könüllü razılığının vacibliyini xüsusi qaydada bəyan edən Nürnberq Məcəlləsinin (1947) meydana gəldiyi AFR belə ölkələrdən biridir. Biotexnoloji prosesləri tənzimləmək və ona nəzarət etmək istəyi bu dövlət üçün həmişə əhəmiyyətli olmuşdur, baxmayaraq ki, insanın iradəsinin ziddinə olaraq siyasi və kriminal məqsədli tibbi eksperimentlərə cəlb edilməsinə məhz İkinci Dünya müharibəsi zamanı Almaniyanın təcrübəsində daha çox rast gəlinirdi. Müasir dövrdə gen mühəndisliyi haqqında ilk qanunvericilik aktı məhz 1990-cı ildə AFR qəbul olunub. Gen mühəndisliyi fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında Qanun (*Gesetz zur Regelung der Gentechnik, ixtisarla- GenTG*) 2010-cu ildə edilən müvafiq dəyişiklik (alman hüququnun Aİ hüququna uyğunluğu) istisna olmaqla, heç bir əhəmiyyətli dəyi-

şiklik olmadan bu gün də qüvvədədir [30]. Bundan başqa AFR GMO hüquqi tənzimlənməsi AİH normalarına: xüsusən, GMO ətraf mühitə qəsdən buraxılması haqqında 2001-ci il Direktivinə; GMO məhsullar və normalar haqqında Reqlamentə; Gen mənşəli icazə verilməyən bitkilərin Aİ ərazisində yetişdirilməsini qadağan edən 2015-ci il Direktivinə əsaslanır. 2015-ci il Direktivi Aİ üzv-dövlətlərinə imkan verir ki, onlar öz ərazilərində və onun müəyyən hissəsində GMO yetişdirilməsini məhdudlaşdırsın və ya qadağan etsin. Lakin bu qadağadan istisna Portuqaliya və İspaniyaya aid edilmir. Belə ki, bu ölkələr daxili bazarda istifadə üçün gen mənşəli soya və qarğıdalı yetişdirirlər. Almaniyada isə hətta icazə verilmiş genetik cəhətdən dəyişdirilmiş bitkilərin yetişdirilməsi də qadağandır.

AFR bu sahə üzrə əsas hüquqi tənzimlənməni nəzərdə tutan GenTG-in əsas məqsədi *insanla* birbaşa əlaqəsi olmayan gen mühəndisliyi fəaliyyətini və genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlərin dövriyyəsinə tənzim etməkdir. Göründüyü kimi Qanunda istənilən hər hansı gen mühəndisliyi texnologiyasının insana münasibətdə tətbiq edilməməsi şərti imperativliklə xarakterizə olunur. Qanunun 1-ci paragrafında onun üç məqsədi müəyyən edilib: 1) vətəndaşların sağlamlığını, həyatını, ətraf mühiti onun təbii vəziyyətində gen mühəndisliyi prosesinin və onun məhsullarının zərərli təsirlərindən müdafiə etmək, mümkün təhlükələrə qarşı tədbirlərin görülməsi; 2) bazarda təbii və GMO mənşəli məhsulları fərqləndirmək; 3) gen mühəndisliyinin nəticələrinin tədqiqi və istifadəsinin elmi, texniki, iqtisadi tərəflərinin hüquqi əsaslarını yaratma. Qanunda GMO fəaliyyətinə nəzarət etmək məqsədilə, tərkibinə mikrobiologiya, hüceyrə biologiyası, virusologiya, genetik, bitki seleksiyası, ekologiya sahəsində, habelə sənaye təhlükəsizliyi, kənd təsərrüfatı, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və digər sahələrin nümayəndələrinin daxil olduğu ekspertlərdən ibarət bioloji təhlükəsizlik üzrə mərkəzi Komissiyanın yaradılması da nəzərdə tutulmuşdur. Komissiyanın əsas vəzifəsi gen mühəndisliyi sferasında təhlükəsizlik məsələləri üzrə müvafiq tövsiyələr hazırlamaq və onu müvafiq orqanlara təqdim etməkdən ibarətdir.

GenTG-in 7-ci paragrafında GMO insan sağlamlığına və ya ətraf mühitə vurduğu zərərin imkanına görə təhlükəsizliyin 4 səviyyəsi müəyyən edilmişdir: təhlükəsiz, aşağı təhlükə səviyyəsi, orta təhlükə səviyyəsi və yüksək təhlükə səviyyəsi. Qanunun tələbinə görə gen mühəndisliyi yalnız xüsusi icazə əsasında və həmin fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün ayrılmış binalarda və ərazilərdə yerinə yetirilməlidir. GMO müvafiq icazə olmadan təbii mühitə çıxarıla bilməz. Bu cür icazənin verilməsi xüsusi bildirişlə şərtləşməli və bildirişdə habelə bu fəaliyyətin insan sağlamlığına və ətraf mühitə təhlükə törətməməsi üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi haqqında tələbləri də nəzərdə tutmalıdır. Qanunun 16 (a) paragrafına görə, GMO təbii şəraitdə istifadəyə federal rəqistr tərəfindən xüsusi icazə verdikdən sonra yol verilir və hər bir GMO identifikatorla təhciz edilir ki, rəqistr onlardan istifadəyə dair (vaxtı, yeri, onun xüsusi xarakteristikası, əgər bitki mənşəlidirsə onun yetişdirilən sahəsinin həcmi) informasiya əldə etmək imkanına malik olsun. Lisenziya federal ərazinin səlahiyyətli orqanı və ya onun Hökuməti tərəfindən verilir. Bu sahə üzrə federal səviyyədə dövlət idarəçiliyini həyata keçirən ali hakimiyyət orqanı istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və yeyinti məhsullarının təhlükəsizliyi üzrə Federal İdarədir. Qanun 16 (b) paragrafında isə müəyyən edilir ki, GMO istifadəçisi onların təbii mühitə nəzarətsiz buraxılmasına qarşı maksimum dərəcədə müqavimət göstərən rejimi təmin etməlidir (məsələn, bitki mənşəli GMO belə mənşəli bitkilərin yetişdirilməsi üçün qeydiyyatdan salınmamış əraziyə düşməsinin qarşısının alınması üçün tədbirlər görmə, belə mənşəli məhsulların daşınması və saxlanması zamanı tələblərə ciddi riayət etmə və s.). Qanun, həm də onu tələb edir ki, GMO tərkibli məhsulların istifadəsi zamanı fərdi və ümumi (*ümumi müşahidə*) təhlükəsizlik monitorinqi təmin edilməlidir.

GenTG-in 17 (b) paragrafı GMO ehtiva edən bütün məhsulların müvafiq *etiketlənməsini* tələb edir: "*bu məhsul GMO istifadə edilərək istehsal olunur*". Əgər məhsulun içərisində olan GMO nisbəti 0,9 % aşmırsa, onda həmin məhsulun etiketlənməsinə ehtiyac yoxdur. Qanunun əsas tələblərindən biri də ondan ibarətdir ki, səlahiyyətli

dövlət orqanına GMO təbii mühitə və insan sağlamlığına təsirinin monitorinqi barədə daimi məlumat verilməlidir. Əgər bu məlumatlar insan sağlamlığı və ətraf mühit üçün ciddi təhlükə törədən real risklərlə bağlıdırsa, onda bu məlumatlar həm inzibati, həm də cinayət işlərinin başlanılması üçün əsas ola bilər. Qanunda GMO istifadənin ictimai təhlükəsizliyə yaradacağı təhlükənin qarşısının alınması üçün məhdudiyət tədbirlərinin tətbiqinin mümkünlüyü də nəzərdə tutulur. Qeyd olunur ki, əgər belə bir şey realıqda baş verirsə, Qanun “günün və ya gecənin istənilən vaxtı” məlumat toplamağa, nümunə götürməyə və sənədləri götürməyə icazə verir. Bu cür müdaxilə üçün şərtlər qismində: cinayət təqibi və ya ictimai təhlükəsizlik üçün təhlükənin qarşısının alınması çıxış edir. GenTG-in mühüm bir cəhəti ondan ibarətdir ki, o, AFR Konstitusiyasının 13-cü maddəsində təsbit olunan “şəxsi toxunulmazlıq hüququnun” məhdudlaşdırılmasına imkan verir.

Qanunun 5-ci hissəsi məsuliyyət qaydalarının müəyyən edilməsinə həsr olunub. Xüsusi olaraq vurğulanır ki, belə fəaliyyət vətəndaşın həyatına və sağlamlığına zərər vurarsa, dəymiş zərər ödənilməlidir. Vətəndaşın ölməsi halında isə GMO operatoru onun dəfn xərclərini qarşılmalı, onun borc, habelə alimətlə bağlı öhdəliyi varsa, onu tam şəkildə ödəməlidir. Ödəmə üzrə öhdəlik həтта ölmüş vətəndaşın doğulmamış uşağı qarşısında da yaranır. Qanunun 33-cü paragrafı GMO operatorları üçün 85 milyon avro civarında məsuliyyət limiti müəyyən edib. 6-cı hissə isə həmin hüquq pozuntusuna görə inzibati tədbirlərin və cinayət məsuliyyətinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur. 38-ci paragrafda bir sıra qaydalara əməl edilməməsinə görə 50 min avroya qədər cərimə növündə inzibati məsuliyyət müəyyən edilib. 39-cu paragrafda isə icazəsiz gen mühəndis fəaliyyətinə görə beş ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə və ya cərimə nəzərdə tutulur. Qanun həmçinin ehtiyatsızlıq nəticəsində ekosistemə, həyat və sağlamlığa zərər vurmaya görə də cinayət məsuliyyəti müəyyən etmişdir.

Qanunun ümumi təhlilindən aydın olur ki, o, gen mühəndisliyi ilə bağlı meydana çıxan münasibətlərin kompleks hüquqi tənzimlənməsini ehtiva edir və buna görə də bu Qanunun aşağıda qeyd olunacaq tənzimləmə meyarları həm beynəlxalq,

həm də milli qanunvericilik üçün əsaslar hesab edilə bilər: *birincisi*, Qanun “ehtiyatlılıq prinsipi” əldə rəhbər tutaraq GMO operatorlarını insan sağlamlığına, ekoloji mühitə və onun təbii vəziyyətinə zərər vuran və elmi cəhətdən əsaslandırılmamış gen mühəndisliyi fəaliyyətindən çəkinməni tələb edir və bu tələb onun məqsədində də tam aydın şəkildə ifadə olunub “*insan amili ilə birbaşa əlaqəsi olan gen mühəndisliyi fəaliyyəti qadağandır*”; *ikincisi*, bu Qanun GMO bağlı fəaliyyətin inzibati metodunu və təhlükəsizlik riskləri nəzərə alınmaqla müvafiq tələbləri müəyyən edir: belə ki, gen mühəndisliyi fəaliyyəti dövlət tərəfindən yaradılan xüsusi mexanizmin (orqanın, komisiyanın və d.) nəzarətində olmalıdır; GMO tərkibli məhsulların istifadəsi zamanı fərdi və ümumi (*ümumi müşahidə*) təhlükəsizlik monitorinqi təmin edilməlidir; təhlükəsizlik tədbirləri kimi belə fəaliyyət lisenziya əsasında və yalnız bu məqsədlər üçün xüsusi ayrılmış binalarda, ərazilərdə həyata keçirilməlidir; GMO təbii şəraitdə istifadəsinə yalnız səlahiyyətli rəqistr tərəfindən xüsusi icazə verildikdən sonra yol verilməli və hər bir GMO identifikatorla təhciz edilməlidir; *üçüncüsü*, bu Qanun tələb edir ki, GMO təbii mühitə zərərli təsirinin bütün mümkün variantlarının qarşısının alınması üçün istifadəçi birbaşa məsuliyyət daşmalıdır; *dördüncüsü*, GMO ehtiva edən bütün məhsulların etikətlənməsi və bu tələbə ciddi monitorinq nəzarətinin müəyyən edilməsi zəruridir; *beşincisi*, bu fəaliyyətə görə mülki, inzibati və cinayət hüquqi məsuliyyət müəyyən edilməli və insan sağlamlığına vurulan zərər (maddi və mənəvi) ödənilməlidir.

ABŞ-da birbaşa GMO ilə bağlı qaydaları ehtiva edən xüsusi federal qanunvericilik tənzimlənməsi yoxdur, baxmayaraq ki, dünyada transgen mənşəli məhsulların 57 %-i bu dövlətin payına düşür. Belə mənşəli məhsullar haqqında müddəalara qarışıq ictimai münasibətləri nizama salan normativ aktlarda, məsələn (Ətraf mühitin mümkün çirkləndirilməsi ilə əlaqəli təcrübələrin riskləri haqqında Qanunda): sağlamlıq, təhlükəsizlik, ətraf mühit və d. rast gəlmək mümkündür. ABŞ-da GMO hüquqi tənzimlənməsinə yanaşma, tənzimlənmənin məhsulun istehsalına deyil, orqanizmin təbiətinə və istehsal olunduğu mühitə yönəl-

məsi lazım olduğu tezisə əsaslanır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ABŞ-da GMO dövlət tənzimlənməsi ciddi xarakter daşımır, əksinə, burada bu yönümlü müxtəlif bioloji texnologiyanın inkişafına xüsusi önəm verilir. 11 iyun 2019-cu ildə ABŞ sabiq prezidenti Donald Tramp gen mühəndisliyi sahəsində ABŞ-ın dünyada liderliyini qoruyub saxlamaq məqsədi ilə kənd təsərrüfatı sahəsində biotexnoloji məhsulların yetişdirilməsi və istehsalının hüquqi tənzimlənməsinin modernləşdirilməsi haqqında İcra əmri qəbul edib [19,s.51]. Başqa sözlə desək, ABŞ-da GMO biotexnologiya sənayesinin iqtisadi əhəmiyyətli komponentini təşkil edir. 2015-ci ildə tərkibində GMO olan qida məhsullarının məcburi etiketlənməsi tələbini qadağan edən qanun layihəsi Senatın müzakirəsinə çıxarılıb və onun qəbul olunub qüvvəyə minməsi 2016-cı il üçün nəzərdə tutulsa da, sonradan bu aktın nəhəng transgen mənşəli məhsul istehsalçıları üçün 2020-ci ilin yanvarından, kiçik istehsalçılar üçün isə 2021-ci ilin yanvarından qüvvəyə minməsi nəzərdə tutulur. ABŞ GMO mənşəli qida məhsullarının etiketlənməsində məcburi tələb Vermont ştatında qüvvədədir. GMO-un tənzimlənməsində əsas səlahiyyət federal icra hakimiyyəti orqanları olan: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin heyvanların və bitkilərin sağlamlığı üzrə inspeksiya Xidmətinə (APHIS), ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Agentliyə (EPA) və yeyinti məhsulları və dərman ləvazimatları görə nəzarət üzrə İdarəyə (FDA) məxsusdur.

Fransa Aİ üzv dövləti olmaqla həm İttifaq, həm də beynəlxalq səviyyədə gen mühəndisliyi ilə birbaşa əlaqəli olan aktların iştirakçısıdır və bu istiqamətdə hüquqi tənzimləmə məqsədi ilə 2004-cü ildə geni dəyişdirilmiş mikroorqanizmlər və orqanizmlər sahəsində tədqiqatların, tədrisin, təcrübənin, istehsalın və kommersiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında Qanun qəbul edib. Bu Qanun Sağlamlığın qorunması haqqında Qanuna, Mülki Məcəlləyə, Cinayət Məcəlləsinə və d. qanunlara müvafiq əlavə və dəyişikliklərin edilməsinə zəmin yaradıb. Xüsusən, bu Qanun gen mühəndisliyinin nailiyyətlərindən kriminal məqsədlərlə istifadə etmənin cinayət-hüquqi qadağalarının inkişafına mühüm təsir göstərmiş [22,s.160]. Fransanın CM V-ci kitabının ilk bölməsinə (511-

15-511-25-1-ci maddələr) insan embrionunun müdafiəsinə, biotibbi etika və ictimai səhiyyə ilə birbaşa əlaqəli olan sahələrə genetik materiallarla qanunsuz manipulyasiyanı qadağan edən tərkiblər daxil edilib. Bu əməllərin vurduğu zərərin xarakteri, həcmi, ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, məqsədi, iştirakçılığın formaları, əməlin transmilli təyinatı və d. hallar nəzərə alınmaqla, cəza sanksiyaları müəyyən edib. Məsələn, 511-1-ci maddədə insanın seleksiyasının təşkilinə yönələn yevgenikanın praktiki realizəsinə görə təqsirli şəxs 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhrum edilə və 150 min avro cərimə edilə bilər. Digər müvafiq maddələrdə isə azadlıqdan məhrum etmə cəzası iki, beş və yeddi il müddətində, vurulmuş zərərin həcmi isə 30 min, 75 min və 100-min avro dəyərində müəyyənləşib [36]. Hesab edirik ki, bu hüquqi praktika digər dövlətlərin qanunvericiliyinin formalaşmasına təsir göstərə bilər. Fransada gen mühəndisliyi fəaliyyəti sahəsində dövlət siyasətini ölkənin səhiyyə və sosial məsələlər üzrə Nazirliyi (əsasən onun bu məsələ üzrə məsul idarəsi) və 2008-ci ildə GMO haqqında qəbul olunmuş Qanun əsasında təsis olunan biotexnoloji məsələlər üzrə ali Şura həyata keçirir.

Türkiyənin GMO və gen mənşəli məhsulları sahəsindəki qanunvericiliyindən dınışarkən, bu dövlətin 24 yanvar 2004-cü ildən Biotəhlükəsizlik haqqında Kartaxena protokolunun iştirakçısı olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bu ölkədə 26 sentyabr 2010-cu ildən 5977 sayılı Biotəhlükəsizlik haqqında Qanun qüvvədədir. Onun əsas məqsədini GMO və müasir biotexnologiyadan istifadə edərək istehsal olunan məhsullarla bağlı yarana biləcək risklərin qarşısının alınması üçün elmi və texnoloji nailiyyətlərdən istifadə etməklə zəruri olan tədbirlərin həyata keçirilməsi təşkil edir (1.1-ci maddəsi) [6]. Qanunda göstərilən prinsiplər əsasında GM məhsullarının dövriyyəsinə nəzarət edən bir sistem işlənilib hazırlanmışdır 2020-ci ildə bu Qanuna edilmiş dəyişikliyə əsasən, Kənd Təsərrüfatı və Meşə Nazirliyinin müvafiq razılığı olmadan GMO və məzmununda GMO olan yeyinti məhsullarının bazara buraxılması qadağandır və bu qadağa həmçinin transgen mənşəli qidaların uşaq qidası və körpə qarışığı, körpələr və uşaqlar üçün qida əlavələrinin hazırlanmasında

istifadə olunmamasına da şamil olunur. Türkiyə Prezidentinin 2018/3 sayılı Fərmanının müddəalarına uyğun olaraq, Kənd Təsərrüfatı və Meşə Nazirliyi yanında ölkə ərazisində GMO istifadənin mümkünlüyünə dair müraciətlərə baxmaq səlahiyyəti verilmiş kənd təsərrüfatı araşdırmaları və siyasəti Baş İdarəsi yaradılıb. 2012-ci ildən Türkiyədə tərkibində GMO olan qida məhsullarının, xüsusən: ətin, südün, yumurtanın, pendirin və d. məhsulların məcburi etikətlənməsi həyata keçirilir ki, bunun da əsas məqsədi təbii və transgen mənşəli qidaların alışı zamanı əhaliyə azad seçim imkanın təqdim edilməsidir. Qanunun 4-cü bölməsi hüquqi məsuliyyətə, cinayət qanunvericiliyin müddəalarına və sanksiyalarına həsr olunub. 15-ci maddədə qeyd olunur ki, idxalına icazə verilməyən GMO və GM məhsullarını idxal edən şəxs 5 ildən 12 ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə cəzasına və məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş cərimə və digər məsuliyyət tədbirlərinə cəlb oluna bilər.

Hal-hazırda postsovet dövlətlərindən Qazaxıstanda GMO bağlı birbaşa hüquqi tənzimlənməni həyata keçirən xüsusi qanunvericilik aktı olmasa da, lakin bu sfera ilə bağlı müddəalara ölkənin Ekologiya Məcəlləsində (2007), İnsanların sağlamlığı və səhiyyə sistemi haqqında Qanunda (2009), Toxum istehsalı haqqında Qanunda (2003) və d. rast gəlmək mümkündür. Hətta ölkənin Energetika nazirinin "Ekoloji cəhətdən təhlükəli iqtisadi və d. fəaliyyət növlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında" 21 yanvar 2015-ci il tarixli müvafiq əmrinə əsasən, GMO istehsalı ekoloji təhlükəli fəaliyyət növü hesab edilir. GMO etikətlənməsi, nəqli və realizə qaydası 2008-ci il QR Hökumətinin qərarı ilə təsdiq olunmuş GMO-un dövryyəsi haqqında Qaydalarla nizamlanır. Qazaxıstanda GMO münasibətdə aşağıdakı sərt tələblər qüvvədədir: təhsil müəssisələrində və uşaq bağçalarında GMO ehtiva edən məhsulların satışına qadağa, GMO ehtiva edən qidaların məcburi etikətlənməsi; GMO-un yaradılması və istehsalı zamanı məcburi ekspertizanın keçirilməsinə dair tələb; istehsalın məcburi ekoloji sığortası və GMO-un məcburi qeydiyyatı [23].

Böyük Britaniyada GMO bağlı hüquqi tənzimlənmə bütövlükdə beynəlxalq (avropa) hüquq normalarına və aktlarına söykənməklə müəyyən

edilir. Birləşmiş Krallıqda GMO sahəsində əsas hüquqi tənzimləmə aktı Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Qanundur (1990). Qanunun 106-cı maddəsində GMO-ya anlayış verilir: GMO dedikdə genləri təbii şəraitdə dəyişdirilməyən və ya başqa bir şəkildə genetik olaraq dəyişdirilmiş orqanizmdən miras alınan bir orqanizm başa düşülür [29]. Bu Qanunla yanaşı, GMO-un hüquqi tənzimlənməsi məsələləri: genetik cəhətdən dəyişdirilmiş qida məhsulları haqqında (2004), genetik cəhətdən dəyişdirilmiş heyvan yemi haqqında (2004), GM qidaların izlənilə bilənlik və etikətlənmə qaydaları haqqında (2004) Qərarlarla da əhatə olunur. Böyük Britaniyada GMO mənşəli qida məhsullarına münasibətdə Aİ-nin müəyyən etdiyi 0,9 % limiti qüvvədədir, baxmayaraq ki, bu ölkə Aİ tərkibindən çıxıb.

İsraildə GMO və GM yeyinti məhsullarının tənzimlənməsinin hüquqi əsası 1956-cı ildə qəbul olunmuş Toxumçuluq haqqında Qanundan başlayır [32]. Qanunun tələbləri nəzərə alınmaqla, GMO tədqiqat və elmi məqsədlərlə istifadəyə icazə verilir. İsraildə hətta GMO-un tətbiqi ilə əldə edilmiş məhsulların ixracına, satılmasına və qida məhsullarının istehsalında istifadəsinə yol verilir. Hal-hazırda İsraildə GMO bağlı birbaşa tənzimlənməni həyata keçirən xüsusi qanunvericilik aktları yoxdur. GMO-un tədqiqi, inkişafı və istifadəsilə bağlı bütün fəaliyyətlərə görə məsuliyyət İsrailin Kənd Təsərrüfatı və Aqrar İnkişaf Nazirliyinin üzərinə qoyulub. 2005-ci ildə bu Nazirlik geni modifikasiya olunmuş orqanizmlər və bitkilərlə rəftara dair Qaydalar işləyib hazırlayıb. Həmin sənədin tələbinə görə, bu Nazirliyin müvafiq razılığı olmadan bitkilərin genetik məqsədlərlə dəyişdirilməsinə yönəlik hər hansı eksperimentin həyata keçirilməsi qadağandır. İsrailin bu sahədə dövlət siyasəti ABŞ olduğu kimi müəyyən vəziyyətlə xarakterizə olunur.

Digər ölkələrdə də, məsələn: Avstriyada Gen mühəndisliyi haqqında, Rusiya Federasiyasında Gen mühəndisliyi fəaliyyəti sahəsində dövlət tənzimlənməsi haqqında, Malaziyada Biotəhlükəsizlik haqqında Qanunlar qəbul olunub. İstər bu qanunların, istərsə də yuxarıda müqayisəli təhlili aparılmış qanunların məzmunundan və mahiyyətindən aydın olur ki, onlar daha çox gen mühəndisliyinin bioetik problemlərinin həllinə istiqamətlənib.

Təbii ki, bu da beynəlxalq və milli səviyyədə GMO bağlı ciddi və təkmil elmi əsaslara söykənən konsepsiyanın olmaması ilə, təkmil hüquqi tənzimlənmənin yetərsizliyi ilə, dövlətlərin bu məsələyə fərqli prizmalardan yanaşmaları ilə, o cümlədən beynəlxalq əməkdaşlığın zəif inkişafı ilə bağlıdır.

Gen mühəndisliyi sferasında ayrı-ayrı ölkələrdəki qanunvericilik təşəbbüsləri, həyata keçirilən normativ tənzimləmə tədbirləri beynəlxalq hüquqi aktların da qəbuluna zəmin yaratmışdır. 2000-ci ildə BMT-nin Rio-de-Janeyro konfransında Bioloji müxtəliflik üzrə Konvensiyanın (1995) Biotəhlükəsizlik üzrə Kartaxena Protokolu (2000) qəbul edilib (2003-cü ildə qüvvəyə minib). AR daxil olmaqla (2005), hal-hazırda Protokol 198 dövlət tərəfindən ratifikasiya edilib. Protokolun 2.2 -ci maddəsində deyilir ki, tərəflər istənilən canlı orqanizmlərin işlənməsi, nəqli, istifadəsi, ötürülməsini elə formada həyata keçirməlidirlər ki, bu fəaliyyətdən bioloji müxtəliflik, həmçinin insan sağlamlığı üçün risklər yaratmamasını və ya risklərin azaldılmasını təmin etsinlər [17]. Protokol müasir biotexnoloji məhsulların, GMO beynəlxalq kommersiya şərtlərini və hazırlanması qaydalarını müəyyən edir. Bu məhsulların transsərhəd dövriyyəsinə nəzarət etmək məqsədi ilə iştirakçı dövlətlər milli nəzarət orqanları təsis etmişlər. Məsələn, Birləşmiş Krallıqda Səhiyyə və təhlükəsizlik üzrə İcra Orqanı, Kanadada İstehlakçılar və korporasiyaların işləri üzrə Nazirlik, Fransada Gen mühəndisliyi üzrə Komissiya və s. fəaliyyət göstərir. 2001-ci ildə Ərzaq istehsalını və kənd təsərrüfatını idarə etmək üçün bitki genetik ehtiyatları haqqında beynəlxalq Müqavilədə tərəflər mədəni bitkilərin irsiyyətini müasir biotexnologiya üsulları ilə yaxşılaşdırmaq üçün bitki genetik ehtiyatlarının zəruri xammal olması, habelə gözlənilməz iqlim dəyişikliyinə və gələcəkdə insanların tələbatına uyğunlaşdırmaq üçün onların əhəmiyyəti barədə razılığa gəlmişlər [2,s.179].

Azərbaycan Respublikasında da (AR) biotexnoloji fəaliyyətin tənzimlənməsi üzrə ayrı-ayrı qanunvericilik aktları fəaliyyətdədir. Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında AR 1996-cı il Qanunu (biotibbi tədqiqatların aparılması qaydası, m.37), Toxumçuluq haqqında 1997-ci il Qanunu (toxumçuluqda istifadə edilən bitki materialla-

rı, onların hibridləri, populyasiyaları, klonları, xətləri toxumçuluq obyektləridir, m.4), Seleksiya nailiyyətləri haqqında AR 1996-cı il Qanunu (seleksiya nailiyyətləri - seleksiya işi nəticəsində yaradılmış, cəmiyyət üçün faydalı bitki sortları, heyvan cinsləri, onların hibridləri, xətləri, krossları və klonları, m.1), Mədəni bitkilərin genetik ehtiyatlarının mühafizəsi və səmərəli istifadəsi haqqında AR 2011-ci il Qanunu (genetik modifikasiya olunmuş bitkilərlə davranma, m.21), Fitosanitar nəzarət haqqında AR 2006-cı il Qanunu və s. aktlar qəbul edilib. Toxumçuluq haqqında AR 1997-ci il Qanunun 26-cı maddəsində deyilir ki, toxumun istehsalında və dövriyyəsinə genetik modifikasiya olunmuş bitkilərin, yaxud müasir biotexnoloji və gen mühəndisliyi metodları ilə yaradılmış kənd təsərrüfatı bitki materiallarının istifadəsinə yol verilmir [5]. Göründüyü kimi geni dəyişdirilmiş və ya biotexnoloji proseslərlə meydana gətirilən məhsullar qadağan edilsə də, biotexnoloji vasitələrin tətbiqi imkanı qəbul edilir.

AR gen mühəndisliyi fəaliyyəti zamanı təhlükəsizlik üzrə müstəqil qanunvericilik aktının olmaması səbəbindən bir çox məsələlərin həlli, o cümlədən təhlükəsizliyin, məsələn, qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, bu sahədə dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri və prinsipləri müəyyən edilməmiş qalmaqdadır. Qida təhlükəsizliyi AR dövlət aqrar-iqtisadi siyasətinin əsas hədəflərindən biridir. AR Prezidentinin 2 mart 2001-ci tarixində imzaladığı "AR Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı" haqqında Sərəncamında qeyd olunur ki, qida təhlükəsizliyində əsas amil insan qürurudur və bu fundamental insan hüquqlarından biridir. Deməli, gen mühəndisliyi sahəsindəki yeniliklər hüquqi tənzimin formalaşdırılmasını mühüm şərt kimi dövlətdən tələb edir.

AR Cinayət Məcəlləsinin Genetik modifikasiya olunmuş bitkilərin, yaxud müasir biotexnoloji və gen mühəndisliyi metodları ilə yaradılmış kənd təsərrüfatı bitki materiallarının və ya genetik modifikasiya olunmuş bitkilərin genetik materiallarından istifadə edərək istehsal olunan yeyinti məhsullarının qanunsuz dövriyyəsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan 202-2-ci maddəsində müəyyən edilmiş cəza sanksiyalarının həddi və cərimənin həcmi "insan sağlamlığı" kimi mühüm dəyərlə

tam şəkildə çulğalaşdır. Bundan başqa, sadalanan əməllərin təkrar törədilməsinə görə məsuliyyətin ümumiyyətlə maddədə nəzərdə tutulmaması, qanunvericilikdə ciddi boşluq hesab edilə bilər.

AR İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 286-cı (Mədəni bitkilərin genetik ehtiyatlarının mühafizəsi və səmərəli istifadəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması) və 449-cu maddələrində (Genetik modifikasiya olunmuş bitkilərin, yaxud müasir biotexnoloji və gen mühəndisliyi metodları ilə yaradılmış kənd təsərrüfatı bitki materiallarının və ya genetik modifikasiya olunmuş bitkilərin genetik materiallarından istifadə edilərək istehsal olunan yeyinti məhsullarının qanunsuz dövriyyəsi) törədilən əməllərlə bağlı islahedici tədbir kimi cərimə cəza növünün tətbiqi nəzərdə tutulur. Lakin burada bu fəaliyyətin hansı halda inzibati, hansı halda cinayət hesab edilməsi zamanı nəzərə alınan kriteriyanın fərqləndirilməsi necə müəyyənləşdirilir məsələsi, hesab edirik ki, mübahisəlidir. Belə əməllərin təkrar törədilməsi halında cərimə ilə yanaşı müəyyən fəaliyyət növü ilə məşğul olmanın məhdudlaşdırılmasının tətbiqi də qanunvericilikdə təsbit olunmalıdır.

Nəticə

Obyektiv səbəblərdən biotibbi texnologiyalar sahəsində hüquqi tənzimləmə deyil, daha çox bioetik normalar üstünlük təşkil edir. Hesab edirik ki, insanın iştirakı ilə olan bütün biotibbi layihələrin tədqiqi mümkün olduqca hüquqi ekspertizaya məruz qalmalıdır. Qanunvericilik, nəticələri insan sağlamlığına zərər vurma ehtimalı olan bütün texnoloji prosesləri qadağan etməlidir. Yekun olaraq gen mühəndisliyi fəaliyyətinin və onun nailiyyətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin zəruriliyi haqqında aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

1) müasir dövrdə gen mühəndisliyi və onun nəticələri təbabət, sənaye, kənd təsərrüfatı sahələrini, o cümlədən ekoloji sferanı əhatə edən mürəkkəb bir fəaliyyət prosesi olsa da, onun normativ tənzimlənməsi lap əvvəldən bioetik normaların üstünlük təşkil etdiyi istiqamətə yönəldilib və bir növ hüquqi tənzimləmə obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən arxa plana atılıb; lakin bu fəaliyyət "insan" amili ilə birbaşa bağlı olduğu üçün onun hüquqi tənzimlənməsinə böyük ehtiyac vardır;

2) aparılan elmi araşdırmaların nəticələrindən

və dövlətlərin hüquqi praktikasının müqayisəli təhlilindən aydın olur ki, hal-hazırda gen mühəndisliyi sahəsində hüquqi tənzimləmədə ikili yanaşma mövcuddur: onlardan biri zəruri ekvivalentlik, digəri isə ehtiyatlılıq prinsipidir; zəruri ekvivalentlik (daha çox nəhəng biznesin maraqlarına xidmət edir və bəhanə kimi dünyada qida çatışmazlığını əldə rəhbər tutur) prinsipinin tərəfdarları, xüsusilə ABŞ, Kanada, Hindistan, Avstraliya kimi ölkələr, o cümlədən bir sıra akademik dairələrin nümayəndələri heç bir tutarlı elmi əsaslara söykənmədən iddia edirlər ki, GMO mənşəli qida məhsulları ənənəvi texnologiya üzrə hazırlanan orqanik qida məhsulları kimi təhlükəsizdir, ona görə ki, onlar da toksikoloji və qida komponentlərinə görə təbii üsulla yetişdirilmiş məhsulların komponentlərinə oxşardır və eyni zamanda, onların uzun dövr ərzində istifadəsi ilə bağlı insan sağlamlığına hər hansı təhlükənin yaratması faktı müəyyən edilməyib; beynəlxalq hüquqda və Aİ hüquq sistemində və praktikasında təsbit olunmuş ehtiyatlılıq prinsipi isə dövlətlərə, beynəlxalq və dövlətdaxili təşkilatlara, sahibkarlara, biznes dairələrinə insan sağlamlığına və ekoloji sistemə zərər vuran və elmi cəhətdən əsaslandırılmamış istənilən fəaliyyətdən çəkinməyi bir öhdəlik olaraq təşviq edir; GMO-la bağlı bu model dövlətlər tərəfindən daha çox dəstəklənir və həm beynəlxalq, həm də milli qanunvericilik ehtiyatlılıq prinsipinin dəqiq realizə mexanizminin formalaşmasına yönəlik xüsusi normativ sistemin yaradılmasına cəhd göstərilir; bu proses zamanı insan sağlamlığı, ətraf mühit və sosial-iqtisadi vəziyyət kimi mühüm kriteriyalar nəzərə alınmalıdır;

3) Azərbaycan Respublikası gen mühəndisliyi və GMO rəftarın mülki, inzibati və cinayət hüquqi əsaslarını formalaşdırarkən xüsusən AFR Gen mühəndisliyi fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında Qanunun müddəalarına, habelə Türkiyə və Fransanın cinayət qanunlarında GMO və GM qida məhsullarının idaxalı və ixracına görə ciddi sanksiyalara istinad etməklə törədilən əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi ilə təyin olunan cəza sanksiyasının mütənasibliyini təmin etmiş olar. Azərbaycan Respublikası həm CM, həm də İXM-də adı çəkilən dövlətlərin qanunvericilik təcrübəsini mənimsəyə bilər.

Ədəbiyyat :

1. Fətəliyev H, Əliyeva Ş, Musayev T. Biotexnologiya. Dərslik. Bakı, 2019, s. 23
2. Məmmədov V, Mystafayeva A. Bioetika, hüquq və insan hüquqları. Bakı 2013
3. Sadıqov Ə.İ. Qlobal enerji təhlükəsizliyi və beynəlxalq hüquq. Bakı. Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2008
4. Seleksiya nailiyyətləri haqqında AR Qanunu: <http://www.e-qanun.az/framework/3733>
5. Toxumçuluq haqqında AR Qanunu: <http://www.e-qanun.az/framework/3819>
6. Biyogüvenlik Kanunu: <http://www.fuab.org.tr/upload/dosyalar/mevzuat/kanunlar/.pdf>
7. Genetik mühəndisliyi: <http://www.yaklasansaat.com/dunyamiz/genetik/genetik.asp>
8. Kulaç İ, Ağirdil Y, Yakın M. Sofralarımızdaki tatlı dert. Genetiği degistirilmiş orqanizmalar ve halk sağlığına etkileri // Türk Biyokimya Dergisi, 31 (3), 2006, 151-155
9. Анисимов А.Л., Попова О.В. Правовое регулирование использования ГМО в сельском хозяйстве: дискуссионные вопросы // Вестник Балтийского федерального университета им. И.Канта. Серия гуманитарные и общественные науки. № 3. 2017, с.21-29
10. Власти США разрешили есть генетически модифицированную свинину: https://naukatv.ru/news/fda_ssha_zayavilo_chno_geneticheski_modifitsirovannaya_svinina_bezopasna_dlya_upotrebleniya_v_pischu
11. Газизова А.И, Ахметжанова Н.Б, Мурзабекова Л.М. Исследование крови беспородных кроликов при добавлении в их рацион пищевых продуктов, содержащих генно-модифицированные организмы // Вестник науки Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина (мнждисциплинарный). № 2 (85), 2015, с.24-30
12. Генная инженерия: <http://transhumanism-russia.ru/content/view/38/135/>
13. Генно-модифицированные свиньи – вдвое больше мяса: https://zoom.cnews.ru/rnd/article/item/gennomodifitsirovannye_svinii
14. Грачев В.А, Плямина О.В. Глобальные экологические проблемы, экологическая безопасность и экологическая эффективность энергетики // Век глобализации. № 1, 2017, с.86-97
15. Гусейнов Т.И. Международные и национально-правовые аспекты экологической безопасности. Баку. Баку Университети, 2017
16. Ермакова И.В. Влияние сои с геном EPSPS CP4 на физиологические состояние и репродуктивные функции крыс в первых двух поколениях // Современные проблемы науки и образования, № 9, 2009, с. 15-21
17. Картаженский протокол по биобезопасности к Конвенции о биологическом разнообразии: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/cartagena.pdf
18. Колясникова Н.Л. Проблемы генетической безопасности: учебное пособие. Пермь: ИПЦ «Прокрость», 2019
19. Новикова Р.Г. Правовое регулирование в области оборота генно-модифицированных организмов (ГМО) в России и зарубежных государствах // Вестник РУДН Серия: Юридические науки. Т. 25. № 1. 2021, с. 32-66
20. Панчин А. Обыгрывая Бога // Популярная механика. №3, 2017, с.32-35
21. Пестрикова А.А. Формирование международно-правовой концепции и правовых принципов в области генной инженерии // Пробелы в Российском законодательстве. № 6, 2018, с. 94 (94-98)
22. Понкин И. В, Понкина А.А. Особенности этико-правового и институционального регулирования биотехнологий во Франции, Италии, Германии и Австрии // Вестник РУДН, серия Юридической науки, № 4, 2014, с. 158-169
23. Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 июня 2008 года № 630 об

утверждении Правил оборота генетически модифицированных объектов: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P080000630>

24. Романовская О.В. Модернизация законодательства об оказании специализированной медицинской помощи // Реформы и право. № 2, 2014, с. 3-9

25. Chery W.A. What is Ecological Security? // Peace Research. Volume. 27, № 2. 1995, p. 87-89

26. Devos Y. et al. Ethics in the societal debate on genetically modified organisms: A (re) quest for sense and sensibility // Journal of Agricultural and Environmental ethics. No. 21. 2007, p. 29-61

27. DS26-WTO; European Communities-Measures Concerning Meat and Meat products (Hormones) <https://www.wto.org>

28. DS50-WTO; India-Patent Protection for Pharmaceutical and Agricultural Chemical Products. <https://www.wto.org>

29. Environmental Protection Act 1990: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1990/pdf>

30. German Genetic Engineering Act: <http://web.uni-frankfurt.de/si/gentech/GenTGengl10-95c.pdf>

31. Goodman R.E. Assessing Genetically Modified Crops to Minimize the Risk of increased Food Allergy // A Review: International Archives of Allergy and Immunology, No 137 (2), 2005, p. 151-157

32. Israeli Seeds Law, 1956: <https://www.ecolex.org/details/legislation/seeds-law-1956-lex-faoc022926/>

33. Matijevic M.M. Historical and Philosophical Background of Genetic Engineering in the EU Contexts // EU and Comparative Law Issues and Challenges Series 3, 2019, p. 275-296

34. Nordlee J.A, Taylor S.L, Townsend J.A, Thomas L.A, Bush R.K. Identification of A Brazil-Nut Allergen in Transgenic Soybeans // The New England Journal of Medicine, No 344, 1996, p.688-692

35. Paine J.A. et al. A new version of Golden Rice with increased pro-vitamin a content // Nature Biotechnology. No 23, 2005, p. 482-487

36. Penal Code of the French Republic: <https://www.legal-tools.org/doc/418004/pdf/>

37. Scott A.H. Genetically Modified Crop Regulation: The Fraying of America's Patchwork Farm Lands // Villanova Environmental Law Journal. Volume. 26. 2015, p. 149-150

Hikmet Babayev

GENE ENGINEERING - LEGAL FUNDAMENTALS OF REGULATION

Summary

The article examines the national legal framework for regulation in the field of genetic engineering and criminal-administrative legislation. It is noted that for objective reasons, in the field of biotechnology, rather than legal regulation, rather soft norms prevail. However, it is believed that the study of all biomedical and technological projects with human participation should be subject to as much legal expertise as possible. Legislation should prohibit all technological processes, the results of which are likely to be harmful to human health. Any achievement whose unequivocally positive results have not been confirmed by scientific standards should not be circulated. For this purpose, the adoption of criminal law protection norms should be ensured in the domestic legislation. Relying on the provisions of the law, as well as in the criminal laws of Turkey and France, severe sanctions for the import and export of GMO and GM food can ensure the proportionality of the sanction imposed by the degree of public danger of the act. The Republic of Azerbaijan can assimilate the legislative experience of the countries mentioned in both the CC and the CPC.

Хикмет Бабаев

ГЕННАЯ ИНЖЕНЕРИЯ - ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ**Резюме**

В статье исследуется национальная нормативно-правовая база регулирования в сфере генной инженерии и уголовно-административного законодательства. Отмечается, что по объективным причинам в сфере биотехнологий, а не правового регулирования, преобладают довольно мягкие нормы. Однако считается, что изучение всех биомедицинских и технологических проектов с участием человека должно проводиться с максимально возможной юридической экспертизой. Законодательство должно запрещать все технологические процессы, результаты которых могут нанести вред здоровью человека. Любые достижения, однозначно положительные результаты которых не подтверждены научными стандартами, не подлежат распространению. С этой целью во внутреннем законодательстве следует обеспечить принятие норм уголовно-правовой защиты. С учетом положений закона, а также уголовного законодательства Турции и Франции, суровые санкции за импорт и экспорт ГМО и ГМО. питание может обеспечить соразмерность наложенной санкции степени общественной опасности акта. Азербайджанская Республика может усвоить законодательный опыт стран, упомянутых как в УК, так и в УПК.

Elnur Hübətov

Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi,

İnsan hüquqları və informasiya hüququ üzrə YUNESCO kafedrası

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim,

Baş prokuror yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsi, prokuror

e-mail 88@inbox.ru

İNTERNET HÜQUQU NƏDİR?

Açar sözlər: şəbəkə, internet, virtual məkan, kiberməkan, “internet hüququ”, “Hüquq və İnternet”, qanunvericilik, “elektron hökumət”, “elektron dövlət”, “ domen adı”, “internet səhifə”, “hiperistinad”, “spam”, “elektron əsər”.

Ключевые слова: сеть, Интернет, виртуальное пространство, киберпространство, «интернет-закон», «Закон и Интернет», законодательство, «электронное правительство», «электронное правительство», «доменное имя», «интернет-страница», «гиперссылка», «Спам», «электронная работа».

Key words: network, internet, virtual space, cyberspace, “internet law”, “Law and Internet”, legislation, “e-government”, “e-government”, “domain name”, “internet page”, “hyperlink”, “spam”, “electronic work”.

Müasir hüquq ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, hazırkı zamanda hüquq nəzəriyyəçiləri hələlik yalnız, hüquq sahəsində virtual məkanın aspekt və vəzifələrinin cüzi məcmusunu ayırmaqla, ümumi planda hüquq və virtual məkanın problemləri, onları qarşılıqlı əlaqə qarşılıqlı təsirləri haqqında mühakimə yürüdürlər. Bu zaman onların əksəriyyəti ümumiyyətlə “internet hüququ” anlayışdan istifadə etmir. Bəzi tədqiqatçılar və praktikerlər “internet” anlayışının özünü və onunla bağlı olan informasiya münasibətlərinin hüquqi tənzimlənmə mexanizmini müxtəlif cür, müxtəlif mənalı şərh edirlər. Bu termini onlar, əsasən elmi – nəzəri aspektdə formalaşan yeni hüquqşünaslıq sahəsi, Ümumdünya virtual mühitinin (şəbəkənin) təbii-elmi mahiyyəti kimi informasiya hüququ və ya

bütövlükdə, informasiya cəmiyyətindəki münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi ilə əlaqələndirirlər.

Məsələn, İ.L.Baçilo [1] müasir mərhələdə informasiya hüququnun aktual problemini səciyyələndirərək və “Hüquq və İnternet” mövzusu üzrə xüsusi nəşrlərə istinad edərək qəsdən “internet hüququ” terminindən istifadə etmir. O, virtual məkan haqqında təqdim edilmiş ümumdünya bilik bazası və informasiya hüququ haqqında isə formalaşmağa başlayan hüquq sahəsi kimi danışır, halbuki bu hüquq bu gün doktrinalar, qanunvericiliklər, hüquq tətbiqləri, hüquq düşüncələri və dərslik fənləri formalarında gerçəkləşir və qüvvə toplayır. İnternet hüququna ümumi planda informasiya qanunvericiliyinin hissəsi, əxlaq, etika normaları kimi baxılır ki, onların da köməyiylə saysız–hesabsız məlumatlar baza və banklarından ibarət olan Ümumdünya hörümçəyi tənzimlənilir. Bununla bərabər müəllif qeyd edir ki, virtual məkan xüsusi sfera hesab olunur və sosial həyatın müxtəlif tərəfləri burada virtual xarakter qazanır, münasibətlər isə sıfır məkan adlandırılan yerdə gerçəkləşir. İ.L.Baçilo hesab edir ki, bu məkanda münasibətlərin tənzimlənməsi başlıca olaraq milli qanunvericiliyə söykənməlidir, bununla bərabər, yaxın zamanlarda bütün dövlətlər üçün, beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan standartlar nüfuzuna əsaslanan milli hüququn yaradılması haqqında məsələ qoyulmalıdır [2]. Eyni zamanda müəllif informasiya sferasının infrastrukturunun, müasir informatika məhsullarının istifadəçisinin–istehlakçılarının maraqlarının təmin edilməsi problemlərinin və informasiya təhlükəsizliyinin ən həssas sahələrində hüquqi tənzimlənmə mexanizminin formalaşmasına hüquqi təsir yollarını təyin edir.

Y.Q.Prosvirnin özünün “Müasir Rusiya dövlətində informasiyalaşdırmanın nəzəri – hüquqi aspektləri” adlı iri həcmli elmi işində, həmçinin, “internet hüququ” xüsusi anlayışından istifadə etmir, lakin ümumi planda, Beynəlxalq informasiya hörümçəyi və ya şəbəkələri ilə birləşən çoxsaylı müxtəlif informasiya massivi qismində şərh edilən, hüquq nəzəriyyəsində internet kimi yeni fenomen haqqında mühakimə yürüdür. Eyni zamanda, işdə qeyd edildiyi kimi, internetin hüquqi tənzimlənməsi digər telekommunikasiya vasitələrinin və sistemlərinin hüquqi tənzimlənməsindən prinsipial olaraq heç nə ilə fərqlənmir. Yalnız beynəlxalq və global xarakterli Ümumdünya telekommunikasiya şəbəkəsi ilə bağlı bir xüsusiyyət istisnalıq təşkil edir, ona görə də Rusiyada İnternetin inkişafı ilə əlaqədar qanunvericilik tənzimlənməsini tələb edən əsas problemlər praktiki olaraq dünyanın digər inkişaf etmiş ölkələrində olan problemlərdən fərqlənmir. Bununla əlaqədar Y.Q.Prosvirnin internetin çoxlu aktual hüquqi aspektlərini fərqləndirir. Bura aiddir: Şəbəkədə Rusiya segmentinin inkişafına dair Rusiya Federasiyasının dövlət siyasətinin müəyyən edilməsi; elektron sənəd dövriyyəsi, o cümlədən elektron kommersiyanın qanunvericilik təsbiti üçün normativ bazanın yaradılması; intellektual (əqli) mülkiyyət obyektlərinə müəllif və digər müstəsna hüquqların qorunması; informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi. Kriptomüdafiə vasitələrinin tətbiqi, şəxsi məlumatların müdafiəsi, eləcə də elektron poçt qutularının, serverlərin və saytların informasiya hücumundan qorunması problemləri; ictimai təklükəli əməllərin vaxtında qabağının alınması və belə hüquqpozmaları törədən şəxslərin effektiv aşkar edilməsi və cəzalandırılması, əməliyyat-axtarış tədbirləri sisteminin təşkili üçün normativ şərtlərin yaradılması; hüquqi mübahisələrin və şəbəkədə hüquqpozmalar haqqında işlərin həlli zamanı dövlət yurisdiksiyasının müəyyən edilməsi [3].

Bu ümumi problemlərlə yanaşı, burada, həmçinin, spesifik problemlər də qoymaq olar. Onların arasında sırası əhəliyə informasiya bazasının zəif səviyyəsini və bununla bərabər, milli və beynəlxalq şəbəkələrin işinə çoxsaylı hüquqazidd müdaxilə həyata keçirən kompyuter dələduzları-

nın yüksək ixtisas səviyyəsini, hüquqi nihlizmi və müxtəlif informasiya obyektlərinin eynimənalı müəyyən edilən hüquqi statusunun olmamasını, bunun sayəsində onlardan nəzarətsiz istifadənin baş verməsini, eləcə də buraxılış səviyyəsinin yetersiz səviyyəsini, bir çox ölkələrdə rabitə xətlərinin və kommunikasiya avadanlığının aşağı səviyyəli etibarlılığını göstərmək olar.

V.A.Kopilov bu əhəmiyyəti davam etdirərək, həmçinin, qəsdən “internet hüququ” anlayışından istifadə etmir. Lakin ümumi planda o da İnternet və hüquq qarşılıqlı münasibətlərini müxtəlif sıralı sosial hadisələr kimi araşdırır, virtual məkan say-sız-hesabsız şəbəkələr daxil olan Ümumdünya informasiya hörümçəyi kimi səciyyə edir, informasiya hüququ çərçivəsində internet virtual məkanında (mühitində) münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi problemlərini nəzərdən keçirməyi təklif edir.

Paralel olaraq bəzi hüquq nəzəriyyəsi və internet problemləri uzlaşdırılır. Məsələn, hüquqi metodlar və vasitələrin köməyi ilə insanlığın mövcudluğunun virtual sferası kimi internetin təbii-elmi mahiyyəti təsvir edilir, informasiya sferası modelinin köməyi ilə elektron mühitin tədqiqi təklif edilir. İnformasiya mühitinin predmeti sahələrində yaranan hüquq münasibətlərinin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Bu zaman V.A.Kopilev internetdəki saytların domen adlarını xüsusi informasiya obyektləri kimi nəzərdən keçirir və virtual məkan şəraitinə adaptasiya yolu ilə internet mühitindəki münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin zəruriliyi haqqında nəticə çıxarmaqla, həmin obyektlərin hüquqi rejimini müzakirə edir. İddia edilir ki, adaptasiya edilməli olan normaların əsas həcmi informasiya qanunvericiliyi aktlarında-əsas informasiya hüququ mənbələrində yerləşir. Lakin virtual məkanda fəaliyyət növlərindən asılı olaraq digər hüquq sahələrinin normaları da adaptasiya edilməlidir. Qeyd edilir ki, internet elektron mühitinin hüquqi tənzimlənməsinin əsas problemi informasiyanın və informasiya obyektlərinin məzmunu ilə bağlıdır; informasiya hüququnun əsas institutları, adaptasiya edilməli olan aktların normaları müəyyən edilir və ilk növbədə qəbul edilməli olan aktların layihələrinin siyahısı göstərilir [4]. Bununla əlaqədar qanunauyğun şəkildə in-

formasiya qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi və kadifikasiyaşdırılmasının aparılmasını, internet hüququ normalarını və virtual məkanın problemlərini də daxil etməklə, milli və ümumdünya informasiya məcəlləsinin formalaşdırılmasını təklif etmək olar.

A.V.Morozov internetin fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar informasiya qanunvericiliyi sahəsini, yəni saysız–hesabsız informasiya sistemlərinin, kompyuterlərin, şəbəkələrin, proqram vasitələrinin, resursların, rabitə obyektlərinin birbaşa təsiri ilə əlaqədar olan sahələri tədqiq edir. O da həmçinin, “internet hüququ” terminindən istifadə etmir, lakin hüquqi sferada virtual məkanın imkanları üzərində dayanır, eləcə də xüsusi vurğulayır ki, virtual məkan məlumatların transmilli ötürülməsi problemlərini həll etməyə imkan verir və hüquqi, eləcə də digər informasiyanın təqdim edilməsi üçün tələb olunan vaxtı minimum vaxta qədər qısaldır. İnternet–texnologiyanın hüquqi praktikaya tətbiqi informasiya resurslarına istifadəçinin dövlət orqanı, kommertiya təşkilatı və ya fiziki şəxs olub – olmamasından asılı olmayaraq və maksimal miqdarda maraqlı istifadəçilərinin (hüquq subyektləri) daxil olmasını təmin etməyə imkan verir. Bu vəziyyət 22 noyabr 1991-ci il tarixli “İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının Bəyannaməsi”ndə [5] və Azərbaycan Respublikası Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsində ifadə edilən, vətəndaşların informasiya hüququnun gerçəkləşdirilməsi kontekstində çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. A.V.Morozov, həmçinin RF Ədliyyə Nazirliyi sistemində virtual məkanın imkanlarını səciyyə edir və İnternet vasitəsilə bu Nazirliyin orqan və təsisatlarının informasiya resurslarına razılaşdırılmış hüquqazidd hücumları təhlil edir [6].

Bununla əlaqədar “elektron hökuməti” (“Elektron hökumət” konsepsiyası dövlət və vətəndaş arasında gecə – gündüz informasiya qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. İnternet infrastrukturundan və həmhüddud texnologiyalardan istifadə etməklə, istənilən vətəndaş istənilən vaxt dövlət orqanlarına sorğu göndərə (ərizə yazsa, bəyannamə verə, xidmətə görə ödəniş edə bilər) və qısa müddətdə ona lazım olan cavab ala bilər) və ya “elektron dövləti” nümunə göstərmək olar. İnfor-

masiya hüququ mövqeyindən isə “domen adı”, “internet – səhifə”, “hiperistinad”, “dinamik səhifə”, “spam”, “elektron əsər” kimi kateqoriya və anlayışlar nəzərdən keçirilir.

Son zamanlar internet hüququnun anlayışı və məzmununun xarakteristikasına və müasir hüquq nəzəriyyəsində və informasiya münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi praktikasında onun yerinə dair digər nəşrlər də meydana çıxmışdır. O cümlədən, ayrı–ayrı işlərdə internetin tərifləri verilməsə də, lakin bu anlayış cəmiyyətin hüquqi informasiyalaşdırılması probleminin analizində aktiv şəkildə istifadə edilir. O, informasiya hüququndan ayrı olmaqla istifadə edilir və hüquq elmlərinin (bir elmin deyil!) nə isə bir müstəqil istiqaməti kimi, ilk növbədə isə, beynəlxalq xüsusi hüququn və informasiya hüququnun bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir [7]. Digər tərəfdən, bəzi işlərdə (A.S.Soldatov) iddia edilir ki, informasiya hüququnun intensiv inkişafı və Rusiyada İnternetə informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə əlaqədar hüquq elminin yeni istiqamətinin – internet hüququnun işlənilməsi problemi kəskin şəkildə dayanır [8]. Bu istiqamətin Ümumdünya virtual məkan hüququ, şəbəkələrin dərk edilməsi metodologiyası və İnternetdə elektron mühitin tənzimlənməsinin nəzəri–hüquqi aspektləri ilə uzalaşdırmaq təklif olunur [9].

R.V.Şagiyeva özünün “Müasir cəmiyyətdə hüquqi fəaliyyət konsepsiyası” adlı iri həcmli nəzəri işində “internet hüququ” kateqoriyasını tanıyır və ondan geniş istifadə edir. Bundan başqa, o, hesab edir ki, “internet hüququnun kompleksliliyi bu sahənin öyrənilməsi zamanı alınan nəticələri bütövlükdə informasiya–hüquqi fəaliyyətə şamil etməyə imkan verir” [10]. İnformasiya cəmiyyətinə keçid zamanı informasiya–hüquqi fəaliyyətin əsas mərhələlərini, əhəmətlərini və perspektivlərini tədqiq edərək müəllif “hüquq ədəbiyyatında söylənilənləri nəzərə almaqla aşağıdakı şərti adları... hüquq bölmələrini: real məkan hüququ və virtual məkan hüququ” adlarını təklif edir [11].

Bu əhəmətlərlə paralel olaraq nəzəri aspektdə internet hüququ problemlərinin həlli üçün yeni istiqamətlər, yanaşmalar qoyulur və müzakirə edilir. Məsələn, internetin elektron mühitinin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində çalışan hüquqşünas

M.V.Yakuşev bu gün hüquq nəzəriyyəçilərinə virtual məkanda hüququn yaranmasına təsir edən həmin məkanın ümumi xarakteristikası və proseslərini dərinlən başa düşməyi təklif edir. Eyni zamanda, praktikanın ehtiyacı üçün “internet münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə”, sonuncuların subyekt tərkibinin analizinə, mülki hüququn xüsusi obyekt kimi informasiya xarakteristikasına, Şəbəkədə intellektual mülkiyyət obyektlərinin mühafizəsinə və internet mübahisələrinin məhkəmədə baxılmasına dair yanaşmaların işlənilib hazırlanmasını tələb edən internet qanunvericiliyinin (internet hüququnun deyil!) inkişafı problemlərini nəzəri müstəviyə çıxarır [12].

V.B.Naumov “Hüquq və İnternet” işində virtual məkanda yaranan ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinə daha çox diqqət ayırır. O, bu sahədə olan hüquqi problemlər arasında üç əsas problemi fərqləndirir: provayderlərin hüquqi məsuliyyəti; İnternetdə dövlət yurisdiksiyası; şəbəkədə münasibətlərin özütənzimlənmə sterasında təşəbbüslərin işlənilib hazırlanması və realizəsi [13].

M.Y.Radçenko və V.P.Qorbunov virtual məkana dair müasir hüquq konsepsiyasının inkişaf təkamülü yollarını nəzərdən keçirərək deyirlər ki, İnternetin hüquqi tənzimlənməsinin nəzəri problemlərinin tədqiqatları ilə yanaşı, “Hüquq və İnternet” mövzusu çərçivəsində rəqəmsal hüquq adlandırılan (o, çeşidli hadisələrin rəqəmsal mahiyyətini araşdırır) kəskin problemlərin tezliklə dərk edilməsi zəruridir. Onlar rəqəmsal hüquq problemlərini nəzəri-hüquqi fikirdə gələcəyin hüquq adlandırırırlar. Bu problemlər arasında aşağıdakılar fərqləndirilir: rəqəmsal dövlət quruculuğu hüququ (dövlət orqanlarının – adi formadan savayı – virtual məkan vasitəsilə rəqəmsal formaya formalaşdırılması); rəqəmsal dövlət idarəetmə hüququ (ənənəvi dövlət idarəetməsində ötürmə kanalı qismində rəqəmsal şəbəkələrdən istifadə edilməsi); rəqəmsal mahiyyətlərə müəlliflik hüququ (mətnlərə, proqramlara, videolara, musiqiyə, həmin obyektlərin lisenziyalaşdırılmasına və i. hüquqların qeydiyyat müdafiəsi); proqram hüququ (proqramın yaradılması üzrə fəaliyyətin sertifikatlaşdırılması, onların həyat tsikllərinin tənzimlənməsi və i.); rəqəmsal mübahisələr hüququ (rəqəmsal mübahisələrə məhkəmədə baxılması), rəqəmsal əmə-

liyyatlar hüququ, rəqəmsal pullar hüququ, rəqəmsal məlumatların müdafiəsi problemi və digərləri [14].

Təhlili davam etdirərək informasiya hüququ predmetinə daha çox diqqət verilməsini vurğulayan A.A.Tedeyevin mövqeyinə müraciət edək. Məsələn, o, hesab edir ki, informasiya hüququnun predmeti kimi sadəcə informasiya dövriyyəsi üzrə ictimai münasibətlər deyil, yalnız internet şəbəkəsinin informasiya mühitində (yeni kiberməkanda), gələcəkdə isə digər global kompyuter şəbəkəsində dəyişən və (və ya) kəsilən münasibətlər çıxış edir. Yəni informasiya hüququ, onun fikircə, əslində, internet hüququnun çərçivələri ilə məhdudlanır. Müəllifin şərhində informasiya hüququnun özünün (həqiqətdə internet hüququ) predmetinə iki ictimai münasibətlər bloku daxil edilir: elektron iqtisadi fəaliyyət prosesində formalaşan ictimai münasibətlər və elektron humanitar (qeyri-iqtisadi) fəaliyyət prosesində yaranan ictimai münasibətlər [15].

L.V.Qoloskokov özünün “Şəbəkə hüququ nəzəriyyəsi” işindəki şəbəkə hüququ konsepsiyasında xüsusi metod təklif edir. Bu metoda görə “yaradılan normanın subyektə ani sürətdə çatdırılması və onun qanunvericiliyin düşündüyü tərzdə dəqiq olaraq avtomatika vasitələri ilə icrası məqsədlə hüquqyaradıcılığı və hüquq realizəsi proseslərinin kompleks avtomatlaşdırılması üçün şəbəkə texnologiyalarından istifadə” baş verir [16].

Bununla əlaqədar ehtimal edilir ki, bəzi sferalarda hüquq normaları “yarımavtomatik üsulla, yəni kompyuterlə, lakin insan tərəfindən müəyyən edilən çərçivədə və onun tam nəzarəti altında” yaradıla bilər [17]. Şəbəkə normalarının realizə avtomatizmi vergiqoyma, gömrük işi, miqrasiya, əhalinin siyahıya alınması kimi sahələrdə məmurların, nəzarətçilərin özbaşnalığını azalda, eləcə də nəhəng şəbəkə şirkətlərinin inhisarını dağıda bilər. Şəbəkə hüququnun meydana çıxması (və “önləyici hüquqyaradıcılığı”nın yeni paradiqması) məhz hüququn kommunikativ funksiyasının, şəxsiyyətin dövlətlə aktiv əlaqəsinin effektiv şəkildə realizə olunmasına köməklik göstərəcək. Bununla əlaqədar L.V.Qolasokokov hüquq sferasına informasiya texnologiyalarının təsirini tədqiq edir və tezliklə elektron pasportların” (metapas-

portların) (L.V.Qoloskokovun fikrincə, “Meta-pasport” şəxsin bütün digər sənədlərini və identifikatorlarını: – pasport” əmək kitabçasını, vergi ödəyicisinin fərdi nömrəsini, pensiya sığorta şəhadətnaməsini, təhsil haqqında sənədləri, sürücülük hüquqları, sığorta və tibbi polisləri, bank kartlarını – əvəz edən terminal şəbəkədə birləşdirilənləri (mobil telefon tipi–kommunikator) təmsil etməlidir; o, əqdlər üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsini təmin etməli; şəxsin statusunu (hakim, deputat, pensioner, əlil və i.) və ona edilən güzəştləri, vergi çıxılmalarını, subsidiyaları, kompensasiyaları və i. nəzərə almaqla, şəxs tərəfindən edilən hər bir əqddən vergi büdcəsinə avtomatik olaraq ayırmaları və köçürmələri yerinə yetirən vergi agentı funksiyasını icra etməlidir. Əslində bütün informasiya idarənin məlumat bazalarında yerləşdiriləcək, metapasport isə yalnız həmin bazalardan şəbəkə texnologiyaları sayəsində zəruri həcmdə çıxarışlar edəcək), stasionar fərdiləşdirmə qurğularının və zamana qənaət etməyə, şəbəkə əqd və hesablarının təkmilləşdirilməsinə kömək etməyə qabil olan digər yeniliklərin tətbiqinin lehinə çıxış edir.

Görünür ki, Şəbəkə hüququ internet hüququ ilə müqayisədə daha qlobal bir fenomeni təmsil edir, belə ki, o, təkcə İnternet şəbəkəsindəki subyektlərin fəaliyyətinə deyil, həm də digər informasiya – telekommunikasiya şəbəkələrindəki qarşılıqlı təsirlərə aiddir.

Kiberməkan üçün yeni hüquq konsepsiyasının əsaslandırılmasında böyük töhfə D.V.Qribanova məxsusdur. Özünün dissertasiya işində müəllif kiberməkana informasiya münasibətlərinin məcmusu və hüquqi tənzimlənmənin mürəkkəb, əlahiddə obyekt kimi baxır. Onun fikrincə, virtual məkana iki məna kəsb edən tərkiblər daxildir: texniki və informasiya. Sübut edilir ki, aparıcı yer informasiya tərkib hissəsinə məxsusdur, kiberməkanın mövcudluğu məqsədi isə informasiya seli hərəkətinin təşkilidir. Ona görə də burada texniki vasitələr əsas rol oynamasa da, mühüm rola malikdir. D.V.Qribanov hesab edir ki, “kibernetik məkanı tənzimləyən hüquq normaları hüququn kompleks sahəsi institutu – informasiya hüququ kimi hüquq sisteminə daxil olmalıdır” [18]. Müəllif sübut edir ki, ənənəvi hüquq sahələri ilə tənzimlənen ictimai

münasibətlər kiberməkanla qarşılıqlı təsirdə öz məzmunu və mahiyyətini dəyişmir, bu münasibətlərə təsir edən hüquq normaları isə informasiya münasibətlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tamamlanmalıdır. Bunun üçün həmin mühitin tənzimlənməsinin əsas prinsiplərini, vahid anlayış aparatını müəyyən edən “Kibernetik məkan haqqında” qanunun qəbul edilməsi təklif olunur. İşdə göstərilmişdir ki, kiberməkanın hüquqi tənzimlənməsi problemi, həmçinin, aktiv beynəlxalq əməkdaşlıq və müxtəlif ölkələrin qanunvericiliklərinin ardıcıl unifikasiyası yolu ilə həll edilə bilər.

Bu zaman, internet hüququnun problemlərinə dair yeni müxtəlif yanaşmaları ümumiləşdirməklə, hüquq elminin yeni istiqamətinin kifayət qədər geniş dairə vəzifələrini fərqləndirmək imkanı yaranır. O cümlədən bura aiddir: yeni zaman fenomeni kimi İnternetin ümumi xarakteristikası; İnternetin elektron mühitinin tənzimlənməsinin hüquqi aspektlərinin təhlili; informasiya–kommunikasiya şəbəkələrinin istifadəsi sferasında informasiya qanunvericiliyinin işlənilməsi, hazırlanmasının aktual problemlərinin öyrənilməsi; İnternetdə sahibkarlıq fəaliyyətinin və elektron ticarətin aparılması sferasındakı münasibətlərin tədqiq edilməsi; İnternetdə reklam və marketing xidmətinin hüquqi tənzimlənməsi sferasındakı münasibətlərin araşdırılması; İnternetdə intellektual mülkiyyət obyektlərinin müdafiəsi sahəsindəki münasibətlərin tədqiqi; İnternetdən istifadə etməklə işləyən KİV–in (kütləvi informasiya vasitələrinin) hüquqi tənzimlənməsi sferasındakı münasibətlərin analizi; İnternetdə kompyuter cinayətlərinin və digər neqativ hadisələrin tədqiq olunması; bu sferada beynəlxalq–hüquqi əməkdaşlıq problemləri [19].

Qeyd etmək lazımdır ki, internet hüququnun predmet sahəsi və informasiya hüququnun predmeti kəsişirlər. Həm də bu bilik sahələrinin çoxlu ümumi cəhətləri vardır. Ona görə də hazırda internet hüququ məhz informasiya hüququ çərçivəsində nəzərdən keçirilir, öyrənilir və tədqiq edilir, bunun isə öz səbəbləri vardır ki, onlar da həmin bilik sahələri tədqiqatları predmetlərinin vahidliyinə aiddir.

Ədəbiyyat mənbələrinin yuxarıda göstərilən analizindən görünür ki, internet hüququ problemi

həm də müasir nəzəri hüquqi fikirdə və praktika-da aktual və mühümdür. O, informasiya hüququ, hüquq nəzəriyyəsi və bəzi digər sahəvi hüquq elmləri çərçivələrində qoyulur, müzakirə edilir və araşdırılır. Bu gün internet hüququ üzrə nəzəri və tətbiqi işləmələrin çox az olması zamanı bir qisim alimlərin (İ.L.Baçilo, Y.Q.Prosvirnin, A.V.Morozov, V.A.Kopilev) qəsdən internet hüququ anlayışından istifadə etməmələri, sadəcə hüquq və virtual məkanın bəzi ümumi metodoloji aspektlərini, hüquq nəzəriyyəsi üçün yeni olan kateqoriyalara və mahiyyəti məqamlara dəqiq və ciddi tərif vermədən, elektron mühitin və virtual məkanın qurulmasının və fəaliyyətinin hüquqi problemlərini qoymaları və analiz etmələri prinsipial əhəmiyyət kəsb etmir. Digər tərəfdən, ədəbiyyat məlumatları analizinin göstərdiyi kimi, təkcə “internet hüququ” anlayışının tanınması və istifadəsi ilə deyil, həm də onun təşəkkülü və inkişafı ilə bağlı olan digər tendensiyalar da meydana çıxmışdır.

Digər alimlər isə (M.M.Rassolov, A.S.Soldatov, R.V.Şaqiyeva) öz elmi axtarışlarının gedişində “internet hüququ” anlayışını xüsusilə fərqləndirir və ondan istifadə edirlər, düzdür, onlar da, həmçinin, ona tərif vermir, onun mahiyyətini və məzmununu açıqlamayırlar, lakin onlar bu anlayışa beynəlxalq xüsusi hüquq və informasiya hüququ kimi hüquqi bilik sahələrinin müstəqil istiqaməti tək, yeni həmin sahələrin hansısa bir kompleks problemi kimi nəzərdən keçirirlər. Bu zaman internet hüququ qarşısında ümumdünya virtual məkanın fəaliyyətinin, internetdə şəbəkələrin qurulması və işinin metodologiyası, elektron mühitə hüquqi təsirlərin hüquqi problemlərinin tədqiq edilməsi vəzifələri qoyulur.

Üçüncü qisim tədqiqatçılar (məsələn, M.V.Yakuşev) internet münasibətlərini tənzimləməyə və hüquq nəzəriyyəsi üçün çox mühüm olan terminologiyalar, yəni: “İnternet”, “qlobal şəbəkə”, “sayt”, “domen ünvanı”, “internet–münasibət”, “İnternet münasibətləri subyekti”, “informasiya mülki hüququn xüsusi obyekt kimi”, “şəbəkədə intellektual (əqli) mülkiyyətin qorunması”, “İnternetdə məhkəmə mübahisəsi” və digər anlayışları hazırlamağa imkan verən internet qanunvericiliyinin işlənilib hazırlanılmasını və inkişaf etdirilməsini müdafiə edirlər.

Nəhayət, dördüncü qisim tədqiqatçılar (D.V.Qribonov, M.Y.Radçenko, V.P.Qarbunov, V.V.Naumov, L.V.Qoloskokov) virtual məkanın (yəni İnternetin) ümumdünya problemlərinin tədqiqi ilə əlaqədar hüquq nəzəriyyəsinin gələcək təkmilləşdirilməsi barədə fikirlər söyləyirlər. Eyni zamanda, formalaşan internet hüququ ümumi konsepsiyası nöqtəyi–nəzərindən (M.Y.Radçenko, V.P.Qorbunov) və ümumi əlamətlərə rəqəmsal dövlət quruculuğu və dövlət idarəetməsi hüququ, rəqəmsal mahiyyətə müəlliflik hüququ, proqram hüququ, rəqəmsal pullar hüququ, əməliyyatlar, mübahisələr hüququ və i. kimi rəqəmsal hüquq elementlərini səciyyələndirirlər. Öz növbəsində, L.V.Qoloskokov şəbəkə hüququ, D.V.Qribanov isə kibernetik məkan hüququ haqqında mühakimə yürüdürlər.

Yuxarıda deyilənlər nöqtəyi–nəzərindən internet hüququnun kifayət qədər geniş dairə vəzifələri müəyyən edilir ki, onlar da nəzərdən keçirilən sahədə yuxarıda qeyd edilən alim və mütəxəssislərin baxışları ilə ümumi şəkildə əks etdirilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Бачило И.Л. Актуальные проблемы информационного права // НТИ (теоретические проблемы информационного права). 2001. N 9. С. 3 - 4; Она же. Информационное право. М., 2001; Она же. Информационное право. Роль и место в системе права Российской Федерации // Государство и право. 2001. N 2. С. 5 - 14.
2. Бачило И.Л. Свободный доступ к информации и Интернет // Информационное общество. 2000. Вып. 4. С. 42 - 44.
3. Просвирнин Ю.Г. Теоретико-правовые аспекты информатизации в современном Российском государстве: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2002. С. 28 - 30; Он же. Информа-

ционное законодательство: современное состояние и пути совершенствования. Воронеж, 2000. С. 209 - 277.

4. Копылов В.А. Интернет и право // НТИ (Теоретические проблемы информационного права). 2001. N 9. С. 8; Он же. Информационное право. М., 1997. С. 232 - 250.

5. Ведомости РСФСР. 1991. N 52. Ст. 1865.

6. Морозов А.В. Система правовой информатизации Минюста России. М., 1999. С. 15, 348 - 364.

7. Рассолов М.М. Проблемы теории государства и права. М., 2007. С. 22 - 23; Сборник методических материалов по курсам "Теория государства и права" и "Проблемы теории государства и права" / Сост. М.М. Рассолов. М., 2002. С. 5.

8. Солдатов А.С. Право как инструмент социального управления. М., 2002. С. 143.

9. Васильев Г.В., Забегалин Д.А. Правовое регулирование электронного бизнеса в России и за рубежом // Электронный бизнес и реклама в Интернете. М., 2008. С. 106 - 114; Лукьянов А.А. Основные концепции интернет-права // Информационное право. 2007. N 3; Чибинев В.М., Кузьмин А.П. Перспективы правового регулирования интернет-отношений // Информационное право. 2006. N 3.

10. Шагиева Р.В. Концепция правовой деятельности в современном обществе. Казань, 2005. С. 280; Она же. Концепция правовой деятельности в современном обществе: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2006. С. 14.

11. Шагиева Р.В. Концепция правовой деятельности в современном обществе. С. 285.

12. Якушев М.В. Интернет и право: новые проблемы, подходы, решения // Третья Всероссийская конференция "Право и Интернет: теория и практика", 28 - 29 ноября 2000 г. М., 2000. С. 132 - 133.

13. Наумов В.Б. Право и Интернет: Очерки теории и практики. М., 2002. С. 9 - 23.

14. Радченко М.Ю., Горбунов В.П. Цифровое право будущего // Третья Всероссийская конференция "Право и Интернет: теория и практика", 28 - 29 ноября 2000 г. С. 47 - 53.

15. Тедеев А.А. Информационное право (право Интернета). М., 2005. С. 8 - 9.

16. Голоскоков Л.В. Теория сетевого права / Под ред. А.В. Малько. СПб., 2006. С. 32.

17. Голоскоков Л.В. Указ. соч. С. 78.

18. Грибанов Д.В. Указ. соч. С. 8.

19. Сборник материалов Третьей Всероссийской конференции "Право и Интернет: теория и практика", 28 - 29 ноября 2000 г. (М., 2000): Пешин Н.Л. Правовые проблемы применения компьютерных технологий в системе российского права. С. 88 - 92; Тимофеев Д.А. Предпринимательская деятельность в сети Интернет: общие проблемы правового регулирования. С. 117 - 119; Богдановская И.Ю. Правовое регулирование электронной коммерции. С. 37, 38; Федеральный закон (проект) "О сделках, совершаемых с помощью электронных средств". С. 17 - 26; Подшибихин Л.И. Некоторые проблемы правовой охраны объектов авторского права и смежных прав в Интернете. С. 94; Мещенков В. Основные юридические проблемы при оказании рекламных и маркетинговых услуг в Интернете. С. 70 - 72; Корзников А.М., Носова И.А. Вы создали сайт. Как его защитить? (Защита объектов интеллектуальной собственности, созданных при разработке сайта). С. 64 - 67; Наумов В.Б. Проблемы ответственности информационных провайдеров. С. 77 - 79; Ефремов А.А. Правовые аспекты применения информационных технологий при осуществлении правосудия в Российской Федерации. С. 55 - 58; Савельев Д.А. Международно-правовые принципы глобального информационного общества. С. 95 - 97.

Элнур Гумбатов

ЧТО ТАКОЕ ЗАКОН ОБ ИНТЕРНЕТЕ?**Резюме**

Интернет постоянно входит в нашу повседневную жизнь и стал ее неотъемлемой частью. Сегодня трудно представить, что этого не было до недавнего времени. Трудно поверить, что у него есть фантастические возможности в какой-либо сфере.

Однако вместе с Интернетом возник новый вид связей с общественностью - Интернет. Сетевое взаимодействие вызывает множество проблем - этических, экономических, социальных и юридических. Все они нуждаются в изучении и регулировании.

Elnur Humbatov

WHAT IS INTERNET LAW?**Summary**

The Internet is constantly entering our daily lives and has become an integral part of it. Today, it is difficult to imagine that it did not happen until recently. It's hard to believe that he has fantastic opportunities in any field.

However, along with the Internet, a new type of public relations has emerged - the Internet. Networking causes many problems - ethical, economic, social and legal. All of them need to be studied and regulated.

Bəhram Zahidov

Azərbaycan Respublikası Veteranlar
Təşkilatının hüquq və kadrlar
şöbəsinin müdiri, h.e.d., prof.

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ – MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: kibercinayətkarlıq, geopolitika, informasiya təhlükəsizliyi, cinayət hüququ, inzi-bati hüquq, mübarizə mexanizmləri, təkmilləşdir-mə, cinayət hüquq normaları, cəza siyasəti

Ключевые слова: киберпреступность, гео-политика, информационная безопасность, уголовное право, административное право, механизмы борьбы, совершенствование, нор-мы уголовного права, уголовная политика

Keyword: cybercriminality, geopolitics, Infor-mation security, criminal law, administrative law, fight mechanisms, emprovement, criminal law norms, punishment politics

Hər şeydən əvvəl müasir dünyanın son dərəcə aktual və vacib olan problemlərindən birinə – informasiya təhlükəsizliyinin etibarlı müdafiəsi problemlə-rinə həsr olunmuş elmi konfransın təşkilatçılarna dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Müasir tədqiqatlar və normativ-hüquqi aktlar bu günkü müzakirə mövzusunun açarı hesab edilən “informasiya” məfhumunun – şəxslər, əşya-lar, faktlar, hadisələr, proseslər, bir sözlə hər şey haqqında məlumatlar sistemi olduğunu təsdiq edir¹. Müasir informasiya cəmiyyətində isə infor-masiyalar – bütün ictimai-siyasi quruluşlarda, bü-tün ölkələrdə və bütün xalqlarda işləyə bilən uni-versal bir valyuta, dəyərlər sistemi hesab olunur. Reallıq bundan ibarətdir ki, bu gün informasiya-nın səviyyəsi və imkanları, ölkələrin inkişaf sə-viyyəsinin və qüdrətinin əsas göstəricisi kimi xar-

¹ Azərbaycan Respublikasının “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” 3 aprel 1998-ci il tarixli Qanunun 2-ci maddəsi

rakterizə olunur. İzahlı lüğətlərdə bir qayda ola-raq “təhlükəsizlik” məfhumu “təhlükə olmayan”, “təhlükəni istisna edən vəziyyət” kimi səciyyələndirilir². Milli təhlükəsizlik – milli mənafeyin təşkilatlanmış formada müdafiəsi hesab edilir. H.Kisincer milli təhlükəsizliyi millətin həyat tələ-batının ödənilməsi hesab edirdisə, Z.Bejinski bu-nu ölkənin hərbi qüdrətinin iqtisadi, sosial, siyasi, mənafevi inkişafının təmin olunması vasitəsi kimi qiymətləndirirdi³. Bunlar dünyanı idarə edən “Roma klubu”nun, “Tavistok insan münasibətləri institutu”nun, “Stenford təhqiqatlar institutu”nun, “Sosial münasibətlər institutu”nun, “Üçyüzlər komitəsi”nin başlıca simalarından hesab edirlər⁴.

Azərbaycan Respublikasının “Milli təhlükəsizlik haqqında” Qanununun 1-ci maddəsində milli təhlükəsizlik – dövlətin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafevələrinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasının təmin olunması vəziyyəti kimi müəyyən edilmişdir⁵. Həmin Qanunun 7.9 maddəsi informasiya sahəsində əsas təhdidlərin istiqamətlərini göstərmiş, 20-ci maddəsi informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyi təmin edən tədbirlər sistemini, “Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat haqqında” 3 avqust

² Axundov Ağamusa. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. B., 2005. S.396

³ Bax: Основы национальной безопасности. М., 2014. С.7

⁴ Bax ətraflı: Dr.John Coleman. Üçyüzlər Komitəsi (Dünya Hökumətinin sirləri). B., 2011. S.20-26

⁵ Təhlükəsizlik xidməti. Normativ-hüquqi aktlar toplusu. B., 2009. S.65

2004-cü il tarixli Qanunun 17-ci maddəsi – informasiya təminatının başlıca meyarlarını müəyyən etmişdir⁶. Bütün bunlar onu göstərir ki, milli təhlükəsizlik, qlobal institut kimi öz tərkibində bir çox sahə elementlərini ehtiva etsə də, onun başlıca institutlarından biri də geniş mənada informasiya təhlükəsizliyi hesab olunur. Çünki təhlükəsizliyi təmin edən bütün sahələrdə – informasiyanı toplamaq, təhlil etmək, tədqiq etmək, mühafizə etmək kimi fəaliyyət elementləri geniş şəbəkədə istifadə edilir. Başqa sözlə, informasiya təhlükəsizliyini təmin etmədən, ölkənin milli təhlükəsizliyini təmin edilməsi mümkünsüzdür. Buna görə də informasiya təhlükəsizliyinin faktiki olaraq təmin edilməsi bu gün müasir millətlərin və dövlətlərin talehyüklü problemlərindən birinə çevrilmişdir. Bu sahədə ABŞ, Rusiya, Almaniya, Böyük Britaniya, Yaponiya, Çin, Cənubi Koreya və digər inkişaf etmiş ölkələr öndə olsalar da, lakin qlobal problem kimi məsələnin aktuallığı, ilk dəfə olaraq ABŞ-da dərinlən təhlil edilmiş və bu sahəyə böyük diqqət yetirilmişdir. Bu da ABŞ-ın hərbi, iqtisadi, texnoloji, elm sahəsində super dövlət, dünyanın güc mərkəzinə çevrilmək arzusundan qaynaqlanmışdır. II Dünya Müharibəsi dünyanın “kommunizm kabusundan qurtarmaq” arzusunu reallaşdırma bilmədiyi halda, ABŞ-ın rəhbərləri hələ, 1945-ci ildə məşhur “Dalles planı” adlanan yeni ideyanı dövrüyyəyə buraxdılar. Məxfi səciyyə daşıyan bu müdhiş plan – “insan şüurunun və təfəkkürünün dəyişdirilməsinin mümkünlüyü” hipotezasına əsaslanırdı. Başqa sözlə, bu təlim “insan obrazının dəyişdirilməsi” (“changing images of man”) proqramı adlanırdı. Dövlət, Amerika elmi qarşısında, insan şüuruna və təfəkkürə idarə olunan kaos təlqin etməklə, insan üçün ən ülvi dəyərlərin və ideyaların onun beynindən çıxarılması yolu ilə, konkret Mərkəzdən asılı vəziyyətə salmaq, nəticədə bu Mərkəzin sifarişi əsasında, hər hansı bir şəxsin müəyyən bir məqsədə və təyinatla yönəldilməsi ideyasının, kənardan onun şüuruna yeridilməsi və ya təlqin edilməsi sahəsində mükəmməl texnologiyaları hazırlamaq kimi mə-

sul bir vəzifə qoymuşdu⁷. Təsadüfi deyil ki, müəyyən bir müddət keçdikdən sonra Pentaqon rəhbərləri qarşıya qoyulan bu vəzifənin uğurla başa çatdırılmasını obrazlı şəkildə ifadə edərək göstərdilər ki, biz, inkişafın elə bir səviyyəsinə nail olmuşuq ki, daha heç kim əsgər olmayacaq, biz hamımız döyüşün birgə iştirakçılarımıza çevriləcəyik. Tapşırıq belədir: Daha canlı qüvvələri – əsgərləri yox, ümumiyyətlə, əhalinin dünyagörüşünü və baxışlarını dağıtmaq, solumu birdəfəlik məhv etmək vəzifələrini həll etməliyik⁸. Hazırda dünyada baş verən qlobal proseslər – terrorçuluq, narkobiznes, insan alveri, silah alveri, millətlər, dinlər, nəsillər, cinslər arasındakı münafişlərin və müharibələrin sürətlə genişlənməsi, transmilli mütəşəkkil cinayətlərin, zorakılığın və qəddarlığın, qeyri-insani və qeyri-əxlaqi hərəkətlərin artması və genişlənməsi, İŞİD, Taliban, Ukrayna hadisələri və s. bütün bunlar, ABŞ və digər super dövlətlərin “Dalles planı”nın artıq həyata keçirilməsi, idarə olunan kaosun dövrüyyəyə buraxılması təəsüratını yaradır. “Yeni dünya nizamı”nın yaradılması, “Mason lojası”nın, Avropanın “Qara aristokratiyası”nın, “Roma klubu”nun, “Vahid dünya hökuməti”nin diktəsi altında – “texnotronika” (Z.Bejinski) vasitəsilə hər bir insanın şüuru və təfəkkürü üzərində biokimyəvi və psixi vasitələrlə sosial və siyasi nəzarətin tam həyata keçirilməsini təmin etməlidir⁹. Bu isə əvvəlcədən düşünülmüş və hazırlanmış xüsusi vasitələrlə – şəbəkə səciyyəsi daşıyan çoxsaylı üsul və vasitələrlə, mübahisəsiz qaydada həyata keçirilə bilərdi. Beynəlxalq və regional təşkilatlar, NATO, “Mossad”, İnterpol, Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi, “Harvard Psixoloji Klinikası”, “Elmi siyasətin tədqiqi institutu”, “Sistemlərin inkişaf korporasiyası” və onlarla digər qurumlar bu işə səfərbər edilmişlər. Sistemli şəkildə həyata keçirilən bu siyasət, eyni zamanda bəşəriyyət əleyhinə müxtəlif səciyyə daşıyan kriminal əməllərlə – narkobizneslə, pornoqrafiya ilə, silah alveri ilə, informasiya məlumatlarının və texnoloji sirlərin oğurlanması ilə, çirkli pulların

⁶ Təhlükəsizlik xidməti. Normativ-hüquqi aktlar toplusu. B., 2009. S.65

⁷ Журнал «Правопорядок». М., 2002. № 2. С.3

⁸ Новая газета. 2001. 8-11 июня.

⁹ Bax ətrafı: Dr.John Coleman. Üçyüzlər Komitəsi (Dünya Hökumətinin sirləri). B., 2011. S.54-56

yuyulması ilə, münaqişələrin qızıqdırılması ilə, müharibələrin, terrorçuluğun, dövlət çevrilişlərinin, rəngli inqilabların həyata keçirilməsi və onlarla digər vasitələrlə reallaşdırılmalı idi. Bu global tədbirlər sisteminin icrasında müasir informasiya texnologiyalarından, kütləvi informasiya vasitələrinin imkanlarından geniş istifadə edilir, insan psixikasına və şüuruna təsir edən, asılılıq yaradan vasitələr, təzyiqlər, meyillər şüurlu və məqsədli şəkildə geniş təbliğ olunmanı tələb edir. Super güclərin ciddi nəzarəti altında bu tədbirlər sisteminin böhranına gətirib çıxarır. Böyük bir şəbəkə bu işə cəlb edilmişdir. Televiziyalar, qəzetlər, saytlar, digər kütləvi informasiya vasitələri müxtəlif təyinatlı qrantlar hesabına fasiləsiz olaraq “ödənişli proqramlar” və ya “layihələr” əsasında xüsusi fəallıq göstərir. Böyük və super dövlətlər yeni və kiçik dövlətləri təhdid edir, onların sərəvətlərini ələ keçirir və rəngli inqilablar, demokratiya adı altında onları təhdid edirlər. İkili standartlar həyat tərzinə çevrilmişdir. Beynəlxalq təşkilatlar böyük dövlətlərin diktəsi ilə işləməkdədirlər. Mənəvi-əxlaqi dəyərlərin yüksək olduğu cəmiyyətlərdən fərqli olaraq, pul, kapital böyük qələbə qazanmış və hakim mövqə əldə etmişdir. Bəşəriyyətin əsrəfi olan insan ucuzlaşdırılmış, klonlaşdırılmış, ekvivalent vasitəsinə çevrilmiş, insan hüceyrələri kodlaşdırılmış, qəddarlıq, amansızlıq, əxlaqsızlıq həyat normasına çevrilməyə istiqamətləndirilmişdir. Ekstrasenslərin, psixoloqların, falçıların – insan ruhuna və psixikasına təsir edən aşkar fəallığı, kibercinayətkarlığın şəbəkə imkanlarının tətbiqi və gözlənilən daha böyük təhlükələr irəli sürdüyümüz müddəaların əsaslılığını qətiyyətlə təsdiq edir. Dünya və bəşəriyyət çox narahatdır. Yaşadığımız Yer kürəsi yeni bir müharibənin – III Dünya Müharibəsinin təhlükəsi ilə üz-üzədir. Bütün bunlar informasiya təhlükəsizliyinin etibarlı müdafiəsinə diqqətin artırılmasını bir daha aktuallaşdırmışdır. Elə bu günkü konfrans da məhz bu narahatçılığın nəticəsi hesab oluna bilər.

ABŞ-da, yüksək inkişaf etmiş Yaponiya, Almaniya, İngiltərə, Hollandiya, Rusiya, Cənubi Koreya kimi ölkələrdə “postindustrial”, “yüksək-industrial”, “informasiya-industrial” və “infor-

masiya” cəmiyyətləri öz qlobal inkişafını, daha çox informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının müasir nailiyyətləri əsasında inkişaf etdirirlər. Bu sahədə elektron hesablama maşınlarının, bioelektronik və psixokompyuter texnologiyalarının, informasiya-elektron sistemlərinin çeşidli inkişafı dünyada, ümumiyyətlə informasiya təhlükəsizliyinin daha etibarlı müdafiəsinə zərurət yaratmışdır. Cəmiyyətin, dövlətin və insanın həyatının və fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada müasir informasiya texnologiyalardan ən müxtəlif istiqamətlərdə və formalarda geniş istifadə edilməsin. Bu proseslər kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə gündən-günə inkişaf edir və dərinləşir. İnsan beyninin, düşüncəsinin və qəlbinin alqoritmlərinin tədqiqi, bu sahədə bioloji və fizioloji proseslərin ultrabənövşəyi şüalara və xarici təsirlərə reaksiyasının, stressin, yorğunluğun, depressiyanın, dezinformasiyanın, psixotronik texnologiyaların, şüurun və təhtəşüurun müsbət və mənfi yönümlərinin öyrənilməsi, psixikanı dəyişmək, məhv etmək, insanı zombiləşdirmək, kənardan asılı salmaq, şəxsiyyətin deformasiyasını və kənar təsirlərə tabeçilik mexanizmlərinin tədqiqi və bütün bu proseslərin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində əldə edilən müasir elmi nailiyyətlər insanı hey-rətə gətirir. Bu texnologiyaların əsası, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, super dövlətlərin güclənməsinə, onların hərbi qüdrətinin artırılmasına xidmət edir. Zaman keçdikcə, onların bir hissəsi mülki həyatda istifadə edilməyə istiqamətləndirilir. Bu gün mobil telefon rabitəsi, televiziya-ötürücü vasitələrin çeşidli imkanları, nüvə və atom fizikası, günəş enerjisi, internet və digər texniki vasitələrin səviyyəsi və geniş miqyasda tətbiqi həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Buna görə də bu gün dünya dövlətlərinin inkişaf səviyyəsi orada elm və texnikanın inkişaf səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Alimlər cəmiyyətdə, təbiətdə, dövlətdə və insan həyatında baş verən bütün prosesləri dünyada gedən qloballaşma kontekstində izah etməyə çalışırlar. Reallıq isə bundan ibarətdir ki, əslində dünyanın maddi sərhədləri dəyişməzdir. Bununla yanaşı bu gün dünya məhz elmin inkişafı nəticəsində maddi aləmlə yanaşı, paralel olaraq həm də virtual dünyanın, ruhi, mənəvi, ideal və xəyali

aləmin – saysız-hesabsız mərhələləri özündə birləşdirən internet məkanının mövcudluğu haqqında dərin elmi tədqiqatlar aparılmasına zərurət yaratmışdır. Dünyanın elmi mənzərəsini, böyük kəşfləri, elmi uğurları, informasiya sirlərini özündə qoruyub saxlayan resursların ələ keçirilməsi uğrunda mübarizə genişlənməmişdir. Başqa planetlərdən gələnlərin axtarılıb tapılması, onlarla ünsiyyətin yaradılması, texnoloji uğurlarının öyrənilməsi, yerdən kənarında mövcud olan həyatın dərinə tədqiq edilməsi kimi tələbatlar təbii sərvətlər uğrunda üstünlüyü əldə etməyə hesablanmışdır. Təbiətə çətinliklərdən həmişə qaçan, asan və rahat həyata meyilli olan müasir insan texniki vasitələrin köməyi ilə bu gün böyük və geniş imkanlar qazanmışdır. Mürəkkəb sistemlərin, əks əlaqələrin üzvi surətdə vəhdətinə əsaslanan dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsində, riyaziyyat, texnika və neyrofiziologiyanın birləşməsi ilə yaradılmış kibernetik idarəçilik metodlarının həyata keçirilməsi, elektron hesablama maşınlarının, müxtəlif təyinatlı kompyuterlərdən istifadə, elektron hökumətin yaradılması insanın bir çox problemlərinin həllini asanlaşdırmaqla yanaşı, həm də ona yeni-yeni problemlər və təhlükələr yaratmaqdadır. Dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsində, insanın arzu və tələblərinin reallaşmasında, elektron hökumətin, elektron məhkəmənin, elektron ədliyyənin, elektron təbabətin müasir vəziyyəti və s. bu kimi yeni institutların imkanları genişlənməkdə və inkişaf etməkdədir. Az qala insan təfəkkürü ilə rəqabətə girə bilən internet və kompyuter texnologiyalarının imkanları tarixən çox çətin, mürəkkəb və əziyyətli prosedurlardan kəskin surətdə fərqlənən yeni, müasir və asan üsulların tətbiqi, informasiya daşıyıcılarından daha çevik və geniş mənada istifadə etmək imkanları güclənməkdədir. Bu gün elə bir fəaliyyət sahəsi yoxdur ki, orada informasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə edilməsin. Reallıq bundan ibarətdir ki, texniki-kommunikasiyalardan istifadə etmək nə qədər rahatlıq və komfort yaradırsa, mütənasib qaydada cəmiyyət, dövlət və insan üçün də yeni-yeni təhlükələr yaratmaqdadır. Bu mənada kompyuter cinayətkarlığı belə geniş yayılmış təzahürlərdən birinə çevrilmişdir. Bu sahə-

də müxtəlif təyinatlı informasiyaların – siyasi, iqtisadi, elmi, texniki, hərbi və s. məlumatların mühafizəsinin təmin olunması həyatı tələbata çevrilmişdir.

Son illər mütəşəkkil cinayətkarlığın bütün təhlükəli, ağır və geniş yayılmış növlərinin həyata keçirilməsində informasiya mənbələrindən və internet imkanlarından geniş istifadə edilməkdədir. SSRİ miqyasında ilk kompyuter cinayətkarlığı 1979-cu ildə, 78584 rubl məbləğində vəsaitin ələ keçirilməsi məqsədilə Vilnus şəhərində törədilmişdir. Sonralar analoji cinayət Qorki (Nijniy Novqorod), Moskva, Sankt-Peterburq, Nyu-York, Təl-Əviv, Rotterdam, Lyuksemburq və digər ölkələrdə də sürətlə artmışdır. Bu qəbildən olan cinayətlər hazırda MDB ölkələrində, Qərbi ölkələrində o dərəcədə artmışdır ki, statistiklər hər 12 saniyədən bir dünyada kibercinayətkarlığın baş verməsi nəticəsinə gəlmişlər. Çirkli pulların yuyulması, bank resurslarının ələ keçirilməsi, saxtalaşdırılması, mənimlənməsi, plagiat, layihələrin və texnologiyaların, iqtisadi, hərbi sirlərin oğurlanması və milyard ABŞ dolları məbləğində mənimləmə faktları günümüzün reallığına çevrilmişdir. Bundan daha təhlükəli kompyuter texnologiyalarından istifadə etməklə hərbi sirlərin ələ keçirilməsi, təyyarələrin, atom elektrik stansiyalarının, metroların, nəqliyyat-kommunikasiya sistemlərinin terrorçular tərəfindən öz maraqları xatirinə istifadə edə bilmək imkanları bu gün böyük təhlükələrdən xəbər verir¹⁰.

Keçən əsrin sonlarından başlayaraq, kompyuter cinayətkarlığı transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın törədilmə vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Rusiya Federasiyasında bu qəbildən olan cinayətlər 1997-ci ildə 33, 2000-ci ildə 800, 2005-ci ildə 10214, 2014-cü ildə isə 20000-dən çox fakt qeydə alınmışdırsa, analoji vəziyyət MDB-nin başqa ölkələrində də, o cümlədən Azərbaycanda da müşahidə edilir. Belə ki, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin məlumatlarından görünür ki, 2007-ci ildə 8 nəfər, 2008-ci ildə 4 nəfər, 2009-cu ildə 32 nəfər, 2011-ci ildə 3 nəfər, 2012-ci ildə 13 nəfər şəxs kibercinayətkarlığa görə cinayət məsu-

¹⁰ Российская газета. 2007. 18 сент.

liyyətinə cəlb edilib, məhkəmə hökmü ilə cəzalandırılmışlar. Buna görə də müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında kibercinayətkarlıqla mübarizə və informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində ardıcıl və sistemli tədbirlər kompleksi həyata keçirilmişdir. 1996-cı ildə Milli Məclis “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiya təhlükəsizliyi haqqında”, 3 aprel 1998-ci ildə “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında”, 9 sentyabr 1998-ci ildə “Məlumat azadlığı haqqında”, 7 dekabr 1999-cu ildə “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında”, 30 sentyabr 2005-ci il tarixdə “İnformasiya əldə etmək” haqqında Qanunlar qəbul etmiş, cinayət və inzibati qanunvericilikdə müəyyən normalar nəzərdə tutulmuşdur. Bu sahədə 7 sentyabr 2004-cü il tarixdə “Dövlət sirri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi və sonralar onun daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında, Avropa Şurasının 23 noyabr 2001-ci il tarixli “Kibercinayətkarlıq haqqında” Konvensiyasını 30 sentyabr 2009-cu ildə ratifikasiya edilmiş və qanunvericiliyin uyğunlaşdırılması istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 sentyabr 2012-ci il tarixli Fərmanı bu sahədə kompleks tədbirlər müəyyənləşdirmiş, konkret subyektlərin dairəsini, onların hüquq və vəzifələrini və öhdəliklərini müəyyən etmişdir. 23 may 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası təsdiq olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının “Milli təhlükəsizlik haqqında” və “Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında” 29 iyun 2004-cü il tarixdə Qanunlar qəbul edilmişdir. Eləcə də “Terrorizmin maliyyələşdirilməsi haqqında” BMT-nin 9 dekabr 1999-cu il tarixli Konvensiyası, BMT-nin və Avropa Şurasının cinayətkarlığın mütəşəkkil formaları ilə mübarizəni təmin edən bütün Konvensiyaları ölkəmizdə ratifikasiya etmiş və öz üzərinə müvafiq öhdəliklər götürmüşdür.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması

və kibercinayətkarlıqla mübarizənin gücləndirilməsi sahəsində görülmüş cinayət hüquqi tədbirlər diqqəti daha çox cəlb edir. Bu gün 30 dekabr 1999-cu il tarixdə təsdiq edilmiş və 1 sentyabr 2000-ci il tarixdən qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində “Kibercinayətlər” müstəqil fəsilə, “İctimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan” X bölmənin 30-cu fəslində müstəqil bir sahə kimi ilk dəfə olaraq Məcəlləyə daxil edilmişdir. Bu fəsilə kompüter texnologiyaları sahəsində ictimai münasibətlərə, dəyərlərə və sərvətlərə qəsd edən əməllər cəza təhdidi ilə mühafizə edilir. Belə ki, kompüter sisteminə qanunsuz daxil olmağa görə CM-nin 271-ci maddəsində, kompüter məlumatlarını qanunsuz ələ keçirməyə görə 272-ci maddə və kompüter sisteminə və ya kompüter məlumatlarına qanunsuz müdaxiləyə görə 273-cü maddə, beləliklə cəmi 3 tərkib Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulurdu. Lakin sonradan yaranmış zərurətə əlaqədar olaraq 29 iyun 2012-ci il tarixli qanunlarla həmin fəsilə 2 yeni tərkib də əlavə edilmişdir. Belə ki, kibercinayətlərin törədilməsi üçün hazırlanmış vasitələrin dövriyyəsinə görə CM-nin 273-1 və kompüter məlumatlarının saxtalaşdırılmasına görə məsuliyyət müəyyən edən 273-2 maddəsi CM-nə əlavə edilməklə bu fəsil daha da təkmilləşdirilmişdir. Lakin konkret olaraq CM-nin qeyd edilən fəslində 5 tərkibdə belə əməllərlə cinayət-hüquqi mübarizənin təmin olunması xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

Ölkədə və dünyada aparılan təhlillər göstərir ki, bu gün bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda törədilən cinayətlərin əksəriyyətində informasiya texnologiyalarından bu və ya digər dərəcədə istifadə edilir. Apardığımız təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində 20-yə qədər maddə bilavasitə, 25 maddə isə bilvasitə kompüter texnologiyalarından istifadə edilməklə törədilə bilər. Həmin cinayətlər cəza təhdidi ilə qorunan ayrı-ayrı ictimai münasibətlərə, dəyərlərə və sərvətlərə qəsd etdiyinə görə, CM-nin ayrı-ayrı bölmələrində, fəsillərində yerləşdirilmişdir. Yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirlərini pozmağa görə məsuliyyət müəyyən edən 125-ci maddə, inteqral, sxem tipologiyasından istifadəyə müstəsna hüququ pozmağa

görə məsuliyyət müəyyən edən 165-1 maddə, məlumat topluların qeyri-qanunu istifadəyə görə 163-3 maddə, poronqrafik materialları və ya əşyaları qanunsuz yaymağa görə məsuliyyət müəyyən edən 242-ci maddə, kommersiya və ya bank sirri olan məlumatları qanunsuz yolla əldə etməyə və ya yaymağa görə məsuliyyət müəyyən edən 202-ci maddə, insayder tərəfindən xidməti məlumatlardan qanunsuz istifadə etməyə görə məsuliyyət müəyyən edən 202-2 maddə, telefon xətlərinə qanunsuz daxil olmaqla danışıqlar aparmağa görə məsuliyyət müəyyən edən 189-cu maddə, sertifikatlaşdırılmamış rabitə vasitələrinin satışını təşkil etməyə görə məsuliyyət müəyyən edən 233-2-ci maddə, məzmununda dövlət sirri olan sənədləri itirməyə görə məsuliyyət müəyyən edən 285-ci maddə, dövlət sirrini yaymağa görə məsuliyyət müəyyən edən 284-cü maddə buna misal ola bilər.

Apardığımız təhlillər göstərir ki, Cinayət Məcəlləsinin bir sıra, məsələn, 165, 163, 166, 193-1, 197, 198, 204, 313 və digər bu kimi maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllərin törədilməsi zamanı da kompyuter texnologiyalarından bir qayda olaraq geniş istifadə edilir. İnzibati Xətalər Məcəlləsində nisbətən az ictimai təhlükə təşkil edən əməllərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. Bu qəbildən olan cinayət və inzibati səciiyyə daşıyan əməllərə görə vurulmuş zərərlərin ödənilməsi imkanları da əmək və mülki qanunvericilik ilə müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatlarımız göstərir ki, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün ölkəmizdə bir çox normativ-hüquqi aktlar yaradılmış, təşkilati-hüquqi tədbirlər və mexanizmlər bu sahəyə səfərbər edilmişlər. Buna baxmayaraq, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi də məqsədmüvafiq olardı. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında vətəndaşların bir sıra hüquq və azadlıqları fundamental dəyərlər kimi nəzərdə tutulmuşdur. Buna baxmayaraq hesab edirik ki, bu gün belə hüquq və azadlıqlar sahəsində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının “informasiya hüququ” da Konstitusiyada təsbit edilməlidir. Onun məzmununun

aşağıdakı kimi verilməsi tövsiyyə edilir:

“Maddə 50-1. İnformasiya hüququ

I. Hər kəsin informasiya hüququ vardır.

II. Bu hüquq əsasında hər kəs, dövlət hakimiyyəti, yerli özünü idarə orqanları, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatlardan və vətəndaşlardan qanunvericiliklə qadağan edilməyən məlumatları almaq, toplamaq, yığmaq, təhlil etmək, saxlamaq, axtarmaq, yaymaq, istifadə etmək, mühafizə etmək, satmaq, istifadəçisi olmaq hüququna malikdir

III. Dövlət informasiya hüququnun həyata keçirilməsinə təminat verir”.

Bundan başqa “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında”, “Dövlət sirri haqqında”, “Kütləvi-informasiya vasitələri haqqında”, “Milli təhlükəsizlik haqqında”, “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında”, “Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında” və bir sıra əlaqədar normativ-hüquqi aktların da ayrı-ayrı müddələrinin müasirləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi haqqında tədbirlər görülməlidir. Ölkəmiz “Kibercinayətkarlıq haqqında” 23 noyabr 2001-ci il tarixli beynəlxalq Konvensiyaya qoşulmasına baxmayaraq, “Kompyuter texnologiyalarından istifadə etməklə dələduzluq” əməllərinə görə müstəqil tərkib Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmamışdır. İnzibati Xətalər və Əmək Məcəlləsində də müvafiq təkmilləşdirilmələrin aparılması zəruridir. Eləcə də bu və ya digər cinayət əməllərinin informasiya texnologiyalarından istifadə edilməklə törədilməsi halları hesab edirik ki, ağırlaşdırıcı hallar kimi ayrı-ayrı tərkiblərdə nəzərə alınmalıdır.

İnformasiya təhlükəsizliyinin elmi-nəzəri əsaslarının möhkəmləndirilməsi, təkmilləşdirilməsi və ixtisaslaşmış kadr hazırlığını təmin etmək üçün müstəqil “İnformasiya hüququ” fənninin tədrisinə zərurət yaranmışdır. Belə bir dərsləyin və ya dərş vəsaitinin hazırlanması, orta və ali məktəblərdə tədrisinin daha səmərəli üsullarının tapılması faydalı ola bilər.

İnformasiya təhlükəsizliyinin texnoloji problemləri sahəsində dünya səviyyəsində olmasa da, ölkəmizdə müəyyən işlər görülməkdədir. Bunun

la yanaşı, informasiya təhlükəsizliyi problemi multidisiplinar yanaşma tələb edir. Bir global problem olaraq onun texniki, fiziki, kimyəvi, bioloji, psixoloji, riyazi, sosial, siyasi, hərbi və hüquq elmləri tərəfindən birgə tədqiqinə hazırda böyük zərurət yaranmışdır. Milli təhlükəsizlik və onun tərkib hissəsi olan informasiya təhlükəsizliyi, virtual dünya məkanının zaman və məkan göstəricisinin müəyyən edilməsinə, bu sahədə ictimai münasibətlərin mükəmməl hüquqi tənzimlənməsinə həyatı zərurət yaratmışdır. Reallıq bundan ibarətdir ki, bu gün müxtəlif elm sahələrini əhatə edən və elmi səyləri birləşdirən kompleks tədbirlər planının hazırlanması çox vacibdir. Bu işə informasiya təhlükəsizliyini təmin edən kompleks

tədbirlər planının və mexanizmlərinin hazırlanması sahəsində vahid elmi Mərkəzin yaradılması, hüquqi tənzimlənmənin və hüquq maarifçiliyinin planlı şəkildə həyata keçirilməsi son dərəcə vacibdir. Bu işdə yalnız təchizat və təminat məsələsi deyil, habelə orta məktəblərdə informasiya təhlükəsizliyinin tədrisinə diqqət verilməsi günün reallıqlarından irəli gəlir. Xüsusilə qeyd edilməsi zəruridir ki, informasiya təhlükəsizliyinin müxtəlif elm sahələri və müxtəlif ixtisaslardan təcrübəli mütəxəssislər tərəfindən işlənilməsi və hazırlanması olduqca vacibdir. Əminliklə demək olar ki, belə kompleks tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasına dəyərli töhfələr verə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” 3 aprel 1998-ci il tarixli Qanun
2. Təhlükəsizlik xidməti. Normativ-hüquqi aktlar toplusu. B., 2009. S.65
3. Axundov Ağamusa. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. B., 2005. S.396
4. Основы национальной безопасности. М., 2014. С.7
5. Журнал «Правопорядок». М., 2002. № 2. С.3
6. Новая газета. 2001. 8-11 июня.
7. Российская газета. 2007. 18 сент.
8. Dr.John Coleman. Üçyüzlər Komitəsi (Dünya Hökumətinin sirləri). B., 2011

Bahram Zahidov

Information security - as an integral part of national security

The consecutive and systematic measures in a sphere of fight against rapidly increasing cybercriminality in globalization world are being taken in our country. Ensuring trustworthy protection of information security in this sphere in connection with location of our country in a complex region from the geopolitical point of view, richness of natural reserves and energetic resources, as well being in fact, in war state in the context of its unjust drawing into Nagorno-Karabakh conflict, acquires even more actuality.

Statistic information testifies to that in our country cybercriminality increases and expands in organized form. Therefore in order to improve more the legal foundations of information security increasing attention to this sphere and improving the fight mechanisms in this sphere using the administrative and criminal law means, are required. In the article the legal aspects of this problem are analyzed and thoughts and views on improving activities are suggested.

Бахрам Захидов**Информационная безопасность - как составной части национальной безопасности**

В глобализирующемся мире, в борьбе со стремительно растущей киберпреступностью в нашей стране реализуются последовательные и систематические меры.

В области обеспечения надежной защиты информационной безопасности, это является более актуальным в связи с размещением нашей страны с геополитической стороны в сложном регионе, обилием природных ресурсов и энергетических ресурсов, а также в контексте привлечения к участию в несправедливом нагорно-карабахском конфликте, по сути нахождения в состоянии войны.

Статистические данные подтверждают рост и расширение в нашей стране организованной киберпреступности.

Поэтому, дальнейшее совершенствование правовой базы обеспечения информационной безопасности, с привлечением административных и уголовно-правовых средств, требует большего внимания и совершенствования механизмов борьбы в этой сфере.

В статье анализируются правовые аспекты этой проблемы и предлагаются взгляды и мнения для совершенствования деятельности.

**Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni Microsoft Office Word programında, Times New Roman şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- UOT (universal onluq təsnifat);
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində – 5-7 söz);
- annotasiya (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə azərbaycan, ingilis və rus dillərində – 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı sonda əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnmişdir;
- mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərilir. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətiraltı istinadlar verilməməlidir.
- Məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər.

Məqalələrin göndərilməsi üçün elektron ünvan: **ehg69@mail.ru**

Əlaqə telefonu: +994 50-210-48-80

**Общие требования к оформлению научной статьи для публикации в журнале
«Научный вестник Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики»**

Текст статьи должен быть набран в текстовом редакторе Word, шрифт Times New Roman, размер шрифта – 14, межстрочный интервал – 1,5, поля 2,5 см со всех сторон.

В статье должна быть представлена следующая информация об ее авторе:

- УДК (Универсальная Десятичная Классификация);
- фамилия, имя, отчество авторов и соавторов;
- ученая степень, ученое звание;
- должность, место работы (если таковое имеется);
- контактная информация (контактный номер телефона, e-mail);
- название статьи (на русском и английском языке);
- аннотация (4-5 строк) (на русском и английском языке);
- литература. В тексте ссылки нумеруются в квадратных скобках, номер указывает на источник в списке литературы. Сноски оформляются в []. Пример – [1, с.44]
- Представляемые статьи должны соответствовать тематике журнала, быть оригинальными, не опубликованными ранее в других печатных или электронных изданиях.
- Объем статьи не должен превышать 5-10 страниц.

Электронный адрес для направления научных статей: **ehg69@mail.ru**

Контактный телефон: +994 50-210-48-80

***Dərc olunan məqalələrin məzmununa görə redaksiya heyəti məsuliyyət daşıdır!
Редакция не несет ответственности за содержание публикуемых статей!***
